ИГОР ДАМЯНОВ НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1841 г. И ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

ИГОР ДАМЯНОВ

НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1841 г. И ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

ВОЕННО ИЗДАТЕЛСТВО

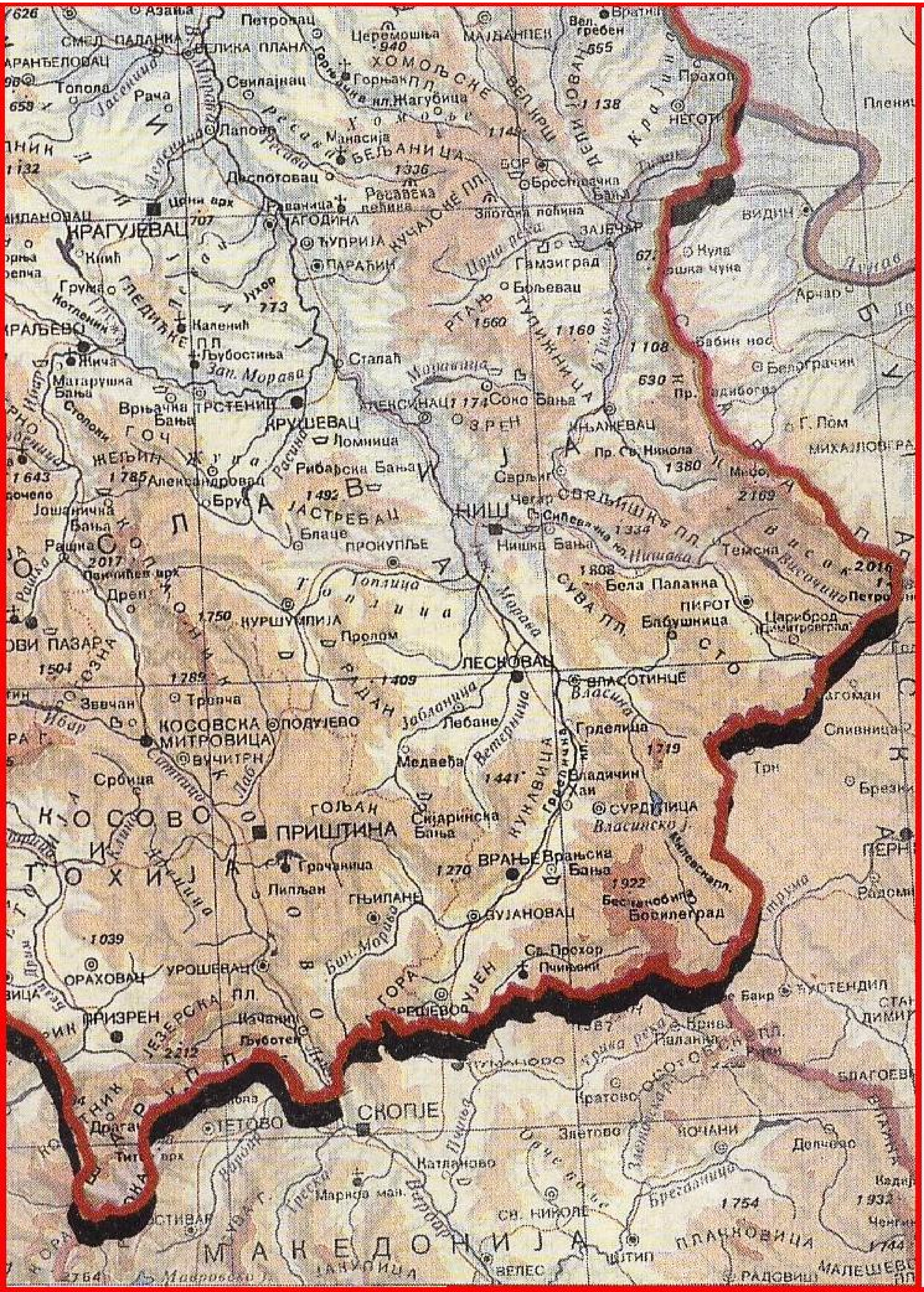
КРАГУЈЕВАЦ
ЈАГОДИНА
ЋУПРИЈА
ПАРАЋИН
ЗАЈЕЧАР
ВИДИН
КРУШЕВАЦ
АЛЕКСИНАЦ
КЊАЖЕВАЦ
НИШ
ПРОКУПЉЕ
ПИРОТ
ЛЕСКОВАЦ
ВЛАСОТИНЦЕ
КОСОВСКА МИТРОВИЦА
ПОДУЈЕВО
ПРИШТИНА
ВРАЊЕ
ГЊИЛАНЕ
СУРДУЛИЦА
БОСИЛЕГРАД
КОСОВО
ПРИЗРЕН
ТЕТОВО
СКОПЈЕ
КУМАНОВО
КРАТОВО
ШТИП
МАКЕДОНИЈА

ИГОР ДАМЯНОВ

НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1841 г. И ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

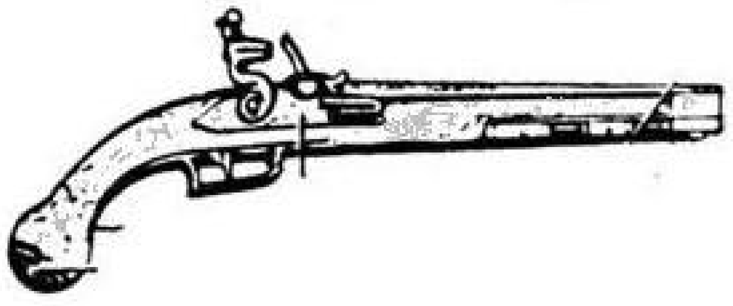

сканирал: Ж.Войников
http://www.bulgari-istoria-2010.com

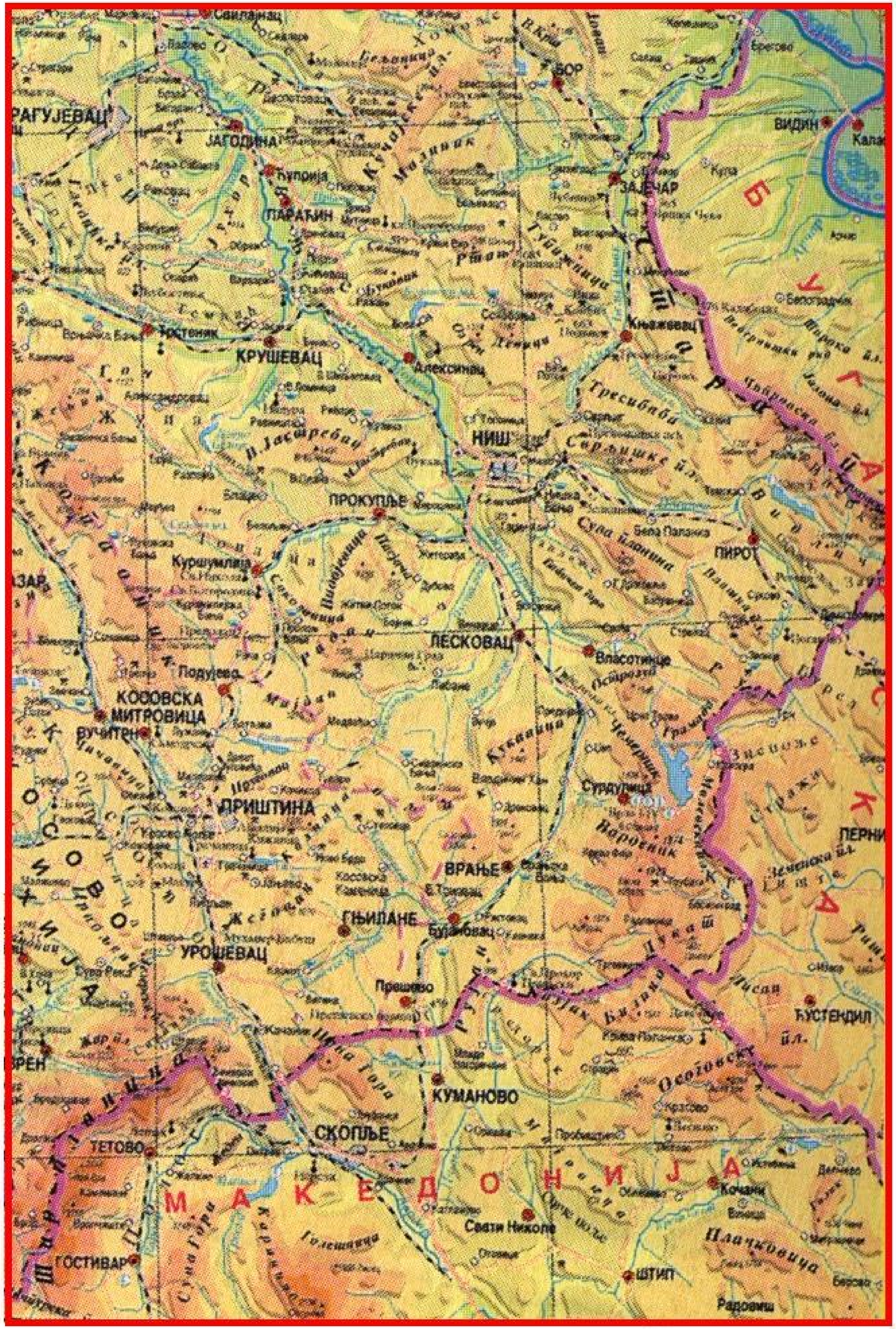

БОР
ВИДИН
ЗАЈЕЧАР
ЈАГОДИНА
ЋУПРИЈА
ПАРАЋИН
КЊАЖЕВАЦ
КРУШЕВАЦ
Алексинац
НИШ
ПРОКУПЉЕ
Бела Паланка
ПИРОТ
Куршумлија
ЛЕСКОВАЦ
Власотинце
Подујево
КОСОВСКА МИТРОВИЦА
ВУЧИТРН
ПРИШТИНА
Сурдулица
ВРАЊЕ
ГЊИЛАНЕ
УРОШЕВАЦ
Прешево
ЋУСТЕНДИЛ
КУМАНОВО
СКОПЉЕ
ТЕТОВО
ГОСТИВАР
Свети Николе
ШТИП
Кочани
ПЕРНИ
М А К Е Д О Н И Ј А
Б У Л Г А Р И Я
К О С О В О

МИНИСТЕРСТВО НА ОТБРАНАТА

ИГОР ДАМЯНОВ

НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1841 г. И ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

Военно издателство • София • 1992

Книгата е посветена на една от първите важни крачки към организираното българско националноосвободително движение. Тя е плод на дългогодишните проучвания на автора в наши и чужди архивохранилища (СССР, Франция, Англия и др.). По убедителен начин е доказан българският характер на това голямо въстание и е опровергано становището за неговата стихийност.

Специално внимание е отделено на дипломатическите мисии, които Русия, Франция и Австрия изпращат в България след Нишкото въстание.

© Игор Дамянов, 1992
c/o Jusautor, Sofia

На моя баща и най-добър учител професор Симеон Дамянов посвещавам тази книга

Авторът

УВОД

Нишкото въстание от 1841 г. е едно от най-големите събития в историята на българското националноосвободително движение през XIX век. То обхванало обширни райони, в които потисничеството на турската власт над българското население се съпровождало от засилването на социално-класовия гнет на местните аги и чифликчии. Вдигайки се на борба, въстаниците от Нишкия санджак си поставяли за цел не само да ликвидират социалния произвол, който ги лишавал от възможността да ползуват плодовете на своя труд, но и да отхвърлят националното иго — главен източник на всички злини за българския народ.

Поради масовия си характер и дадените многобройни жертви в борбата срещу поробителите въстанието за първи път привлякло трайно вниманието на великите сили върху българския въпрос. За европейските правителства станало ясно, че и този народ няма да търпи дълго унизителното робство на друговерците. В самия разгар на голямата политическа криза, предизвикана от конфликта между турския султан и неговия египетски васал Мехмед Али, българското въстание наред с въстанието на остров Крит поставило с голяма сила въпроса за понататъшното разпадане на Османската империя. То заставило европейската дипломация да предприеме редица ходове, за да спаси Турция от трудното положение, в което била изпаднала.

Правителствата на Русия, Франция, Австрия и Англия били изправени пред необходимостта да активизират балканската си политика. Въпреки че не настъпили някакви радикални промени в съдбата на нашия народ, Нишкото въстание допринесло за превръщането на българския въпрос в една от важните съставки на Източния въпрос. И наистина след 1841 г. интересът на великите сили към България нараснал забележимо. Все по-често се изявявали стремежите на всяка от тях да спечели българския народ на своя страна. Тези стремежи в бъдеще щели да прераснат в сериозни конфликти между тях.

В цялата история на нашето националноосвободително движение през XIX в. до Априлското въстание от 1876 г. няма друго събитие, което да е поставяло така остро българския въпрос в международен мащаб. Дори въстанието в Северозападна България от 1850 г., чието значение за нашата национална история е добре известно, не предизвикало такова раздвижване в дипломатическите среди и нямало толкова силен отзвук, както Нишкото въстание. Твърде важно е, че голяма част от организаторите му участвували като водачи на въстанието и в Северозападна България.[1]

Именно поради тази причина странно впечатление прави фактът, че в нашата историография на Нишкото въстание все още не е обърнато необходимото внимание. И досега липсва солиден труд за него. А документалният материал за това е налице. За изследването на въстанието още навремето много допринесе известният наш учен Стоян Романски.[2] Той издири и обнародва голям брой австрийски документи. Въз основа на тях Романски написа интересна студия, в която разглежда избухването, хода и жестокото потушаване на въстанието. В неговата работа обаче почти не е обърнато внимание на предварителната подготовка, на исканията на въстаниците и на дипломатическите ходове на европейските държави след потушаването на въстанието. В трудовете си върху историята на България Георги Г. Димитров[3], полковник Краев[4] и д-р Ганчо Ценов[5] също се спират на Нишкото въстание. И в тях обаче липсва каквато и да било оценка за значението му, а още по-малко за неговия международен отзвук.

Нашата историография след 1944 г. се опря изцяло на Романски и възприе неговото мнение за стихийния характер на Нишкото въстание.[6] Това мнение беше застъпено в учебниците по история, а също и в първия том на тритомната академична „История на България“[7]. Но едва Страшимир Димитров, разглеждайки въстанието в Северозападна България от 1850 г., стигна до извода, че за Нишкото въстание не бива да се говори като за стихийна проява на българските селяни, предизвикана единствено от данъчните произволи на турците. Той пръв наблегна на факта, че въстаниците през 1841 г. издигнали искането за административна автономия на България и по-специално на Нишкия санджак, което направило силно впечатление на европейските дипломати.[8] Макар и не така категорично, но до същите изводи се стига и в том пети на многотомната „История на България“.[9]

Въпреки това тезата за стихийния и неорганизиран характер на Нишкото въстание все още се подкрепя от някои видни представители на нашата историческа наука. Например академик Димитър Косев изтъква, че „по онова време процесът на формиране на българската нация още не е завършен, тя не е набрала достатъчно сили, не е в състояние да постави като главна историческа задача на националната революция политическото освобождение на България чрез въоръжено въстание“ и квалифицира всички революционни движения на българския народ от 30-те и 40-те години на XIX в., включително и Нишкото въстание, като движения с локален и временен характер, нямащи връзка помежду си, нямащи обща национална програма и предварителна организирана идейно-политическа национална пропаганда, ръководена от определен център. Според него те са „стихийни, неорганизирани още революционни движения“[10].

При по-внимателно запознаване с фактите обаче става ясно, че поне що се отнася до Нишкото въстание истината е съвсем друга. Първо, подготовката и организацията му започват повече от година и половина преди неговото избухване. Второ, изработена е програма, която включва икономически и политически искания с общонационално значение (за данъчното облагане, за административната автономия и т. н.). Трето, организаторите на въстанието грижливо проучват всички възможности за международна подкрепа — материална и морална. Четвърто, разработен е военностратегически план на въстанието, който включва дори такива подробности като точния брой на необходимите за настъпателни действия пушки, оръдия, боеприпаси, квалифицирани военни специалисти и т. н. И пето, доказана е връзката между Нишкото въстание и Браилските бунтове, което опровергава тезата за неговия локален характер.

Очевидно е, че при това положение не може да се говори за стихийно, неорганизирано и локално въстание. Нещо повече, без страх от преувеличение може да се твърди, че то е първата сериозна крачка по пътя към организираната националноосвободителна борба на българския народ[11].

Известна заслуга за проучването на историята на въстанието и на последиците от него има Бистра Цветкова, която направи кратък обзор на докладите на френския консул в Белград за времето от април 1841 до април 1842 г., а по-късно и на някои турски документи за въстаническите движения в Поморавието.[12]

Предимно въз основа на проучванията на Стоян Романски и на публикациите на Цветкова през 1970 г. Стефан Дойнов отпечата статия, в която се спира накратко на причините, подготовката, хода и потушаването на Нишкото въстание. Малкият ѝ обем обаче не му е позволил да хвърли по-обилна светлина върху всички засегнати въпроси.[13]

Във всички досегашни работи за Нишкото въстание се говори твърде малко или не се казва почти нищо за най-важната му страна — за политическите последици от него. Изследователите общо взето не се спират подробно на дипломатическата борба между европейските кабинети във връзка с въстанието, която в крайна сметка се свежда до борба за влияние на Балканския полуостров и за господство в Ориента. Единствено Страшимир Димитров отделя няколко страници в една своя студия на сръбската политика по този въпрос.[14]

По-добре са изследвани някои отделни аспекти на този проблем. Например мисията на френския академик Жером-Адолф Бланки може да се смята за най-добре изучена. Досега неколцина автори се спират на нея (Йордан Михайлов, Лука Доросиев, Симеон Дамянов, Крумка Шарова). В техните работи са разкрити целите, които си поставя ръководителят на френската външна политика Франсоа Гизо с тази мисия, а също и резултатите от нея.[15] Съветският историк В. Ниякий пък написа специална статия за мисията на генерал Димитрий Кодинец, в която анализира отношението на руското правителство към събитията в България и постъпките му в Цариград за защита на българите.[16] Мисията на австрийския генерал Хауер, която е непосредствено свързана с Нишкото въстание, е разгледана подробно в статията на автора „Австрийските военнополитически кръгове и Нишкото въстание през 1841 г.“[17]

Трябва обаче да се признае, че дори и по тези въпроси нашата историческа наука не е направила всичко за пълно изясняване както на политическите цели на различните мисии, така и на реалната полза от тях за българския народ. В настоящия труд са приведени нови документи, които обогатяват представата ни за тези стъпки на най-заинтересуваните от въстанието европейски кабинети.

Що се отнася до дипломатическите постъпки на българите пред Европа за оказване на помощ в борбата им за освобождение, те са предмет на по-обстойни проучвания. Крумка Шарова, Симеон Дамянов и Николай Генчев посветиха свои работи на дейността на Александър Екзарх за спечелване на Франция за българската кауза.[18] При по-внимателното проучване обаче на този въпрос се оказва, че подобни постъпки на българските патриоти, при това далеч по-резултатни, са били правени и пред Русия.[19]

Непосредствено свързани с Нишкото въстание са Браилските бунтове от 1841, 1842 и 1843 г. На тези прояви на националноосвободителната борба на българския народ е посветил няколко работи Стоян Романски.[20] Нови моменти от дейността на българската емиграция в Дунавските княжества и в Южна Русия през тези години разкриват българските историци Константин Косев[21] и Йоно Митев (в съавторство със съветския изследовател Михаил Дихан)[22], Борис Недков[23] и др. Интересни данни за тези важни събития в нашата история публикуваха и съветските историци В. Ниякий[24], И. Грек и И. Забунов[25]. Най-пълно обаче този въпрос е изследван от румънския историк Константин Велики, който, като се опира на богат изворов материал от румънските архиви, дава цялостна картина на подготовката, осъществяването и най-вече потушаването на Браилските бунтове.[26]

Чуждата историография никога не се е занимавала специално с Нишкото въстание. В нея то се разглежда или като едно от многобройните въстания на българите през XIX в., или за него мимоходом се споменава при изясняването на по-общи проблеми от историята на Югоизточна Европа, а най-често изобщо се премълчава. Например известният френски историк Шарл Путас в лекционния си курс „Народни движения в Европа през първата половина на XIX в.“, след като засяга отражението на турско-египетската криза върху политическото развитие на балканските народи, се спира само на въстанието на остров Крит, на състоянието на гръцкото и на сръбското освободително движение, но не споменава нито дума за Нишкото въстание като израз на националноосвободителните стремежи на българския народ.[27]

Сред публикуваните в чужбина трудове за освободителните движения на Балканите през XIX в. специално внимание заслужава съчинението на югославския автор Димитрие Джорджевич „Националните революции на балканските народи (1804—1914 г.)“, издадено на френски език в Белград през 1965 г.[28] Като говори за отражението на турско-египетската криза от 1839 г. върху положението на Балканите, авторът обръща известно внимание и на въстанието в Нишкия санджак през

1841 г. Никъде обаче не става дума, че то е революционна проява на българите от западните предели на Османската империя.

Според Джорджевич Нишкото въстание било резултат не само „от засиления натиск на османските феодали, противници на реформите, провъзгласени в Гюлханския хатишериф“, но и на „интригите“ на княз Милош, който, „след като загубил трона си на властвуващ суверен, подбуждал от Влашко безредици в османските територии“. Прави впечатление твърдението на автора, че въстанието „останало ограничено в Южна Сърбия“, т. е. че то нямало нищо общо с българите, а в същото време се казва, че след поражението му „десет хиляди души преминали в Сърбия“. Явен е стремежът да се представят съвременните политически и териториални реалности за историческа действителност отпреди сто и петдесет и повече години.

Същата теза е застъпена и в колективния труд на Джорджевич и Стивън Фишер—Галаци „Балканската революционна традиция“, издаден на английски език в Ню Йорк през 1981 г.[29] И в него Нишкото въстание не се разглежда като проява на българското националноосвободително движение. То се окачествява само като плод на притесненията на турските власти, вършени по отношение на християнското население, което обаче сякаш нямало ясно изразена национална принадлежност. При това отново се полагат усилия да се „докаже“, че въстанието било плод едва ли не само на конспираторската дейност на детронирания сръбски княз Михаил Обренович, който искал да предизвика безредици в Европейска Турция и чрез тях да улесни връщането си на власт. В същия аспект са разгледани и Браилските бунтове. Според авторите те били организирани главно от „балкански интелигенти“ и от дейци от буржоазни среди също с цел да се възстанови Михаил Обренович на сръбския престол.

Повече от явен е стремежът на съвременната югославска историография „исторически“ да обоснове претенциите си за сръбската етническа принадлежност на християнското население в Поморавието през XIX в., а и преди това. В същото време цялата сръбска преса от XIX в. почти непрекъснато е публикувала преки или косвени данни за българския характер на населението в тази област. През 1868 г. „Видов дан“, един от най-антибългарски настроените сръбски вестници, публикува в няколко броя статията на Д. Тумински „Нещо за България и българите“, в която между другото се казва: „Българите населяват най-вече стара Мизия, Тракия и Македония. Българският език се говори от устието на Дунава до Солун и Костурското езеро, от Жилеград до Охрид. Линията на стария римски път Via Egnatia, там където свързва Солун и Охрид, може условно да се вземе като етническа граница, макар че на юг от нея остават някои български земи, а на север — няколко гръцки селища.“ И по-нататък: „Най-важните градове на България, от гледна точка на историческа важност и брой на населението, са Одрин със 160 000 жители, Пловдив с 60 000 жители, София, Ниш — крепост на Нишава на границата със сръбското княжество, Търново — стара престолнина на българските царе, Варна на Черно море, Видин — крепост на Дунава, Самоков, Русчук — главен град на новия вилает.“[30]

Подобни сведения срещаме и в сръбските вестници „Србске народне новине“, „Србске новине“, „Србски Дневник“, „Световид“, „Единство“, „Восток“, „Новине читалишта Београда“ и др.[31]

Твърде показателен в това отношение е и фактът, че в член десети на султанския ферман от 1870 г. (цели тридесет години след Нишкото въстание) за учредяването на Българската екзархия, където са изброени влизащите в нейния диоцез епархии, изрично са посочени Нишката и Пиротската епархия. Освен това на свикания през февруари 1871 г. в Цариград събор, който трябвало да разгледа и приеме устава на Българската екзархия, били поканени като представители на Пиротската епархия Коста Даскалов, на Нишката — архимандрит Виктор и на Вранската — архимандрит Дионисий.[32]

Категорични са и данните в „Материали за изучаване на България“, съставени от комисията на княз Черкаски и публикувани през 1877 г. в Букурещ. Според тях от общо 179 150 души мъжко население на Нишки и Пиротски санджак 135 000 са „православни българи мъже“.[33]

Очевидно е, че по въпроса за народностната принадлежност на населението в Поморавието не може да има две мнения — то е българско. Историческата истина е една и не бива да бъде премълчавана или изопачавана.

Настоящият труд е написан преди всичко въз основа на новоиздирени документи от архивохранилищата на СССР, Франция и Англия, а също и на обнародваните от Романски на немски език Австрийски документи. Подробни сведения за балканската политика на великите сили и за отношението им по българския въпрос във връзка с Нишкото въстание се съдържат в архивните фондове на Министерството на външните работи на царска Русия (Архив внешней политики России — АВПР), в дипломатическия архив на френското Министерство на външните работи (Archives du Ministère des Affaires Etrangères—AM-AE), в архива на английското Министерство на външните работи (Public Record Office, The Foreign Office—PRO—FO). Разбира се, тези материали послужиха предимно при обрисуването и анализа на политиката на съответните велики сили по Източния въпрос. В същото време обаче, доколкото международните отношения са изключително сложен комплекс от взаимно преплитащи се проблеми, от тях бе почерпана информация, засягаща действията на други държави или на техни представители. Излишно е да се подчертава, че чуждите архивни документи ни предлагат и доста неизвестни по-рано подробности за самото Нишко въстание.

Значително по-ограничени възможности за работа по темата ни осигури Българският исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий" в София (БИА—НБКМ). По-голям интерес предизвикват някои документи от архивните фондове на известния български възрожденец Александър Екзарх, отнасящи се до неговите постъпки пред френското правителство след 1841 г. за подобряване участта на българския народ.

Наред с непубликуваните архивни документи като ценни извори бяха използувани и някои документални сборници на български и чужди езици, а също и публикации на отделни документи, отнасящи се до различни аспекти на разглежданата тема. Сред тях важно място се пада на труда на Нил Попов „Русия и Сърбия. Исторически очерк на руското покровителство над Сърбия от 1806 до 1856 г.", издаден в Москва още през 1869 г.[34] Интересуващите ни документи за въстанието са включени в том втори на това съчинение. Използувани са също сведения на пътешественици, прекосили българските земи по онова време, съчинения на съвременници, които имат повече характер не на авторови изследвания, а на извори за епохата, тъй като отразяват впечатленията на очевидци от българските земи.

В структурно отношение работата следва хронологията на събитията. В нея обаче са изведени на преден план проблемите, които са в основата на проучването. По-специално внимание е отделено на онези въпроси, които изобщо не са разглеждани в историческата литература или пък се нуждаят от допълнителни уточнения.

Авторът прави опит за цялостно проучване на отношението на европейската дипломация по българския въпрос във връзка с героичната и самоотвержена борба на въстаниците от Нишкия санджак през 1841 г. на фона на балканската политика на големите държави. Без каквото и да било преувеличение днес може да се каже, че българският народ има пълно право да се гордее с тази страница от своята история. В далечното минало, когато Европа все още имала съвсем смътна представа за българите и за техните искания, подвигът на въстаниците от Поморавието разкрил, че пред нея се изправя още един труден въпрос за решаване — за освобождението на българския народ.

БЕЛЕЖКИ КЪМ УВОДА

[1] Димитров, С. Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972, с. 49 и сл.

[2] Романски, С. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г. — В: СбНУ, № XXVI, С., 1912, с. 4—7 (по-нататък за краткост тази публикация ще се цитира само като Австрийски документи).

[3] Димитров, Г. Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение. Т. 2. Пловдив, 1894, с. 347 и сл.

[4] Краев, полк. Въстанията на българите за освобождение от турско иго (1396—1877 г.) — В: Задружен труд, № X—XII. С., 1903, с. 990—991.

[5] Ценов, Г. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. С., 1915, с. 39—43.

[6] Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1951, с. 101 и сл.

[7] История на България. Т. 1. С., 1961, с. 346—347.

[8] Димитров, С. Пос. съч., с. 26 и сл.

[9] История на България. Т. 5. С., 1985, с. 346—354.

[10] Косев, Д. Полски емигранти в Османската империя за политическите настроения на българите през 1848—1849 г. — В: Сб. в чест на проф. д-р Христо Гандев. С., 1985, с. 162.

[11] Всички тези въпроси са разгледани от Дамянов, И. Мястото на Нишкото въстание 1841 г. в историята на българското национално-революционно движение. — Военноисторически сборник, 1986, № 5, с. 21—32.

[12] Цветкова, Б. Френски дипломатически източници за въстаническите движения в Поморавието през 1841 г. — В: Известия на държавните архиви. Т. 13. С., 1967, с. 270—285; Цветкова, Б. Турски документи за въстаническите движения в Поморавието през 1841 г. — В: Известия на държавните архиви. Т. 14. С., 1968, с. 220—239.

[13] Дойнов, С. Нишкото въстание от 1841 г. — Във: Военноисторически сборник, 1970, № 5, с. 44—48.

[14] Димитров, С. Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те—40-те години на XIX в. — В: Studia Balcanica, 1970, № 2. С., с. 247—280.

[15] Михайлов, Й. Мисията на Бланки в България. Пловдив, 1906; Доросиев, Л. Французки учени, писатели, публицисти и политици за българския народ. — В: Сб. Луи Леже. С., 1925, с. 120—127; Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 63—66: Дамянов, С. La France et la question bulgare au cours des années 40 du XIX-e s. Bucarest, 1974 (III-e congrès international des études balkaniques et sud-est européennes), p. 27; Шарова, К. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. — В: Сб. в чест на академик Христо А. Христов (По случай 60-годишнината му). С., 1976,

с. 63 и сл.; Шарова, К. La question nationale bulgare devant l'Europe au cours de la crise d'Orient du début des années 40 du XIX s. — Etudes historiques, t. VII, Sofia, 1975, p. 216 sq.

[16] Нияккий, В. Миссия русского дипломата Кодинца в Болгарии после Нишского восстания 1841 года. — В: Научные доклады высшей школы. Исторические науки, 1961, № 1, с. 146—158.

[17] Дамянов, И. Австрийските военнополитически кръгове и Нишкото въстание през 1841 г. — Във: Военноисторически сборник, 1982, № 2, с. 145—155.

[18] Шарова, К. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. — Във: България и европейските страни през XIX в. С., 1975, с. 27 и сл.; Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те години на XIX в. — В: Векове, год. IV (1975), № 1, с. 5—16; Генчев, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, с. 90—98.

[19] Дамянов, И. Към въпроса за дипломатическите постъпки на българите пред европейските правителства през 40-те години на XIX в. — В: Държавностно-политически традиции по българските земи (Материали от Втората национална конференция на младите историци). В. Търново, 1980, с. 157—166.

[20] Романски, С. Браилски историйки. 1841—1843 г. Студии и документи. — В: БАН, № III/2. С., 1915; Романски, С. Заговорът на Г. С. Раковски (Г. Македон) в Браила през 1842 г. — В: БАН, № XIV. С., 1920; Романски, С. Въстанически заговор на Васил х. Вълков в Браила през 1843 г. — В: ГСУ, ИФФ, № XVIII/1. С., 1922; няколко години по-късно Вл. Тодоров-Хиндалов публикува няколко турски документа за втория Браилски бунт в труда си „Въстания и народни движения в предосвободителна България според новооткрити официални турски документи". С., 1929.

[21] Косев, К. Документи в съветските държавни архиви за Браилския бунт от 1842 г. — В: Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 2. Документални материали. С., 1968, с. 165—199.

[22] Дихан, М., Й. Митев. Ценни документи в Одеския архив за Браилските бунтове 1841—1842 г. — В: Известия на Института за история при БАН. Т. XIV—XV. С., 1964, с. 455—467.

[23] Недков, Б. Браилските бунтове (1841—1842 г.). Турски документи. — Във: В памет на академик Михаил Димитров (Изследвания върху Българското възраждане). С., 1974, с. 697—734.

[24] Нияккий, В. Заговор болгар в Дунайских княжествах и на юге России в 1841—1842 годах. — Научные доклады высшей школы. Исторические науки, 1959, № 2, с. 121—140.

[25] Грек, И., И. Забунов. Новые документы о движении бессарабских болгар в поддержку второго Браилского бунта 1842 г. — В: Известия АН МССР, серия Общественных наук. Кишинев, 1974, № 1, с. 65—72.

[26] Велики, К. Браилските бунтове. С., 1968.

[27] Poutas, Ch. Le mouvement des nationalités en Europe dans la première moitié du XIX-e siècle. Cours multicopiés publiés par le „Centre de documentation universitaire". Paris, 1965.

[28] Djordjevič, D. Révolutions nationales des peuples balkaniques (1804—1914). Beograd, 1965, p. 65—69.

[29] Djordjevič, D., St. Fisher-Galati. The Balkan Revolutionary Tradition. Columbia Univ. Press. New York, 1981, p. 95—98.

[30] Видов дан, г. VIII, № 33, 13 февр. 1868 г., с. 2.

[31] Например в брой 1 за 1844 г. на сръбския официоз „Србске новине" се говори за българския владика Милетий и за други „трима знамените българи" от Ниш, които през 1821 г. били обесени затова, че се обявили срещу беззаконията и издевателствата над българското население от страна на официалните власти и бандите (Вж. също Георгиев, Х. Един велик моравски правник. „Народни права", № 140, 22 юни 1918 г.). Българската народностна принадлежност на населението от този край много добре личи и от текста на паметната плоча от славянобългарското училище в Пирот, поставена при неговото откриване на 15 юли 1852 г. (Вж. Чилингиров, С. Поморавия по сръбски свидетелства. Историческо издирване с една карта. С., 1917, с. 202; Василев, В. Ценна реликва, Земеделско знаме, 18 февр. 1977 г.), върху която е написано: „[На св.] Троици съзижда се сие славеноб[ългарско] училище иждивением високопреосвещеннейшаго Г. М. Нектария и родолюбивих градоначалников Г. х. Видин, Йоан Коджабаша, Кира Мла[денов], Христа Йоан, Георгия Ко[стов?], Пеша Не[шов?], Илия Иг[натов?], Стефан Вел[ков?], Георгия Па[найотов?], Манча Хр[истов?], Маня То[доров?] и настоянием общих православних християн. [Написал] х. Коста."

[32] Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, с. 309 и 316. Вж. също Чилингиров, С. Документи за Скопската и Нишката епархия. — В: Македонски преглед, год. XII (1940—1941), № 2, с. 109—124.

[33] Материалы для изучения Болгарии. Ч. 2, вып. IV. Бухарест, 1877, с. 104.

[34] Попов, Н. Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 гг. Ч. 1—2. М., 1869. Една година по-късно този труд е обнародван и на сръбски език: Попов, Н. Србија и Русија. Од кочине Краине до св. Андријевске скупштине. Св. 1—4. Београд, 1870.

Първа глава

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА НИШКОТО ВЪСТАНИЕ, ОРГАНИЗАЦИЯ И ВЪОРЪЖЕНИ ДЕЙСТВИЯ

Социално-икономически и политически предпоставки за въстанието

Втората четвърт на XIX в. била време на тежки изпитания за Османската империя. Победоносната за Русия война от 1828—1829 г. решила въпроса за националната независимост на Гърция. Затвърдена била автономията на Сърбия, Влашко и Молдова. По този начин твърде голяма част от Европейска Турция практически останала извън контрола на султана. Освен това Русия си извоювала правото да покровителствува поробените християни на Балканския полуостров. Турция окончателно загубила някогашния си престиж като могъща империя.

За това много допринесли и двете турско-египетски кризи през 30-те години на XIX в. Първата от тях (1832—1833 г.) заставила султана да прибегне до помощта на Русия. Със сключването на Ункяр-Искелеския договор сигурността на Османската империя била поставена в зависимост от военната намеса на Русия. Последната дори получила възможността да прекарва без специално разрешение свои военни кораби през Проливите.[1]

Рязкото влошаване на положението на Османската империя в края на 20-те и началото на 30-те години на XIX в. заставило някои от ръководните ѝ дейци да се замислят за нейното обновяване. Такива опити вече били правени и управляващата върхушка била предразположена до известна степен към идеята за реформи. Неуспехът във войната с Русия през 1828—1829 г. убедил султан Махмуд II в необходимостта от промяна. Показателни били думите на неговия зет Халил паша, който през 1830 г. писал в един свой меморандум: „Ако ние не тръгнем по пътя на Европа, не ни остава нищо друго, освен да се върнем в Азия.“[2]

В началото на 30-те години се пристъпило към окончателно ликвидиране на тимарската система на земевладение.[3] Този процес приключил в средата на 40-те години, когато земите на спахийските тимари и зиамети окончателно били включени към държавните и хасовите земи, а на спахиите били дадени пожизнени ренти.[4] Този факт далеч не ликвидирал феодализма в империята. Значението му обаче било преди всичко в това, че султанът успял да утвърди още повече властта си в провинциите и да укрепи централизма в своята политика.[5]

Ново явление в реформената политика на Махмуд II били промените в администрацията. На 7 януари 1834 г. бил издаден ферман за класификация на чиновниците на Портата.[6] С него се сложило началото на поредица от реформи в централния административен апарат в периода от 1834 до 1839 г., които имали за цел да доближат формата на управление до европейската. Това се налагало поради факта, че в старата структура липсвали строга определеност и точно разграничение между функциите на отделните органи. Това проличало особено в периода след 1826 г., когато провеждането на реформите изисквало ясно, целенасочено и координирано ръководство.[7]

След фермана от 1834 г. всички административни длъжности били разделени на четири категории. Първата обхващала постовете на министрите на вътрешните работи, на финансите и на външните работи. Длъжностите на великия везир, на сераскера и на капудан пашата не влизали в класификацията. Останалите министерски постове и други административни длъжности били включени в другите три категории съответно с по 16, 15 и 11 поста. В двореца били освободени от длъжност редица чиновници и слуги, с което се съкратили разходите за издръжката. Традиционните служби, занимаващи се с вътрешните и външните работи, били преименувани в съответни министерства начело с министри, а през 1838 г. било променено дори наименованието на великия везир от садразам на баш векил (министър-председател).[8]

Осъществени били реформи и в провинциалната администрация, като през 1834 г. било въведено ново административно деление на мястото на унищожените тимари, зиамети, санджакбейства и бейлербейства.[9] Тези реформи, макар и не така широки, както при централните органи, имали за основна цел да поставят провинциалното управление в пълна зависимост и подчинение от централната власт. През 1838 г. бил обсъден и обнародван нов наказателен закон. В него се определяли точно престъпленията, които изискват смъртно наказание, забранявало се взимането на бакшиши и официално били премахнати конфискациите.[10]

Стремежите да бъде постигнато вътрешно единство в империята, съчетани с редица вътрешни и външни фактори, подтикнали султана и Портата да пристъпят към преразглеждане на политиката си спрямо немюсюлманите и по-специално спрямо християнското население. Решаваща роля за тази промяна изиграли сръбското въстание, гръцката война за независимост, Руско-турската война от 1828—1829 г., конфликтът с непокорния египетски васал Мехмед Али, по-нататъшното развитие и укрепване на националноосвободителните идеологии и движения.

Разбира се, реформената дейност на Махмуд II не била системна. По своята същност обаче тя била едно широко и многостранно настъпление срещу закостенялата османска структура. Затова продължила и дори достигнала своята кулминационна точка след неговата смърт (1 юли 1839 г.) при наследника му Абдул Меджид. Само четири месеца по късно, на 3 ноември 1839 г., в присъствието на целия дипломатически корпус в двореца Гюлхане от името на новия султан министърът на външните работи Решид паша обявил декрета, който станал известен като Гюлхански хатишериф.

С него се постановявало, че занапред всички поданици на империята без разлика на народност и религиозна принадлежност се изравнявали пред закона. Гарантирали се животът и собствеността им, обявявала се всеобща военна повинност, както и въвеждането на еднакъв начин за събиране на данъците. Така започнала „ерата на Танзимата", т. е. на реформите в Турция, чието провъзгласяване обещавало да подобри положението на раята и да допринесе много за „процъфтяването" на империята.[11]

Практическото осъществяване на тези замисли обаче се натъкнало на непреодолими препятствия. Най-напред се проявило противоречието между либералните принципи, провъзгласени в новия държавен акт, и традиционния закон на Османската държава — Шериата, — според който „правоверните", т. е. мюсюлманите, трябва да господстват над всички „неверници", над цялата „рая". Изгледите за изравняване на християните по права с мюсюлманите предизвикали неочаквана реакция, разпалили още повече мюсюлманския фанатизъм, засилили верската нетърпимост и озлобение до неподозирани размери. Така се стигнало до нови изстъпления над християнското население, които, разбира се, не предвещавали нищо добро за бъдещето на Турция.[12]

Срещу Решид паша и неговите реформи се опълчила не само консервативната върхушка, но и местната мюсюлманска администрация, чиито материални интереси били силно засегнати. Новият начин на данъчно облагане (премахването на илтизама и въвеждането на мохасилския институт) отнемал на административните чиновници възможността за безконтролно ограбване на раята и ликвидирал един от най-лесните начини за бързо забогатяване. Това обединило всички влиятелни сили на стария ред в стремежа им да компрометират по всякакъв начин новите реформи в очите на цялото невежествено мюсюлманско население, а също и на раята. Един от най-разпространените начини за изопачаване на данъчната реформа бил принуждаването на населението под различни предлози да плаща по-висок от установения данък и освен това веднъж — на местния административен управител и втори път — на държавата. Освен това на много места за мохасили били назначени същите хора, които и по-рано се занимавали с откупуване на данъците. Техните връзки и влияние доста често били по-големи от тези на местните управители. Това ги правело недосегаеми за какъвто и да било контрол и наказателни мерки.[13]

Системата на отчитане на данъците е описана много точно от английския консул в Солун Чарлс Блънт в доклада му до посланика в Цариград Понсонби от 19 февруари 1840 г.: „Всеки шест месеца сметките се съчиняват (*разр. на авт.*) от кехаята, пашата и бейовете. След това те се представят на моллата, който поставя простия въпрос: „Верни ли са тези сметки?“ Отговорът, разбира се, винаги е утвърдителен. Тогава моллата издава „илам“, или документ, копие от който заедно с копие от сметките се изпраща в Константинопол. Моллата обаче никога не издава „илам“, без да получи възнаграждение от около 200 лири стерлинги.“[14] Естествено тази голяма сума се предвиждала при самото събиране на данъците от раята, но не фигурирала в никакви отчети.

Двегодишните усилия на Решид паша за прилагането на новите реформи, съпроводени с осъждането на видни чиновници за злоупотреби с властта и за присвояване на държавни пари, не оправдали надеждите му. В провинциите далеч от столицата и от големите градове се вършели в името на реформите много по-големи насилия, отколкото по-рано. Злоупотребите не само не били ликвидирани, но към тях се прибавили и нови, предизвикани от същите тези наредби.[15] Всички опити за ефективно прилагане на реформите останали неуспешни — главно защото турските държавни служители по места ги минирали. Реформите им връзвали ръцете за обичайните безчинства над раята.

Това потвърждава и френският консул в Белград Алфред Маре. В един от докладите си до Министерството на външните работи той подчертава, че „в Босна, Херцеговина и Румелия претенциозните благодеяния на Гюлханския хатишериф не съществуват в никой случай и неговите постановления, за които се шуми толкова много, не са дори публикувани, а още по-малко приложени.“[16]

На всичко отгоре след официалното отменяне на спахийската система със султанския декрет от 1834 г. селяните били принудени да водят непрекъсната ожесточена борба за правата си върху мирийските земи. Защитавайки наследственото си традиционно право да ги владеят, селяните се борели против закрепването на правата на бившите спахии върху тези земи чрез превръщането им в чифлици.[17] Те се стремели да получат от султанската канцелария документ за частна собственост върху заеманата и обработвана от тях земя.

Непосредственият повод за активизиране на антифеодалната борба на селяните бил въпросът за данъците. Селяните от Западна и Северозападна България отказвали да работят за чифликчиите и да им плащат половината от реколтата за „арендуването“ на отнетите от тях земи. Те били съгласни да бъдат само „султанска“ рая, т. е. да плащат данък само на държавата, но не едновременно и на държавата, и на бившия земевладелец. Разбирали, че отменянето на данъка рента в полза на поземления собственик (чифликчията) означавало всъщност ликвидиране на неговата собственост върху земята и утвърждаването на техните права над нея.[18]

Подмолната борба на мюсюлманската реакция против реформеното дело и неговия най-активен привърженик и проводник Решид паша прераснала в открита схватка през ранната пролет на 1841 г. През април в Цариград бил извършен държавен преврат. Решид паша бил свален от власт и на негово място като министър на външните работи бил назначен Рифат паша, а начело на новото правителство застанали Сеид паша и Тахир паша. Новият кабинет бил крайно реакционен и доказвал, че Портата нямала никакво намерение да изпълнява дадените в Гюлханския хатишериф обещания за прокарване на реформи с оглед на подобряването на участта на християнското население.

Реакционният курс на новото правителство се отразил крайно зле върху материалното състояние на народните маси и особено на селяните в България. Както беше посочено по-горе, вместо обещаното от хатишерифа намаление на данъците те били увеличени най-малко двойно, а за изравняване на гражданските права на християните и мюсюлманите не могло повече и̓ дума да става. Не преставали и безчинствата на турците над българското население. При това всички престъпления оставали ненаказани, защото, както и по-рано, християните не можели да свидетелствуват в съда против мюсюлманите.[19]

Така Гюлханският хатишериф си останал само голо обещание за реформи. Той се обърнал срещу своите създатели и най-вече срещу тези, чието положение трябвало да се подобри. Резултатът от реформените усилия бил свалянето на инициаторите от власт и удвояването на гнета над нетурското население.

Когато говорим за предпоставките на Нишкото въстание, трябва да имаме предвид, че именно през втората четвърт на XIX в. българското националноосвободително движение направило важни стъпки в своето развитие. Периодът от 1834 до 1841 г. е време на постоянни въстания и брожения, арена на които били преди всичко западните български земи — Нишко и Пиротско, Белоградчишко и Кулско. Тези движения дават тласък и на формирането на нови възгледи като елемент на една, макар и по-късно избистрена, националноосвободителна идеология. Неслучайно Георги Раковски израснал като революционер именно през тези години. Както е известно, бойното си кръщение той получил тъкмо в Браилския бунт през 1842 г. и още тогава формулирал някои от основните положения на четническата тактика.[20]

Българското националноосвободително движение постепенно навлизало в етапа на своята зрелост. Станало ясно, че за да се освободи, нашият народ трябвало да разчита преди всичко на собствените си сили и организация, а след това да се надява и на помощ отвън. Въпросът за политическата независимост застанал сериозно на дневен ред в мислите и въжделенията на мнозина родолюбци, като например д-р Иван Селимински и др.[21] В това отношение важна революционизираща роля играел фактът, че съществували свободното Сръбско княжество и независимата гръцка държава, че Влашко и Молдова фактически вече се били откъснали от Портата. Особено голямо значение имал фактът, че в борбата за извоюване независимостта на тези народи участвували и мнозина българи, част от които били още живи.[22]

Раздвижването на политическите духове в България прочело още през лятото на 1839 г., когато избухнала втората турско-египетска криза. В международен план особено остро бил поставен въпросът за целостта на Османската империя, на която ставало все по-трудно да се противопоставя само със собствените си сили на сепаратистичните тенденции в по-отдалечените провинции. Новият конфликт между султана и наместника на Египет Мехмед Али предизвикал сериозна промяна в политиката на великите сили спрямо Турция.

Преди всичко Русия променила отношението си към Портата. Нейната позиция, произтичаща от Ункяр-Искелеския договор, имала и сега решаващо значение за спасяването на Турция. В Петербург обаче си давали сметка за стремежа ѝ да се откъсне от опасния „руски прерогатив" и да се опре на западните държави. Неуспехът на преките преговори с Мехмед Али още повече я тласкал да търси тяхното посредничество. Когато Англия, Франция и Австрия ѝ обещали помощ за изгодно споразумение с египетския паша, руското правителство разбрало, че за да не се изолира, трябвало да се присъедини към предприетите колективни мерки за омиротворяване на Близкия изток. На 27 юни 1839 г. до Портата била изпратена съгласувана нота на посланиците на петте велики сили, с която ѝ се известявало, че било за предпочитане да прекрати двустранните си преговори с египетския паша и да изчака резултатите от дипломатическата намеса на европейските правителства пред Мехмед Али.[23] Присъединяването на Русия към колективната нота на великите сили ликвидирало монополното ѝ положение като покровителка на Турция. То означавало, че като приемала принципа на колективните гаранции, Русия се отказвала от едностранните си предимства, произтичащи от договора от 1833 г.[24] /. който е [illegible] грешка на Русия

Какво заставило руското правителство да направи тази важна крачка? Преди всичко засилването на икономическото и политическото влияние на Англия в Османската империя. Англотурският търговски договор от 16 август 1838 г., който давал на Англия изключителни права в търговията с Турция и обещавал помощ на султана против египетския паша, свидетелствувал, че наистина настъпвал краят на монополното положение на Русия като гарант на целостта на Турция. В Петербург обаче веднага решили да „продадат" на най-висока цена тази отстъпка, като откъснат Англия от „революционна" Франция, толкова ненавиждана от руския самодържец Николай I, и да разбият по този начин англо-френската антанта. В това отношение за Русия били добре дошли френско-английските противоречия в Близкия изток и страхът на английската буржоазия от чуждо посегателство върху Индия и върху пътищата, водещи към нея. Покровителството, което Франция оказвала на

Мехмед Али, в значителна степен улеснило англо-руското сближаване и разбирателство.[25]

Същевременно сред руските управляващи кръгове се засилвало убеждението, че линията на поддържане на целостта на Османската империя не давала на Русия особени изгоди. Целият минал опит показвал, че другата политика — на разпокъсването на Османската империя — носела, макар и частични, но сигурни и трайни успехи. Русия все още не се била произнесла окончателно за бъдещето на намиращите се под турска власт християни. Нейната сила и авторитетът, с който се ползувала пред Турция и пред западните държави, съдействували много за засилване и укрепване на вярата на южните славяни, че Русия ще ги освободи, че няма да ги изостави на произвола на съдбата — така, както вече била помогнала на други балкански народи да отхвърлят чуждото иго.[26]

Кризата в Турция от 1839—1841 г., подемът на националноосвободителните движения на Балканите и все по-активната намеса на великите сили в работите на Портата послужили като благоприятна основа за формулиране на редица проекти за политическа автономия на българските земи. По същество тази идея не била нова.[27] Българският въпрос бил обект на внимателно проучване от руските управляващи кръгове още в началото на XIX в. Особено нараснал интересът към него след разгромяването на Наполеон, когато в Петербург заговорили за неизбежността на един нов конфликт с Османската империя. Руско-турската война от 1828—1829 г. станала повод да се появяват на бял свят конкретни проекти за създаване на независима българска държава. Иначе не могло и да бъде. Най-важните военни действия се водили на българска територия. Това неизбежно предизвиквало масово участие на българите във военната кампания с надеждата, че най-после ще настъпи дългоочакваният момент за отхвърляне на ненавистното османско иго.

Наличието на вече оформяща се национална българска буржоазия и активизирането на националноосвободителното движение били най-важните фактори, съдействуващи за повдигането на българския въпрос в хода на войната. Постъпките на българския патриот Александър Некович пред руските управляващи кръгове с цел да се ускори освобождението на България били по инициатива на емигрантския център на българската буржоазия в Дунавските княжества.[28] Между този център и българите от вътрешността на страната несъмнено съществували връзки. Липсата обаче на зряла националноосвободителна идеология попречила той да се превърне в единно ефективно действуващо ръководно звено, което да вдигне народа на въоръжена борба и да отстоява не само пред Русия, но и пред останалите велики сили националните искания на българите. Това до голяма степен обяснява защо българският въпрос не бил поставен при подписването на Одринския мирен договор през 1829 г.

Тук е мястото да се отбележи, че като формулирала искането за автономия, българската буржоазия преценила добре реалните възможности за тогавашния исторически момент. Тя разбирала, че при съществуващата обстановка можело да се говори само за автономия, а не за пълно отхвърляне на политическата власт на султана. В една автономна област обаче българската буржоазия би могла да се разпорежда от името на народа с държавното управление и да сложи край на издевателствата на чуждонационалната администрация, да използува стопанския потенциал на българската нация за ускорено развитие на по-прогресивния капиталистически строй.

Руските управляващи кръгове също разбирали прогресивното значение на отделянето на България от Османската империя. Към това те добавяли и големите външнополитически изгоди, които можели да извлекат от съществуването на една, макар и само автономна българска държава, намираща се под руско влияние.[29]

Съвкупността от тези фактори изиграла най-важна роля при вземането на решение за изработване на проектите за създаване първоначално на автономна, а в перспектива и на независима българска държава. Осъществяването на тази идея се налагало още повече поради възникналата опасност стотици хиляди българи (главно от източните предели на страната) да напуснат родните си места заедно с оттеглящата се от Балканите руска армия след приключването на кампанията от 1828—1829 г.

Единствено възникналите опасения от усложняване на международната обстановка и страхът от военен конфликт с Австрия и Англия заставили руското правителство да се откаже от намеренията си за осъществяване на тези проекти. През 1828—1829 г. Русия още не била в състояние да наложи освобождението на България едновременно с това на Гърция, макар то да влизало в политическите ѝ проекти, свързани с по-радикалното решаване на Източния въпрос.

През 1831 г. букурещките българи отново издигнали идеята за създаване на автономно българско княжество на територията на Добруджа, където да се съберат всички българи, заселили се след войната оттатък Дунава. Тази акция получила подкрепата на Стефан Богориди*. Руският генерален пълномощник в Дунавските княжества генерал Кисельов обаче погледнал с недоверие на намеренията на българите. Той се опасявал от техен заговор, подготвен без знанието и участието на Русия.[30]

Идеята за българска автономия била отново свързана в началото на 40-те години с името на Стефан Богориди — този „най-виден турски сановник-българин" през първата половина на XIX в.[31] Богориди бил в центъра на турската политика по отношение на Египет и Крит. Както пише Шарова, зад позициите си по въпроса за съдбата на остров Крит, на Сирия и Ливан, а също и по други важни за Османската империя въпроси той имал и свои, български съображения и планове.[32]

Богориди несъмнено възнамерявал да повдигне българския въпрос в чисто политически аспект пред Високата порта и цариградските дипломатически кръгове. Той имал предвид поконкретно да се даде автономия на българите, разбира се, в рамките на Османската империя. Представял си автономното Българско княжество със самостоятелна администрация и независима уредба, подобна на тази на остров Самос, чийто княз бил по това време.[33]

Трябва да се отбележи, че като разработвал тези планове за автономия на България (а и на някои други провинции на Османската империя), Богориди се ръководел най-вече от становището на английската дипломация, поради което не винаги срещал разбиране от руска страна. Той несъмнено бил осведомен за някои задкулисни прояви на английската дипломация на Балканите. Например в навечерието на Източната криза от 1839 г. английският консул в Белград полковник Джеймс Ходжес поощрявал намеренията на княз Милош да подкрепи освободителните движения на народите от Европейска Турция, за да отслаби позициите на Русия. Той открито декларирал готовността на Англия да подпомогне една война на Сърбия против Турция, съчетана с въстания в Босна, Херцеговина, България, Черна гора и неосвободените сръбски земи. Имал свои агенти в тези области, като в България се опитвал да привлече на своя страна Александър Димитриевич — син на известния български патриот Димитраки Хаджитошев от Враца.[34]

Според думите на самия Димитриевич Ходжес му заявил, че „Англия ще подпомогне това въстание на всяка цена, защото тя има намерение да даде на всяка провинция особени права на независимост и да стане защитница на тези провинции". След детронирането на Милош Англия не променила намеренията си. В плановете ѝ България дори фигурирала като център на бъдещото въстание. За това Димитриевич бил уведомен от друг английски представител — Шулбер, — който пребивавал в Земун.[35]

При всичките резерви, с които можем да приемем сведенията за тази тактика на Англия, бихме могли все пак да преценим, че тя е преследвала преди всичко целта да изолира Русия и Франция в тези невралгични за всяка от великите сили пунктове. В случая обаче е по-важно, че пред Западна Европа вече бил поставен по разни поводи и с оглед на различни политически съображения въпросът за българската независимост. Формулирали се дори идеи за конкретното решаване на българския въпрос. Те били известни на водачите на българското население в Нишкия санджак — още повече че непосредствената близост на района със Сърбия им давал възможност да бъдат сравнително добре информирани за общото състояние на Източния въпрос и за особеностите на политиката на великите сили на Балканите.

По този начин към непосредствените социално-икономически предпоставки за въстанието — аграрния въпрос, засилената експлоатация на селяните, удвояването на данъчния гнет и пр. — се прибавили и политическите предпоставки. Те произтичали от религиозната и народностната дискриминация на българите и от породилия се вследствие на това стремеж за отхвърляне на османското иго чрез извоюване на автономия.

Организация, предварителна подготовка и обявяване на въстанието

Нишкото въстание от 1841 г. не било стихиен бунт на угнетените и жестоко потискани от турците български селяни. То било подготвяно в продължение на повече от година. Фактът, че е избухнало по-рано и е обхванало по-ограничен район (в сравнение с първоначалния план), не може да бъде доказателство за неговата неорганизираност и стихийност.

---

* Княз Стефан Богориди (Стойко Цонко Стойков) (1775 или 1780—1859) — висш турски сановник, внук на Софроний Врачански. От 1812 до 1822 г. заемал високи длъжности във Влашко и Молдова. През 1825—1828 г. бил изпратен на заточение в Мала Азия. От 1829 г. станал съветник на султан Махмуд II (1808—1839), който му дал титлата княз и го назначил за управител на остров Самос (1833 г.). При султан Абдул Меджид (1839—1861) бил назначен за имперски съветник. Помогнал на много българи. Издействувал разрешение от султана за уреждане на българската църква „Св. Стефан" в Цариград и за тази цел подарил къщата си във Фенер (квартал на Цариград). Синовете му Никола и Александър също заемали високи длъжности в турския държавен апарат.

Подготовката за въстанието започнала още в края на 1839 г. Планът предвиждал то да избухне едновременно в Босна, Херцеговина, онази част от България, която е в съседство с Тимок и Ниш, както и в Западна Албания, която се нарича Арнаутлък, а също и в други провинции, готови да въстанат.[36] Във всички градове и в много села по тези места имало хора, избрани между най-влиятелните, които подкрепяли плана и били съгласували всичко помежду си. По-голяма част от тях били кнезове (така се наричали изборните представители на християнското население пред турската власт), търговци, свещеници, хора из средите на интелигенцията и др.

За център на въстанието бил определен Лесковац, „град в България, разположен на няколко часа от Ниш, с 600 къщи и населен изключително с християни“[37]. Както се отбелязва в някои документи, последното обстоятелство давало възможност започнатото дело да се запази в тайна. Според плана в самото начало на въстанието съзаклятниците трябвало да разполагат с 60 000 пушки. Смятало се, че на първо време те били напълно достатъчни за настъпателни действия дори срещу значителни турски сили.[38]

Главните организатори разчитали и на помощта на съседните страни и дори на някои от големите европейски държави. За тази цел била образувана депутация от осем души (по двама от всяка провинция), която трябвало да се осведоми доколко може да се разчита на съседните страни и на европейските държави — както за доставката на оръжие, така и за оказване на непосредствена помощ. Най-напред тази депутация посетила сръбския княз Михаил в Крагуевац. Изглежда, че обстановката не предразполагала към откровен разговор и затова делегацията само го уведомила за страданията на поробеното население, без да споменава нищо за подготвяното въстание.

Скоро след това осемте депутати пристигнали в Белград. Оттам четирима от тях трябвало да заминат по суша, а другите — по вода за Цариград. Паспортни затруднения обаче принудили втората група да остане, а това променило и плана на цялата депутация. За Цариград заминали само трима души — един свещеник и двама кнезове.[39] Целта им била да уведомят западноевропейските дипломатически представители в Цариград и Високата порта за издевателствата, на които били подложени християните в западните провинции на империята — далеч от погледа на централната власт.

Липсват каквито и да било данни дали депутацията е изпълнила възложената ѝ мисия в Цариград. За сметка на това можем да съдим с по-голяма сигурност за отношението на сръбските и черногорските ръководители към подготвяното въстание. Митрополитът на Черна гора[40] заявил, че ще си „затвори очите“ пред приготовленията и дори ще окаже помощ в случай на опасност, т. е. ако събитията вземат неблагоприятен обрат. Почти същото, но без да се обвързва с конкретни обещания, казал и сръбският княз Михаил при една по-късна среща между него и членовете на депутацията.[41] Обещание за помощ въстаниците получили и от водачите на северноалбанските земи, които са известни под общото име Мердита и се намират по бреговете на Дрин между Скутари и Призрен.

При посещението си при френския консул в Белград пратениците на готвещите се за въстание области поискали той да уведоми своето правителство за предстоящата акция и че се надяват да получат от Франция голяма помощ (50 000 дуката, т. е. 600 000 франка, 6 инженери, 10 френски артилеристи и 20 поляци офицери[42]). По тяхно убеждение Франция била „винаги готова да помогне на слабите“ и затова се обръщали именно към нея с настойчив призив за помощ.[43] Разбира се, важна роля за доверието, което Франция вдъхвала на въстаниците, изиграла подкрепата, оказана от нея на Мехмед Али в борбата му против султана.[44] Напълно логично било предположението на въстаническите водачи, че и сега тя би могла да се отнесе благосклонно към едно начинание, което подкопавало устоите на султанската власт, че би могла да го подкрепи морално и материално.

Въстаниците очаквали известна помощ и от Влашко. Там била подготвяна чета от българи, която да премине Дунава и да се притече на помощ на вдигналите се българи от Нишко. По този начин се целяло да се разшири обхватът на въоръженото въстание и то да се доведе до успешен край. За целта през пролетта на 1841 г. сред българската емиграция в Дунавските княжества започнало активно събиране на средства, купуване на оръжие и боеприпаси и набиране на доброволци. Подготовката на четата била в пълен ход и само непредпазливостта на съзаклятниците провалила начинанието. По-късно в показанията си пред следствената комисия след потушаването на първия Браилски бунт Владислав Татич — един от неговите главни организатори — категорично заявил: „Решихме да преминеме по реката (Дунав — *б. авт.*) до сръбската граница в Ниш, за да се присъединиме към нашите братя от там, които са подложени на грабежа и на робството на турците, и да ги спасиме от това наказание. . .“[45]

В хода на предварителната подготовка постепенно се избистрили и целите, които трябвало да бъдат постигнати. Те били ясно и недвусмислено изложени при преговорите между въстаниците и нишкия управител Сабри Мустафа паша.

Като изходно начало при формулиране целите на въстанието послужили обявените в Гюлханския хатишериф права и свободи за християнското население. На преден план били поставени чисто икономически искания за подобряване на системата за събиране на данъците, за ликвидиране на своеволията на агите и чиновниците, които обременявали народа с двойно по-големи данъци, както и за прекратяване на издевателствата на местните мюсюлмански фанатици, които буквално тероризирали населението и се гаврели с неговите обичаи, с вярата и традициите му, със семейната чест на хората.

За да не опълчат срещу себе си централната власт, а също и онези от великите сили, които тогава се обявявали категорично да бъде запазена целостта на Османската империя, ръководителите на въстанието сметнали за необходимо още в самото му начало да се обяви, че то не е насочено против султана, а само против непосредствените потисници на народа, т. е. срещу местните управници.[46] Разбира се, те си давали сметка, че в основата на разложението и покварата на цялата империя стояла именно неспособността на централната власт да осигури правов ред и законност. В случая обаче проявили достатъчно чувство за такт, политическа прозорливост и мъдрост.

Една от основните цели на въстаниците била да се даде на българите правото да издигат свои местни първенци, които да разхвърлят, събират и отчитат данъците пред хазната. По този начин те поставяли по принцип най-важния въпрос, който ги вълнувал — за административната автономия на българските земи. Въстаническите водачи били политически опитни хора. Те безспорно знаели, че навремето именно с подобни (наглед минимални) искания започнала борбата за автономията на Белградския пашалък, която скоро прераснала в борба за независимо сръбско княжество. Пример за тях били и умишлено силно занижените искания за автономия на България, издигнати в навечерието и по време на Руско-турската война от 1828—1829 г.[47]

Затова в първия етап на борбата въстаниците трябвало да издигнат искания, които не бивало да изплашат централната власт със своя максимализъм. В началния стадий на борбата за българска независимост трябвало да се набляга върху ненамесата на местната администрация в събирането на данъците и в тяхното отчитане, както и върху зачитането на правото на селските общини да представят на дело, а не само на думи населението пред властите по всички жизненоважни за него въпроси.[48]

Тези наглед твърде скромни искания несъмнено преследвали по-далечни цели. Евентуалното признаване на правото на местните общини да се разпореждат с живота на населението в най-важната сфера — стопанската и данъчната — и да го представят пред властта по всички поводи с течение на времето могло да прерасне в още по-определена и разширена автономия, макар и чисто административна, без отхвърляне на формалната политическа власт на султана върху земите на Нишкия санджак.

Всичко това съвсем определено говори за наличие на „програма-минимум“ и „програма-максимум“ на нишките въстаници. Първата имала за цел на базата на гарантираните от Гюлханския хатишериф права и свободи за християнските поданици на султана да създаде условия за административна автономия на Нишкия санджак, без отхвърляне политическата власт на Високата порта. Втората трябвало да доведе да извоюването и на политическа независимост.

От изложеното става ясно, че когато се говори за Нишкото въстание, определението „стихийно и неорганизирано“ е не само напълно неуместно, но и противоречи на историческите факти. Обмислянето и формулирането на икономическа и политическа програма, започването на подготовката още в края на 1839 г. (близо година и половина преди избухването), преценяването на необходимостта от точно определено количество оръжие, боеприпаси, парични средства и военни специалисти, грижливото осигуряване на международна подкрепа — всички тези факти недвусмислено говорят за сериозна предварителна подготовка и организация на въстанието. Наистина в хода му се проявява известна стихийност, но причината за нея е главно в липсата на достатъчно оръжие и не тя определя цялостния облик на въстанието. Фактът, че то започнало по-рано от определената дата, също не може да бъде доказателство за неорганизираност. Той по-скоро говори за липсата на тактическа зрелост — и то не толкова у ръководителите, колкото у редовите въстаници, които смятали, че дори и незавършена, подготовката сама по себе си е свидетелство за определена степен на готовност за въстание.

Нишкото въстание избухнало на 6/18 април 1841 г.[49] Денят бил Великден и във всички църкви имало служби. Внушителна група мюсюлмански фанатици нахлули в църквата на село Каменица, нападнали българите, които били събрани там, изловили най-напред мъжете, след това обезчестили някои от жените и дъщерите им и се оттеглили безнаказано.[50] Без съмнение постъпката им целяла да покаже, че християните могат да бъдат само роби и не може да става и дума за изравняването им по права с господствуващата народност.

По същото време станала и друга случка, която също допринесла за прерастването на народното недоволство в открит бунт. Племенникът на нишкия управител Сабри Мустафа паша поискал да вземе в харема си една българска девойка на име Агафия или Агапия, в която бил влюбен. Като не можал да я склони доброволно да дойде при него, заедно с неколцина приятели я отвлякъл. Когато отказала да приеме мохамеданската вяра, той я убил.[51]

Естествено, всичко това било повече от достатъчно, за да подтикне и без това възбуденото българско население към въстание. Несъмнено изиграла роля и определената степен на готовност, която давала известни реални основания за вяра в успешния му край.

Въстанието пламнало веднага. Опитът на намиращата се в Каменица турска стража да разпръсне селяните не успял. Една част от стражата била избита, а неколцина заптиета избягали към Ниш. Веднага били изпратени хора до съседните села да съобщят, че било време да се вдигне цялата рая.

Въоръжени действия по време на въстанието

Вестта за събитията в Каменица и за обявяването на въстанието се разпространила бързо из целия Нишки санджак и вдигнала на оръжие българското население. Начело на селяните в Каменица и съседното село Матеевец застанал Милое Иванов от Каменица,[52] който още от по-рано се проявил като ръководител на борбата на местното население против турското потисничество — било като инициатор за изпращане на оплаквания по централната власт в Цариград от произволите на турските администратори, било като ходатай пред сръбското пра-

вителство за застъпничество. Повече от година той агитирал неуморно за въстание и стоял в центъра на организацията му.

Освен Милое Иванов други активни агитатори и ръководители били Никола Сръндак от Горни Душник, Станко Антонов—Бояджията и Цеко Вучков от Власотинци, Коце Мумджията (Свещаря) от Лесковац, поп Георги от Поляница, Мита Деда-Уин и Цветко Куцула — също от Власотинци, Илия Николов от Ястребец, Лепое Н. от Гаре, Стоян Н. от Матеевец, Стоян Чавдар от Кърчимир, Цветко Просек от Просек, Стоян и Китка — братя от Кравля, Сава Рожин, Цеко Михайлов и Мишо Браканлия от град Враня[53]. Р. село на Павта Сретковиц.

От Каменица и околните села се събрали около 200 въстаници[54], но крайно зле въоръжени. Една пушка се падала на петшест души, а останалите били с коси, брадви, вили, тояги и т.н. Още в самото начало въстаниците успели да овладеят укрепената кула между Каменица и Матеевец, която била важно звено в турската отбранителна система, и оставили там своя дружина. Това им позволило да вземат под свой контрол пътя Цариград—Ниш, по който се очаквало придвижването на турски войски от съседните пашалъци. По близките височини населението на Каменица и на съседните села започнало да копае окопи.

Въстанието се разпространило бързо почти в целия Нишки санджак, включително в Пиротско, а също и в малкия съседен Лесковацки пашалък. В Запланско се вдигнали над 1000 души начело с Никола Сръндак. Център на въстанието станало село Кърчимир, чийто старейшина Стоян Чавдар начело на 500 души конници и пехотинци имал задача да обхожда и да вдига на бунт селата в равнината.

След като се съвзели от първоначалната уплаха, турските сили се опитали да разбият най-напред въстаническия отряд на село Каменица. Сражението станало в околностите на село Емин[ова] Кутина, разположено на едноименната река, и продължило няколко часа. В него турците били напълно разбити. Това дало нов тласък на въстанието. Вдигнали се нови села край Нишава. Но вместо да се възползуват от тактическото и психологическото предимство и да продължат настъплението си срещу противника, зле въоръжените селяни предпочели да заемат изчаквателна позиция, като се укрепили на височината Логор.

В Лесковацко се вдигнали около 15 села. Начело на въстаническите отряди, наброяващи около 5000 души, застанали поп Георги Янков, Станко Антонов—Бояджията, Цеко Вучков и

Цветко Куцула. И тук, както в Нишко и Запланско, въпросът за въоръжението бил изключително остър. Именно по тези съображения, след като овладели няколко противникови позиции, селяните решили бързо да преминат към отбрана. Единственото по-значително сблъскване станало в околностите на село Власотинци (център на въстанието в тази област), където турците дали около 50 души убити и ранени.[55]

Преграждането на пътищата и на проходите на първо време затруднило извънредно много действията на турските войски.[56] Въстаниците завзели най-напред тясната клисура Кървин град (в австрийските документи Коланхарад — *б. авт.*) и установили контрол над пътя Ниш—Лесковац. Отново обаче липсата на оръжие попречила първоначалният успех да бъде доразвит и наложила да бъдат заети отбранителни позиции.

Организаторите направили опит да вдигнат и населението от Прокупски окръг, но пратениците на Милое били заловени от турските власти.[57] Според първите сведения от официални турски източници въстанието се било разпространило и в Берковско, Вранско и дори пò на юг — в Македония, в Кумановско и Битолско. Властите дори се опасявали да не би да пламне цяла България, тъй като знаели, че недоволството от засилените през последните години издевателства било всеобщо.[58]

Преждевременното избухване на въстанието попречило на неговите организатори да решат въпроса с въоръжението. Преди всичко те не успели да уредят доставката на големи партиди оръжие и боеприпаси от съседните страни, което се предвиждало в предварителния план. Въпреки получените откази от официални представители на тези страни, такава възможност съществувала, но нейното осъществяване изисквало време.

При това положение били взети бързи мерки за използване на укритото от българското население оръжие. Свободното притежаване и носене на оръжие било привилегия само на мюсюлманите. Поради тази причина периодично били провеждани акции за обезоръжаване на християните. Такава акция имало и почти веднага след прокламирането на Гюлханския хатишериф, т. е. в края на 1839 и началото на 1840 г. Това още повече намалило възможностите за осигуряване на необходимото оръжие и боеприпаси. Били мобилизирани всички възможни източници — ремонтирали се стари пушки и пистолети, тайно се купували единични бройки, леели се куршуми и се правели фишеци, а някои по-сръчни занаятчии се заели дори сами да си направят пушки.

Въпреки всичко обаче в огромната си част въстаниците разполагали само с хладно оръжие — брадви, ножове, саби, ятагани, коси и др.[59] Малка част от тях имали кремъкови и капсулни пушки и пистолети. По най-обща оценка една пушка се падала на пет-шест души. По време на сраженията някои успели да се снабдят с трофейно оръжие, но това почти с нищо не подобрило положението им, тъй като боеприпасите също били крайно оскъдни. Поради същата причина, а и поради неумение да си служат с тях не били използувани и пленените при Бяла паланка два топа.

Слабото въоръжение и недостигът на боеприпаси принудили въстаническите водачи да решат по-голяма част от населението да се оттегли в горите и планините. Онези, които били въоръжени, заели позиции и върху плещите им паднала непосилната задача да влязат в неравен двубой с опитния и въоръжен до зъби противник, за да отстояват докрай справедливите си искания.

За да спечелят време, което им било необходимо както за укриването на старците, жените, децата и покъщнината в горите и планините, така и за групирането и укрепването на въстаническите сили, ръководителите започнали преговори с нишкия управител Сабри Мустафа паша. Те създавали възможност, макар и твърде минимална, да се избегнат опожаряването на селата и избиването на мирното население, защото, докато траели, имало вероятност да се намеси централната власт.

Какво представлявали самите преговори? След като въстаниците се укрепили на завзетите от тях позиции, предводителят им Милое Иванов изпратил до Сабри Мустафа паша писмо, с което му предлагал заедно с мохасила и двама кнезове от шурата (общинския съвет) да посети въстаническия лагер и да се убеди, че народът не се е опълчил срещу своя сюзерен султана и неговото правителство. Същевременно, за да се гарантира спокойствието по време на преговорите, Милое предлагал от двете страни да бъдат разменени по двадесет заложници.[60] Нишкият паша обаче не приел тези условия, а изпратил депутация от двама свещеници, трима местни първенци и двама турци, която да преговаря с въстаниците и да ги убеди да сложат оръжие и да се приберат по домовете си. Милое задържал пратениците на пашата, като върнал само един от свещениците с молба да дойдат поне двамата кнезове, за да се уговорят с тях по някои въпроси на данъците. От своя страна Сабри Мустафа задържал този свещеник още два дни и го изпратил при въстаниците да им предаде, че ще отговори на предложението им след още три дни.[61]

Исканията, които въстаниците издигнали в хода на преговорите с нишкия управител, се базирали на формулираните още по време на подготовката цели на въстанието. Преди всичко те обявили, че не са се вдигнали против султана, а само против преките си потисници — местните управници.[62] Твърдо заявили, че няма да сложат оръжие, докато „техният всемилостив господар султанът не постави своето благосклонно решение върху тяхната верноподаническа молба". Нарочно наблягали, че били уверени в неговата „любов към справедливостта" и че щял да ги възнагради за сторените спрямо тях несправедливости.[63]

В основата на техните искания залегнали обявените в Гюлханския хатишериф права и свободи за християнското население. Позовавайки се на този официален държавен документ, който имал силата на закон, въстаниците още веднъж подчертавали предаността си към законността и държавата и извеждали на преден план чисто икономически искания — прекратяване на двойното данъчно облагане (от държавата и от местните аги и бейове), подобряване на системата за събиране на данъците и т. н. Друг важен въпрос бил правото на селските общини да бъдат реални представители и защитници на интересите на християнското население пред официалната власт.

Въстаниците обаче не си давали сметка, че нишкият управител Сабри Мустафа паша започнал преговори с тях от чисто тактически съображения. На практика той протакал преговорите, за да забави развитието на събитията, докато получи необходимата му информация за силите на въстаниците, за районите, в които те успели да установят своя власт, и най-важното — докато събере необходимата му военна сила, достатъчна за разгромяване на въстанието.

За изтеклото повече от една седмица време Сабри Мустафа паша успял да мобилизира силите си. След като получил и „благословията" на намиращия се по това време в Ниш румелийски казъаскер Ариф Хикмек ефенди, който издал специален документ против въстаниците, на 13/25 април пашата потеглил срещу бунтовниците начело на 2000 души арнаутска „милиция" — 1500 прокупски и куршумлийски арнаути (албански мюсюлмани) и 500 местни турци, разполагащи с четири топа.[64] С други думи, „милицията" се състояла от най-известни главорези и притеснители на българското население.

От този момент започнало зверското потушаване на Нишкото въстание. Дори данните за избитите и откарани в робство българи и за изгорените български села, дадени след това от самия Сабри Мустафа паша, колкото и да били занижени, не оставят никакво съмнение, че още в самото начало местната власт нямала никакво намерение да преговаря с въстаниците и сериозно да изслуша оплакванията им, а използувала т. нар. преговори единствено като прикритие за организиране на масовото им физическо унищожаване.

Така Нишкото въстание поело към своя трагичен край. Преждевременното му избухване и липсата на достатъчно оръжие и боеприпаси твърде бързо го довели до неговата кулминация — преговорите с нишкия паша. При създалото се положение водачите му нямали друг избор, освен да забавят развитието на нещата и да търсят мирен изход от кризата с помощта на централната власт. Те обаче не се съобразили в достатъчна степен с факта, че в подобни положения османското правителство действувало изключително мудно и обикновено се намесвало твърде късно, когато всичко вече било приключило. Така станало и този път. Пристигналите с голямо закъснение в Ниш правителствени войски начело с одринския управител Якуб паша трябвало да усмиряват не разбунтувалите се българи, а самите потушители на въстанието — развилнелите се турски и арнаутски банди.

Потушаване на въстанието

На 13/25 април 1841 г. Сабри Мустафа паша начело на въоръжените до зъби 2000 турци и арнаути се насочил към Каменица и Матеевец. Изненадани, след едночасово сражение въстаниците били дезорганизирани. Точните попадения на артилерията разкъсали веригите им и ги разпръснали. В пълно безредие те побягнали към сръбската граница. Войводата им Милое обаче заедно с 15 души самоотвержени борци успял да се затвори в укрепената Каменишка кула, която турците превзели едва след 24-часова обсада, като я обстрелвали от три страни с четирите топа. Милое бил убит, а част от другарите му — пленени.[65] Мюсюлманите дали 30 убити и 100 ранени, а въстаниците — 300 убити и 70 пленени. Сабри Мустафа паша сметнал задачата си за изпълнена и на другия ден се върнал в Ниш, като оставил беззащитните български села на пълния произвол на арнаутските и турските банди.

Така завършило въстанието в околностите на Ниш. Приблизително по същия начин се развили събитията и в другите околии. В Запланско турските пълчища настъпили срещу укрепените на възвишението Логор въстаници и към планината Силичевица. Сражението, което продължило няколко часа, завършило с поражението на лошо въоръжените въстаници. Те се оттеглили към сръбската граница, а разбеснелите се арнаути пристъпили към разграбване и опожаряване на всички запландски села. За да ги омилостиви, войводата Никола Сръндак бил принуден да се предаде на предводителя им сердаря Пири бей, но след няколко дни, като видял, че саможертвата му е изгубила смисъл, успял да избяга през границата в Сърбия. Там бил задържан в Алексинацката митница.[66]

В Лесковацкия пашалък арнаутските пълчища се насочили най-напред към село Власотинци, където били събрани главните сили на въстаниците. След двучасов бой те също били принудени да отстъпят и се оттеглили към Сърбия. Все пак турците дали повече от 50 убити и ранени. След това бил завзет проходът Кървин град между Ниш и Лесковац и турците се пръснали из околните села да убиват, грабят и палят.[67]

Както личи от документите, въстанието в Пиротско било потушено още в самото начало. Въстаниците успели да овладеят прохода Червен брег (Казъл йокуш), който бил важен военностратегически пункт на пътя Пирот—Ниш, но били отблъснати при опита им да превземат друг също важен пост — Бяла паланка (Ак паланка). Въстаниците опожарили по-малки турски постове, в това число и този на моста, отстоящ на четвърт час от сръбския граничен пункт Пандирало. Тези успехи обаче били частични. Мюсюлманите постепенно ги обкръжили и те били принудени да преминат границата, за да потърсят убежище в Сърбия.[68]

Въстанието било потушено още преди от Цариград да пристигне отговорът на справедливите искания на българите от Нишкия санджак. Всъщност за потушаване едва ли би трябвало да се говори, тъй като местната власт и башибозукът, свикан от Сабри Мустафа паша, не се задоволили само да разбият слабо въоръжените въстаници и да се завърнат по отнетите им стратегически пунктове. Мюсюлманската сбирщина от близки и далечни места се притекла и участвувала настървено в разгрома, защото от опит знаела, че т. нар. омиротворяване винаги било източник на богата плячка. Въпреки по-късно да заявявал, че злодеянията били станали против волята му, нишкият паша съвсем не бил непричастен към грабежите и убийствата на мирното християнско население в областта.[69]

Мюсюлманските фанатици участвували в потушаването преди всичко с определеното намерение да дадат „заслужен" урок на християните и да им покажат окончателно, че неможели да мислят за никакво изравняване на правата им. Техните изстъпления били открита демонстрация на пренебрежение към провъзгласените само преди година и половина от централната власт реформи, своего рода бунт срещу Танзимата.[70]

Най-добра представа за зверствата на арнаутските банди ни дават сведенията за броя на изгорените и напълно разрушени села. Нишкият паша твърдял, че били изгорени „най-много 30 села", а Високата порта въз основа на докладите на Якуб паша съобщила на европейските дипломатически представители в Цариград, че по време на „размириците" били изгорени не повече от 20—25 села.[71] В действителност обаче опустошенията били неизмеримо по-страшни.

Истинският им брой бил 225, т. е. десеторно по-голям от посочения от Високата порта. Най-малко половината от опожарените села били напълно заличени от лицето на земята. В издадените отРомански австрийски документи за Нишкото въстание от 1841 г. е даден точен списък на селата по райони. Той бил съставен от австрийския консул в Белград Атанаскович въз основа на събраните сведения от сръбските власти и от хилядите българи, които намерили спасение на сръбска територия.

Лесковацки район:

1. Власотинци; 2. Каменица; 3. Копашница; 4. Манастирище; 5. Батловци; 6. Гложене; 7. Прилепец; 8. Добротин; 9. Гърдилица; 10. Дедина бара; 11. Тупаловче; 12. Сеяница; 13. Ковачева бара; 14. Козаре; 15. Дадинче; 16. Владовица; 17. Кучкавица; 18. Орашче; 19. Ястребец; 20. Самарница; 21. Лопушня; 22. Островец; 23. Стрековец; 24. Трибара; 25. Градище; 26. Ново село; 27. Рупие; 28. Острозъб; 29. Млатище; 30. Брод; 31. Черна трава (четири махали); 32. Добро поле; 33. Долна гора; 34. Горна гора; 35. Орех; 36. Йездина; 37. Лукачово; 38. Чуово; 39. Алексине; 40. Деян; 41. Рамнидел; 42. Брезовица; 43. Рамна гора; 44. Бориндол; 45. Чакманово; 46. Било; 47. Крушевица; 48. Болярска; 49. Мала Крушевица; 50. Църнатово; 51. Църна бара; 52. Мала Ламница; 53. Голема Ламница; 54. Средор; 55. Липовица; 56. Шишава; 57. Скрапеж; 58. Конопница; 59. Станковци; 60. Гълъбовци; 61. Кюрлинци; 62. Раино поле; 63. Градашница; 64. Орешец; 65. Герсеново; 66. Слатина; 67. Манойловци; 68. Върдовски хан; 69. Мала Слатина; 70. Къпиновица; 71. Яшуня; 72. Църковница; 73. Бабичко; 74. Горна Лукошница; 75. Долна Лукошница; 76. Елашница; 77. Разгойна; 78. Герданица.

Отвъд Морава:

79. Ораовица; 80. Войновец; 81. Несвърта; 82. Падеж; 83. Бара; 84. Слатина; 85. Копашница; 86. Чукленик; 87. Долна Копашница; 88. Накриван.

Полянски район:

89. Студена; 90. Големо село; 91. Власи; 92. Раждате; (номер 93 липсва в оригинала); 94. Станци; 95. Ушевци; 96. Смилович; 97. Дреновец; 98. Секире; 99. Урмановица; 100. Градня; 101. Стрешак; 102. Глава крушева; 103. Мияковци; 104. Тумба.

Нишки район:

105. Каменица; 106. Долни Матеевец; 107. Горни Матеевец; 108. Кнезово село; 109. Ясеновик; 110. Пеяче; 111. Врело; 112. Горно Малче; 113. Долно Малче; 114. Горна Врежина; 115. Долна Врежина; 116. Бреница; 117. Хум; 118. Горни Комрен; 119. Равно поле; 120. Долни Комрен; 121. Руйник; 122. Лесковик; 123. Церие; 124. Кравие; 125. Палиградци; 126. Вело поле; 127. Железник; 128. Милковци; 129. Палина; 130. Берзинци; 131. Горна Тополница; 132. Чамурлия; 133. Поповци; 134. Въртище; 135. Мездрая; 136. Долна Тополница; 137. Долна Търнава; 138. Горна Търнава; 139. Меча Коруба; 140. Бели брег; 141. Ново село; 142. Круше; 143. Лалинци; 144. Чокот; 145. Долно Мечурово; 146. Горно Мечурово; 147. Белотинци; 148. Пася поляна; 149. Кнежица; 150. Малошище; 151. Клисура; 152. Чечина; 153. Кървин град; 154. Тополница; 155. Русна; 156. Гъркиня; 157. Староволаси; 158. Бербатово; 159. Габровец; 160. Долно Бербатово; 161. Вучи дол; 162. Еминова Кътина; 163. Драшкова Кътина; 164. Марина Кътина; 165. Баня; 166. Чукреник; 167. Просек; 168. Ново Боинче; 169. Бързи брод; 170. Горна Студена; 171. Долна Студена; 172. Горни Душник; 173. Долни Душник; 174. Сопотница; 175. Калетинци; 176. Долно Драгоевие; 177. Горно Драгоевие; 178. Ягличе; 179. Големи Вътоп; 180. Мали Вътоп; 181. Семча; 182. Големи Кърчимир; 183. Мали Кърчимир; 184. Комарица; 185. Равна Дъбрава; 186. Долни Присян; 187. Горни Присян; 188. Завидинци; 189. Щърбавец; 190. Голем Боинче; 191. Мало Боинче; 192. Сечница; 193. Остеновица; 194. Кукавица; 195. Брестов дол; 196. Петлодол; 197. Линово; 198. Мездрая; 199. Модра стена; 200. Суте; 201. Коритняк; 202. Вукманово; 203. Раутово; 204. Силандрица; 205. Копривница.

Имената на останалите двадесет села не фигурират в списъка — вероятно поради това, че не са били уточнени или пък били неразчетени от австрийския консул.[72]

В Нишко и Запланско изгорените села възлизали на 121. Там оцелели не повече от двадесет селища. В Лесковацки пашалък били опожарени 104 села. При това там били разграбени 16 църкви и манастири[73] и бил откаран огромен брой едър и дребен добитък. Спасена била само онази част от добитъка и покъщнината, която бежанците успели навреме да прехвърлят със себе си на сръбска територия.

Една сръбска статистика дава приблизителния брой на българските бежанци, преминали в Сърбия на територията на окръзите Гургусовац (Княжевац), Алексинац и Крушевац в продължение на десет дни (от 12 до 21 април по стар стил). От нея се вижда, че домовете си напуснали 1359 семейства (9460 души). Но тъй като бягството в Сърбия продължили доста време и след тези дати, а имало и хора, които не се регистрирали на пропускателните пунктове, може да се твърди без никакъв риск да се преувеличи, че общият брой на бежанците далеч надхвърлял десет хиляди и по всяка вероятност възлизал на около петнадесет хиляди души.[74] Ако прибавим изпокрилите се в планините и избягалите в съседните санджаци, тогава тази цифра ще нарасне най-малко двойно.

СВЕДЕНИЕ

ЗА БЕЖАНЦИТЕ ОТ ТУРСКИТЕ ГРАНИЧНИ ОБЛАСТИ ОТ 12 ДО 21 АПРИЛ 1841 г. (ПО СТАР СТИЛ)[75]

Наименование на пропускателния пункт	Окръг	Семейства	Хора	Овце и кози	Едър рогат добитък	Свине	Коне
1. Пандирало	Гургусовац	19	108	575	48	—	17
2 .Грамада 1		513	3694	11 375	1505	56	225
3. Грамада 2		256	1716	8561	962	29	150
4. Ждрело	Алексинац	182	1300	7316	1229	3	183
5. Бяла вода		41	426	2030	379	122	87
6. ?		321	2026	8922	1535	250	312
7. Заповац	Крушевац	27	190	1135	156	85	63
Общо		1359	9460	39 914	5814	545	1037

Такъв бил резултатът от зверското потушаване на Нишкото въстание. Целият Нишки санджак бил изпепелен и обезлюден. Избити били хиляди хора, повечето от които изобщо не участвували във въстанието. Стотици били отвлечени в робство. Хиляди жени овдовели, хиляди деца останали сираци, а голяма част от населението на санджака се изселила в Сърбия, за да се спаси от нечовешките изстъпления на озверените арнаути. Нямало семейство, което да не било пострадало.

Въпреки това въстанието на населението от Нишкия санджак показало недвусмислено, че българският народ нямал повече намерение да превива безропотно гръб пред поробителя. Именно това обстоятелство предизвикало вниманието на великите сили към него. То убедило например френския консул в Белград, че „в недалечно време Източният въпрос ще се представи в нова светлина на вниманието на Европа. . . От южната част на Османската империя вниманието сега се насочва към северната ѝ част.“[76]

За всички станало ясно, че в източните предели на европейския континент на дневен ред излизал още един важен въпрос, който чакал своето решаване — българският.[77]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПЪРВА ГЛАВА

[1] Муравьев, Н. Турция и Египет в 1832—1833 годах. Из записок Н. Н. Муравьева. Т. 4. Русские на Босфоре. М., 1869, с. 200 и сл.

[2] Antel, S. Tanzimat maärifi. — In: Tanzimat, I. Yüzüncü yildönümü münaselbetile. Istanbul, 1940, p. 447.

[3] В Анадола имало около 1500 тимара, а в Румелия — около 1000. Вж. Lewis, B. The Emergence of Modern Turkey. London, 1961, p. 89.

[4] Подробно за промените в поземлената рента вж. Димитров, С. Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. — Исторически преглед, 1956, № 6, с. 27—58.

[5] Lewis, B. The Emergence. . ., p. 90.

[6] Le Moniteur Ottoman. № 77, le 17 Janvier 1834.

[7] За структурата на управлението преди 1834 г. вж. Heidborn, A. Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman. T. 1. Vienne—Leipzig, 1908, p. 132—149. Новичев, А. История Турции. Т. 2, ч. 1 (1792—1839 гг.). Л., 1968, с. 241—244.

[8] Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматъ г. С., 1980, с. 41—42.

[9] Новичев, А. Пос. съч., с. 236—241.

[10] Тодорова, М. Пос. съч., с. 43.

[11] Подробно за Гюлханския хатишериф и за Танзимата вж. Новичев, А. История Турция. Т. 3, ч. 2 (1839—1853 гг.). Л., 1973, с. 109 и сл.; Тодорова, М. Пос. съч., с. 47 и сл.

[12] Религиозната и народностната дискриминация спрямо християните се разпалвала периодично и обхващала изостаналите фанатизирани мюсюлмански маси особено по време на традиционните великденски празници. По този повод на 23 април 1853 г., т. е. цели 12 години след Нишкото въстание, европейските консули в Солун се принудили да поискат от солунския валия да вземе извънредни мерки за пресичане на мюсюлманския фанатизъм при предстоящото празнуване на Великден от християните. Според сведенията, които те получили от Битоля и Сяр, в цяла Македония се подготвяли „жестоки сблъсквания, произлизащи от взаимната омраза и съперничество между турците и християните, особено ако местното управление не вземе своевременно мерки да ги предотврати“ (цит. по Βακαλόπουλος, Κ. Πῶς εἶδαν οἱ εὐρωπαῖοι πρόξενοι τῆς Θεσσαλονίκης τὴν κατάσταση στὴ Μακεδονία τὸν περασμένο αἰῶα. (᾽Ανάτυπον ἐκ τοῦ Κ΄τόμου τῶν᾽᾽Μακεδονικῶν), Θεσσαλονίκης, 1980, p. 94—95; Писмо до Юсуф паша, солунски валия, подписано от Мустоксиди, консул на Русия, Рамфос, консул на Гърция, Ницоли, консул на Австрия, Фоше, консул на Франция, Дела Торе, консул на Сардиния).

[13] PRO, FO, Turkey, № 195/176, p. 16. Доклад № 4 на Ч. Блънт от 19 февруари 1840 г.

[14] Пак там, л. 16—17.

[15] Романски, С. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г. — СбНУ, № 26. С., 1912, с. 16—17.

[16] Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAE). Turquie. Correspondance politique et consulaire, Belgrade. T. 1 (1841 — Juin 1844), f. 24. Доклад № 12 на френския консул в Белград Алфред Маре от 12 април 1841 г., л. 29—30; Доклад № 13 от 21 април 1941 г.

[17] Христов, Х. Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976, с. 114 и сл.; Димитров, С. Пос. съч., с. 32—34, 51.

[18] Димитров, С. Чифлишкото стопанство през 50—70-те години на XIX в. — Исторически преглед, 1955, № 2, с. 10.

[19] Безправието и непосилният гнет, на които били подложени българите, много подробно са описани от известния френски учен филолог, професор по славянска филология в Колеж дьо Франс Сиприен Робер. В труда си „Славяните в Турция“ той пише: „Кротостта на българите често насърчавала спахиите да извършват спрямо тях най-отвратителни престъпления. . . Те попаднаха и под игото на субашите, служители на пашата, които покриват страната с мрежи от военни постове и идват с въоръжена сила да събират данъците. . . Впрочем дължимите на спахиите данъци съвсем не влизат в налозите, които българинът дължи на своя цар, както той нарича султана. — Robert, S. Les Slaves de Turquie. Vol. 2. Paris, 1852, p. 282—283.

[20] Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, с. 63—64. Срв. Богоров, И. Избрани съчинения. С., 1940, с. 125, където се говори, че още преди 1841 г. в Цариград Раковски „бленувал заради заспалата българска народност“

[21] Арнаудов, М. Творци на Българското възраждане. Първи възрожденци. Т. 1. С., 1969, с. 409.

[22] Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1965; срв. Тодоров, Н., Т. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. и българите. — Исторически преглед, 1971, №2; Дойнов, С. Българите и първото сръбско въстание. — Исторически преглед, 1970, № 5; Същият. Българското националноосвободително движение 1800—1812 г. С., 1979.

[23] Новичев, А. Пос. съч., с. 49.

[24] Пак там.

[25] За повече подробности вж. Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1829—1853 г. С., 1977, с. 164 и сл.

[26] Попов, Н. Россия и Сербия. Исторические очерки русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 г. Ч. 2. М., 1869, с. 326—327.

[27] По-подробно по този въпрос вж. Конобеев, В. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., с. 242; срв. Дамянов, И. Проекти за създаване на независима българска държава през 1828—1829 г. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи (Поредица „Балкани“, № 5). С., 1981, с. 137—152.

[28] Романски, С. Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930, с. 36—43; Дамянов, И. Пос. съч., с. 143 и сл.

[29] Дамянов, И. Пос. съч., с. 137—140.

[30] Арнаудов, М. Селимински. Живот, дела, идеи. С., 1938, с. 169—171.

[31] Начов, Н. Стефан Богориди. — СбБАН, № XXIV. Клон историко-филологичен и философско-обществен. С., 1931, с. 73.

[32] Шарова, К. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX век. — В: България и европейските страни през XIX—XX в. (По случай 75-годишнината от рождението на чл.-кор. Туше Влахов). С., 1975, с. 33.

[33] Шарова, К. Пос. съч., с. 34.

[34] Врачанският търговец и чорбаджия Димитраки Хаджитошев стоял начело на народната борба в Северозападна България против търновския митрополит Иларион Критянин и неговото гръцко протеже във Враца епископ Методий. Формално борбата против Методий и Иларион се водела по повод на решението им през 1824 г. да облагат християнските домакинства с еднократна помощ до 7 гроша. В действителност обаче врачанският първенец и неговите съмишленици възнамерявали да наложат заменянето на Методий с архимандрит Гаврил Бистричанин — българин, живеещ по онова време в Букурещ. Борбата се водела следователно против гръцкото духовенство за независима българска църква. Напълно възможно е плановете на съзаклятниците да отивали и по-далеч, защото при разследването, извършено от турските власти, Димитраки Хаджитошев бил арестуван и по-късно, през 1827 г., посечен във Видин като бунтовник. Срв. Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1930, с. 29—31.

[35] Разказът на Ал. Димитриевич за предложенията, направени му от английския консул Ходжес, станал достояние на руския консул в Белград. Вж. Попов, Н. Србија и Русија од Кочине краjне до Св. Андриjевске скупштине. Београд, 1870, с. 47—51. Срв. също Стојанчевић, В. Милош Обретновић и Његова доба. Београд, 1918, с. 377—378, 422—423.

[36] AMAE, Turquie. Correspondance Politique et Consulaire. Belgrade, t. 1 (1841—Juin 1844), f. 23—27. Доклад на френския консул в Белград Алфред Маре от 12 април 1841 г. Сведенията си за предварителната подготовка на въстанието Маре дължал на един босненец, който се нарекъл Вачо Кепа и го посетил скоро след като населението в Нишко се било вдигнало на бунт. Вачо Кепа се представил за един от организаторите на въстанието и дал на френския консул подробна информация за страданията на българския народ и за дълго подготвяната въоръжена акция. Той, разбира се, не скрил недоволството си от преждевременното избухване на въстанието, тъй като това попречило и на по-добрата му международна подготовка.

[37] Пак там, л. 23.

[38] Пак там.

[39] Пак там, л. 24.

[40] Става дума за митрополит Петър II Негош — държавен глава на Черна гора. Известно е, че в началото на 40-те години на XIX в. той се стремял съвместно със Сърбия да участвува във всеобщото освободително движение на Балканите против османската власт (История Югославии. Т. 1. М., 1963, с. 355).

[41] AMAE. Пос. досие, л. 25.

[42] В оригиналния текст на документа се говори именно за полски по произход офицери (officiers polonais), живеещи в емиграция след въстанието от 1831 г.

[43] AMAE, Пос. досие, л. 25.

[44] Подробно вж. Guichen, E. La crise d'Orient de 1839—1841 et l'Europe. Paris, 1912; Cataui, J.-Edm. Histoire des rapports de l'Egipte avec la Sublime Porte du XVIIIe siècle à 1841. Paris, 1919; Driault, E. L'Egypte et l'Europe. La crise de 1839—1841 (Correspondance des consuls de France et instructions du Gouvernement). t. I—V, Le Caire, 1930—1933; Rodkey, F. The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia. 1831—1841. Part I. University of Illinois, Studies in the Social Sciences, vol. XX (Sept. — Dec. 1923), № 3 and. 4. Urbana, Illinois, 1942; Cataui, R. et G. Mohamed Aly et l'Europe. Paris, 1950; Charles-Roux, F. Thiers et Méhémed Aly. Paris, 1951.

[45] Ниякий, В. Заговор болгар в Дунайских княжествах и на юге России в 1841—1842 годах. — Научные доклады высшей школы. Исторические науки, № 2. М., 1959, с. 121—140; Велики, К. Браилските бунтове 1841—1843 г. С., 1968, с. 202.

[46] AMAE, Пос. досие, л. 29, Доклад № 13 на А. Маре от 21 април 1841 г.

[47] По-подробно по този въпрос вж. Дамянов, И. Проекти за създаване на независима българска държава през 1828—1829 г. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи (Поредица „Балкани“, № 5). С., 1981, с. 137—152.

[48] Димитров, С. Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 г. С., 1961, с. 26 и сл.

[49] AMAE, Пос. досие, л. 33. Доклад № 14 на А. Маре от 26 април 1841 г. Срв. Липранди, И. Болгария. М., 1877, с. 45. Без да уточнява датата, авторът пише, че въстанието избухнало през пролетта. За същото вж. Милићевић, М. Краљевина Србија. Нови краjеви. Београд, 1884, с. 49, заб. 2; Краев, полк. Въстанията на българите за освобождение от турско иго (1396—1877). — Задружен труд, год. II (1903). Т. 2, с. 991. Твърди, че въстанието било обявено през май 1841 г. Точната дата на избухване на въстанието обаче се установява от прокламацията на княз Михаил Обренович до сръбското население от 10/22 април 1841 г. В История на България (Т. 5. С., 1985, с. 349) се издига тезата, че Великден бил предварително определен за начална дата на Нишкото въстание, тъй като голямото струпване на християни давало възможност за бързото им организиране. Тази теза се опровергава от последните данни, съдържащи се във френските дипломатически документи, а и от публикуваните от Романски австрийски дипломатически документи. Според тях Нишкото въстание е избухнало преждевременно.

[50] AMAE, Пос. досие, л. 33; Романски, С. Австрийски документи. . ., с. 32—33; Велики, К. Браилските бунтове. . ., с. 37; Дойнов, С. Нишкото въстание. . ., с. 48.

[51] Липранди, И. Пос. съч., с. 45—46; Краев, полк. Пос. съч., с. 990—991. Твърдят, че именно този инцидент бил непосредственият повод за избухване на въстанието.

[52] Уместно е да се отбележи, че в документите от онова време несъмнено поради факта, че съставителите им се опирали главно на сръбски източници, имената на българските въстаници често се предават в сръбска транскрипция с типичните за нея окончания на „ич“. Оттам тези сърбизирани имена са проникнали и в литературата. Същото се отнася и за някои от селищните названия — например Прилепац, Милановац, Црна бара и др.

[53] Милићевић, М. Пос. съч., с. 49—50.

[54] Австрийски документи, № 58 Б-4, с. 152. Според сведенията на Сабри Мустафа паша въстаниците в този район наброявали около 6000 души (№ 6-Б, с. 86). Няма обаче никакво съмнение, че нишкият паша тенденциозно завишавал броя

на въстаниците с цел да оправдае струпването на големи сили срещу тях и масовите жестокости, извършени в самите села при потушаването на въстанието.

[55] Тези данни са от официален турски произход и несъмнено скриват истинския размер на турските загуби (вж. Австрийски документи, № 6-В, с. 86—88).

[56] Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — Известия на държавните архиви. Т. 14, С., 1968, док. № 1, с. 122—123.

[57] Австрийски документи, № 6-В и 55-А, с. 86—88 и 140—142.

[58] Пак там, № 32-Б, 32-В и 48-А, с. 109—110 и 127—128.

[59] Пак там.

[60] АМАЕ, Пос. досие, л. 29—30. Доклад № 13 на А. Маре от 21 април 1841 г.

[61] Австрийски документи, № 32-В, с. 110.

[62] АМАЕ, Пос. досие, л. 29. Доклад № 13 на А. Маре от 21 април 1841 г. Австрийски документи, № 46, с. 125.

[63] АМАЕ, Пос. досие, л. 29—30.

[64] Австрийски документи, с. 34 и 37. Встъпителна студия и № 6-В, с. 86—87.

[65] Пак там. В раздела за Нишкото въстание в т. 5 на История на България, с. 354, се говори за 1200 арнаути и десетина топа. Романски обаче е категоричен в твърдението си. Срв. АМАЕ, пос досие, л. 34.

[66] Милићевић, М. Пос. съч., с. 51, заб. 1.

[67] Австрийски документи, № 6-Б и 55-А, с. 86—88 и 140—142.

[68] Пак там, № 51-Б, с. 133.

[69] АМАЕ, Пос. досие, л. 47—48. Доклад № 16 на А. Маре от 6 май 1841 г.
За неспособността на централната власт да се противопостави на своеволията и
безчинствата на въоръжените албански отряди има подробни сведения още от
началото на 30-те години на XIX в. В това отношение показателни са многоброй-
ните доклади на френския консул в Солун Ботю до Министерството на външните
работи в Париж, в които се разкрива трагичната картина на вътрешните между-
особици, жертва на които в крайна сметка ставало населението на Европейска
Турция. „Аз вече уведомих Ваше превъзходителство за размириците, които раз-
търсват Албания — пише Ботю на 25 юни 1830 г. — Те продължават, като се
разпространяват вече извън тази провинция. Пет или шест хиляди албанци са
завзели малкия град Кожани, разположен на 16 левги от Солун. Те са го огра-
били изцяло, затворили са плячката в една църква и съобщили намерението си да
върнат имуществото на неговите собственици веднага щом като правителството
им плати възнаграждението, което им дължи вече от няколко години насам. Ко-
мендантът на Битоля се отправил срещу тях с всички сили, които можал да събе-
ре. Синът на солунския паша начело на две хиляди души също тръгнал тези дни,
за да се бие с тях. Командирът на запасната армия Ахмед бей също заминал наче-
ло на четири хиляди души с подобно намерение. Днес обаче в града се върнаха
неколцина души от служещите при сина на пашата; те бяха ранени. Изглежда,
че е имало битка и войските са били отблъснати от албанците. Съобщават, че ве-
ликият везир лично ще пристигне с голяма редовна армия от Одрин, за да спре
най-сетне въстаническите движения, избухнали в Албания." В докладите на Ботю
често става дума за отвличане на християнски девойки в харемите на турските
бейове и за насилственото им помохамеданчване. По-подробно за това вж.
βακαλόπουλος К. Пос. съч., с. 87.

[70] Романски, С. Пос. съч., с. 42—43.

[71] Архив внешней политики России (нататък съкратено: АВПР), ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 220 и сл. Доклад № 59 на посланика в Цариград Титов до министъра на външните работи в Петербург Неселроде от 29 април 1841 г. Срв. Дойнов, С. Българите и първото сръбско въстание. — Исторически преглед, 1970, № 5, с. 52.

[72] Австрийски документи, № 56-В, с. 145—146.

[73] Пак там, с. 146.

[74] Пак там, № 56-Б, с. 144.

[75] Пак там, № 56-В, с. 146.

[76] АМАЕ, Пос. досие, л. 29—30. Доклад № 13 на А. Маре от 21 април 1841 г.

[77] Sharova, K. La question nationale bulgare devant l'Europe au cours de la crise d'Orient du début des années 40 du XIXe siècle. — Etudes historiques. T. 7, Sofia, 1975, p. 207 sq.

Втора глава

ОТНОШЕНИЕТО НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ КЪМ ВЪСТАНИЕТО И НЕГОВОТО ПОТУШАВАНЕ

Балканската политика на великите сили в светлината на първите вести за въстанието

В началото на 1841 г. вниманието на великите сили все още било погълнато изцяло от египетския въпрос. В международен мащаб на преден план стояли противоречията между Англия и Франция във връзка с ограничаването на владенията на египетския паша. За да бъде върната Сирия под властта на султана, Англия прибягнала до военна интервенция против пашата, което едва не довело до въоръжен конфликт между нея и Франция. Поради това въпросът за положението на християните в Европейска Турция, въпреки че не бил по-маловажен, за известно време останал на заден план.

Едва след избухването на въстанията на остров Крит и в Нишкия санджак европейските дипломати насочили погледа си и към Балканите. И тук, както в случая с Египет, целостта на Османската империя била застрашена. Именно това предопределило до голяма степен отношението на великите сили към балканските събития. Правилната оценка, която те дали на причините за двете въстания, не им попречила да продължат да се придържат към основния принцип на източната си политика — поддържането на целостта на Османската империя.

В Петербург новината за избухването на Нишкото въстание не предизвикала изненада у никого. Малко преди това през тези области на път от Цариград за Белград минал специалният пратеник на император Николай I за Сърбия барон Ливен. От погледа му не се изплъзнали нито притесненията, на които били подложени местните жители, нито нарастващото напрежение в отношенията между мюсюлманите и християните. Още след пристигането си в Белград Ливен в разговор с Михаил Обренович заявил, че в България трябва да се очаква избухване на въстание поради жестокостите, които раята понасяла от страна на мохамеданите.[1] Същото мнение той изразил и в разговора си с френския консул в Белград Алфред Маре.[2]

Веднага след завръщането си в Петербург барон Ливен представил на императора подробен доклад за мисията си в Белград, в който най-обстойно развил и мнението си за положението и настроенията в България. Той споделил същото и в разговор с френския посланик в Петербург Барант, който, коментирайки в доклада си до Франсоа Гизо* причините за въстанието, пише: „Барон Ливен разказва за ужаси, на които той е бил почти свидетел. След завръщането си той много живо обрисува положението в България и заяви, че неминуемо ще избухне някакъв бунт. Никой не искаше да му вярва. Смятаха, че той преувеличава. Десет дни по-късно неговото предположение бе напълно потвърдено."[3]

Въз основа на сведенията на барон Ливен канцлерът Неселроде** съобщил на посланика в Цариград Титов следното: „Барон Ливен ни представи едно колкото тъжно, толкова и обидно описание на потисничеството и мизерията, до които е доведено християнското население, живеещо в съседство със Сърбия. Най-жестока несправедливост, най-непоносими оскърбления, грабежи, убийства, най-безсрамни злоупотреби се вършат всекидневно и тласкат изпадналия в отчаяние народ към въстание."[4]

Титов по-късно отбелязал: „Писмата на барон Ливен вече ни подготвиха да предполагаме избухването на въстание в тези райони като неизбежен резултат от изстъпленията на местните власти спрямо раята."[5] Руското правителство упълномощило незабавно своя посланик в Цариград да уведоми Портата за впечатленията на барон Ливен и да я подбуди „да излезе в края на краищата от своята неподвижност и да не се заблуждава. . . по отношение на опасностите, които я дебнат от всички страни"[6].

---

* Франсоа Пиер Гийом Гизо (1787—1874) — виден френски буржоазен историк и консервативен политически деец. Автор на многобройни исторически изследвания, в които прокарвал мисълта за класовата борба като неизбежен резултат от съществуващите имуществени отношения. След революцията от 1830 г. заемал постовете министър на вътрешните работи, на просветата, на външните работи, а после и на министър-председател на Юлската монархия. От 1840 до 1848 г. той фактически ръководел цялата външна и вътрешна политика на Франция в интерес на борсовите спекуланти и банкерите. Революцията от 1848 г. сложила край на политическата му кариера. — *Б. авт.*

** Граф Карл Василевич Неселроде (1780—1862) — виден руски държавен деец и дипломат. Кариерата си започнал през 1801 г. в руските дипломатически мисии в Берлин и Париж. През 1816 г. му било възложено управлението на Министерството на външните работи. От 1821 г. е член на Държавния съвет, а от 1845 г. — държавен канцлер, като останал на този пост до 1856 г. Той бил един от главните създатели и крепители на Свещения съюз и участвувал във всички негови конгреси. Активно съдействувал за формирането на ясно изразен антитурски курс на руската външна политика. — *Б. авт.*

Руското правителство било особено разтревожено от факта, че Нишкото въстание съвпадало с въстанието на остров Крит и с действията на „филортодоксите" в Тесалия.[7] От една страна, това още повече засилвало опасността от антихристиянски изстъпления на мюсюлманските фанатици, а, от друга, създавало допълнителни затруднения за Русия в ролята ѝ на покровителка на християните в Османската империя. В този смисъл загрижеността на кабинета в Петербург за съдбата на поробеното население на Балканския полуостров била напълно естествена, особено като се има предвид, че руската общественост безусловно симпатизирала на неговите освободителни борби.

Интересно е да се отбележи, че в един от докладите на руския посланик в Цариград Титов до Петербург се споменава, че според сведения, съобщени му от Портата, сред въстаниците „били забелязани няколко французи (francs)"[8]. Това сведение не се потвърждава от други документи, но в случая вероятно става дума за полски емигранти, ползуващи се от френското покровителство. Трябва обаче да се има предвид и това, че Портата все още не била изживяла недоверието си към Франция, която до неотдавна покровителствувала египетския паша Мехмед Али, а и по обичаен маниер официалната власт била склонна да обяснява всички насочени срещу нея въстания не с истинските им причини, а да ги приписва на „външни подстрекателства". От друга страна, враждебните отношения между Русия и Франция, съществуващи тогава, давали основание на Титов да побърза да съобщи тази новина на управляващите кръгове в Петербург.

В сравнение с останалите велики сили положението на Франция по онова време несъмнено било най-сложно. След идването на власт на правителството, в което Гизо заел поста министър на външните работи (октомври 1840 г.), в източната политика на Франция настъпил прелом. Някогашната мечта на Адолф Тиер* да обнови Турция, като доведе династията на Мехмед Али на Босфора,[9] много бързо била забравена, когато станало ясно, че силите ѝ за това съвсем не били достатъчни и че именно тази политика я довела до пълна международна изолация и на границата на военен конфликт не само с Англия, но и с цяла Европа. За основа на нейната бъдеща политика на Изток отново бил обявен принципът за запазване целостта на Османската империя. На практика това означавало, че занапред тя щяла да се противопоставя на всички опити на поробените народи да извоюват своята независимост. Гизо се тревожел най-вече от факта, че официално признатото с договорите право на Русия да покровителствува балканските християни имало за Франция крайно отрицателни последици. Въпреки поддръжката, която оказала на отцепническата политика на египетския паша, нейният престиж на Балканите бил сериозно подронен.

Затова и първата реакция на парижкия кабинет, когато научил за избухването на Нишкото въстание, била, че то е инспирирано от Русия. Още преди избухването на въстанието френският консул в Белград Маре побързал да пише в един от докладите си: „Може ли тя (Франция — *б. авт.*) да ѝ се противопостави (на революцията — *б. авт.*), щом като е вероятно, че Русия я поощрява? Струва ми се, че това трудно може да стане." Тъй като не могла да отстрани Русия от Балканите, Франция си поставила за цел да влоши отношенията ѝ с Турция. За това говори твърдението на Маре, че „барон Ливен сам бил препоръчал на княза (сръбския княз Михаил Обренович — *б. авт.*) да предизвика общи усложнения в Европейска Турция, от които несъмнено гъвкавата политика на Русия ще съумее да извлече голяма полза."[10]

Колко невярно и тенденциозно било това твърдение, личи от факта, че препоръките, които барон Ливен дал на княз Михаил Обренович, били тъкмо обратните на онези, които му се приписвали, а именно не да предизвиква, а да предотвратява подобни вълнения в западните провинции на Турция и да се пази от всякакви постъпки, които биха могли да доведат до усложняване на отношенията му с Високата порта.[11]

---

* Адолф Тиер (1797—1877) — френски държавен деец, историк, по професия адвокат. Появява се на политическата сцена като деец на либералнобуржоазната опозиция в края на 20-те години на XIX в. Като историк Тиер принадлежал към онези представители на буржоазната историография от периода на Реставрацията, които защитавали Великата френска буржоазна революция от дворянската идеологическа реакция. За неговите трудове били характерни култът към преуспяването на отделната личност и възвеличаването на Наполеон Бонапарт. По време на Юлската монархия заемал постовете министър на вътрешните работи, министър-председател и министър на външните работи. В навечерието на Февруарската революция от 1848 г. преминал в опозиция. По време на Френско-пруската война (1870—1871 г.) водил тайни преговори с Бисмарк и подготвил капитулацията на Франция. На 17 февруари 1871 г. реакционното Национално събрание го избрало за глава на правителството. Станал известен като палач на Парижката комуна.

Впрочем истината за руската политика скоро станала съвсем очевидна. Самият Гизо вярвал, че при тогавашното състояние на нещата в Европа, дори държавите, на които разпадането на Османската империя би дало възможност да получат всякакви изгоди, в това число и териториални, се старали по-скоро да отложат, отколкото да ускорят шансовете си и били повече разтревожени, отколкото подтиквани от безредиците в тази империя.[12]

Маре също бил принуден да признае това в своите по-сетнешни донесения. „Независимо от Гюлханския хатишериф — писал той — и от напразните реформи, които нямат друг резултат, освен да засилят озлоблението на турците от ограничаването, но не и от премахването на техните права, участта на населението е нетърпима и аз съм убеден, че в недалечно време Източният въпрос ще се представи в нова светлина на вниманието на Европа след тези повсеместни смутове. Всички християни са изморени от игото, което ги смазва, и ако започне борбата между тях и турците, последните няма да ги превъзхождат нито по численост, нито по интелигентност и просветеност.“[13]

Независимо обаче от тази реална оценка на причините за събитията в западните области на Турция и за евентуалните последици от тях, в Париж останали верни на политическата линия на Гизо: Франция да действува сред балканските славяни само дотолкова, доколкото било необходимо да се поддържа целостта на Турция и да се ограничава ролята на Русия като тяхна покровителка.

Ако Прусия, която по онова време не била особено заинтересована от Източния въпрос, почти не обърнала внимание на събитията на Балканите, това не може да се каже за Австрия. Поради географската си близост с Европейска Турция Австрия следяла с голяма загриженост развитието на Нишкото въстание. Това обяснява защо нейният консул в Белград и посланикът ѝ в Цариград редовно осведомявали правителството си за хода на събитията в Нишкия санджак. Трябва да се има предвид, че въстанието на българите заплашвало да наруши най-кратката връзка на Австрия с Турция и да се отрази неблагоприятно на австрийската търговия с Османската империя. В Ниш се намирал единственият митнически пункт, чрез който Австрия се свързвала по суша с Европейска Турция.[14] Друго съображение, от което се ръководели австрийските управляващи кръгове, за да желаят по-бързото „омиротворяване“ на Нишкия санджак, било нарушаването на нормалната циркулация на дипломатическата поща между Цариград и Виена, чийто път минавал обикновено също през Ниш.

Най-голямата тревога обаче на виенското правителство произлизала от опасението, че бунтът в България можел да се отрази неблагоприятно на поведението на многобройното славянско население на Хабсбургската империя, особено в южните ѝ области. Затова първата грижа на граф Метерних* била да се постарае да предотврати проникването на български въстаници във владенията на Хабсбургите. Идеите на тези хора могли да „заразят“ австрийските славяни и да му създават допълнителни трудности в един момент, когато той полагал сериозни усилия да съдействува за консолидиране на империята.[15] Имайки предвид всичко това, руският посланик във Виена съобщил в Петербург, че „въстаническото движение в България тревожи понастоящем виенския кабинет“. Метерних се успокоил едва когато разбрал, че „метежът ще бъде лесно смазан.“[16]

Независимо от това във Виена взели екстрени мерки за плътното затваряне на границата с Турция. Както съобщава френският посланик, в австрийската столица упорито се говорело за изпращането на 10-хилядна армия на южната граница с цел да се създаде „изолиращ кордон“.

За разлика от френския кабинет правителството във Виена поначало отхвърлило тезата, че въстанието в България било резултат от руска намеса и че мисията на барон Ливен имала именно такава цел. Метерних открито заявявал, че бил напълно сигурен в обратното. „Тя (Русия — *б. авт.*) няма подобни намерения и всички опити да ѝ се припишат действия, вредни за нейните истински интереси, са фалшиви. Сигурен съм в това.“[17]

Англия нямала никакви особени причини да се интересува пряко от въстанието на българите. Непосредствените ѝ интереси тогава били свързани с Египет и Сирия, където полагала усилия да изтласка френското влияние. Въпреки това и тя не можела да не обърне известно внимание на нишките събития. Английските дипломатически представители в Турция били доста добре осведомени за причините, довели до избухването на въстанието. В техните доклади до Лондон нееднократно се подчертавало, че материалното положение на християнските поданици на Високата порта било изключително тежко. Специално внимание се обръщало на „нечуваната бруталност" на данъчните чиновници, които изобщо не се съобразявали с нарежданията на централната власт.[18]

---

* Княз Клеменс Лотар Венцел Метерних (1773—1859) — изтъкнат австрийски държавен деец и дипломат. От 1801 до 1809 г. бил австрийски посланик в Саксония, Прусия и Франция. През 1809 г. бил назначен за министър на външните работи на Австрия и фактически възглавявал правителството. Като председател на Виенския конгрес през 1814—1815 г. успял да прокара решение за създаване на Германски съюз начело с Австрия. С цел да изолира Русия сключил таен съюз с Франция и Англия. Революционните събития в началото на 30-те години на XIX в. го принудили да потърси сближаване с Русия. След революцията от 1848 г. избягал в Англия и се върнал в Австрия през 1851 г.

Правителството в Лондон се противопоставяло на всякакви намерения за по-нататъшно отслабване и разпокъсване на без друго разложилата се Османска империя, тъй като в такъв случай се застрашавали големите търговски привилегии на Англия, произтичащи от договора ѝ с Портата от 1838 г. Освен това по този начин неизбежно щяло да се засили руското влияние сред християнското население на Балканския полуостров, което никак не влизало в плановете на английския кабинет. Това било достатъчно Англия да се застъпи за по-скорошното „омиротворяване" на България. Нещо повече, тя настояла пред Високата порта да се приложат на практика най-необходимите реформи, за да се нормализира стопанската дейност в тази най-плодородна част от Европейска Турция.[19]

Времето и обстановката били подходящи английското правителство отново да демонстрира пълната си солидарност със султанската власт и да ѝ даде безрезервната си подкрепа. То си давало сметка за съществуващата опасност от по-нататъшно разпространение на въстанието и изпратило в Солунското пристанище (най-голямото и най-близкото до Ниш) военен кораб.[20] Това трябвало да внуши на християнското население, че всичко, което султанът прави (имало се предвид потушаването на въстанието), е „с одобрението на правителството на Нейно Величество"[21].

Позицията на Сърбия към Нишкото въстание заслужава по-особено внимание, толкова повече че поведението на тази малка държава било предмет на специални коментари в европейските столици, а всички нейни действия се определяли в значителна степен от общата насока на политиката на великите сили спрямо Османската империя. Това проличава най-добре от писмото на сръбския княз Михаил Обренович до руския министър на външните работи граф Неселроде от 14/26 април 1841 г.[22] С него той съобщавал на държавата покровителка за избухването на въстанието и за издадената от него прокламация, с която приканвал сърбите да запазят пълен неутралитет. В същата прокламация той предупреждавал въстаниците, че в случай на поражение не бива да разчитат на убежище в Сърбия и на каквото и да било съдействие от негова страна.[23]

Същевременно обаче в писмото на княза се казва: „Аз дадох на главните погранични власти секретна заповед в случай, че едната или другата страна, за да спаси живота си, потърси убежище в нашата страна, търсещите такова спасение да бъдат приемани, но веднага да бъдат разоръжени и държани под наблюдение, а по-късно да бъдат предадени на разположение на Портата." В действителност тази секретна заповед била изпълнявана само по отношение на „едната страна" (т. е. на българите), тъй като не станало нужда тя да се прилага спрямо „другата страна" (турците). Това дало повод на Високата порта и на някои от западноевропейските дипломати да се усъмнят в искреността на прокламацията и да обвинят княз Михаил в съучастничество във въстанието.[24]

За да опровергае тези обвинения, сръбското правителство декларирало официално лоялното си отношение към султана и изпратило на границата като наблюдател сенатора Милета Радойкович.[25] Неговите доклади давали най-пълна и точна представа за развитието на събитията в Нишко и често се цитирали в донесенията на австрийския консул в Белград Атанаскович и на френския му колега Маре. Руското правителство подкрепяло действията на княз Михаил Обренович и чрез своя консул в Белград Вашченко непрекъснато му внушавало „наистина да запази пълен неутралитет", за да не излага княжеството на рискове, но в същото време да не създава допълнителни затруднения и на руската политика.[26]

Интересно е да се отбележи, че бившият сръбски княз Милош Обренович също бил сериозно заподозрян в съучастничество (complicité) в нишките събития. Тези подозрения не били неоснователни, особено като се има предвид, че отричайки се от княжеския престол през 1839 г. в полза на сина си Михаил, старият княз съвсем не се отказвал от борбата срещу уставобранителите, тъй като успехът би го довел отново на власт. Но за тази цел той трябвало да натрупа някакъв актив от полезни за сръбското княжество дела, каквото би могло да бъде например присъединяването към Сърбия на граничните северозападни области на Османската империя. Именно по тези причини той се настанил във Влашко. Показателен в това отношение е фактът, че Милош Обренович открито декларирал амбициите си да стане „християнският Мехмед Али". В разговор с френския консул в Букурещ той заявил, че е твърдо решен „да прави добро впечатление в лошата игра" и че охотно ще се възползува от възможността, която му се предоставя от събитията в България.[27] Имал е и опит с Тимошко - 1833!

Именно поради това Високата порта настояла той да бъде арестуван и изпратен на заточение в Мала Азия. Руското правителство се противопоставило на тази крайна мярка. По негово настояване било решено княз Милош да бъде отдалечен от театъра на размириците, като му се предложи да се установи в Цариград или Виена. Естествено, Милош избрал Виена.[28]

Във Влашко и Молдова също пристигнали доста подробни сведения за героичната борба на българите от Нишкия санджак. Доколкото обаче и двете княжества били под сюзеренитета на Високата порта, техните правителства били принудени да се отнасят резервирано и изобщо да не взимат отношение по освободителната борба в българските земи.

Освен това допълнителни затруднения създавало и мълчанието на силата покровителка Русия. Тази двойна зависимост правела почти невъзможна каквато и да било открита официална реакция, тъй като в противен случай можело да бъде застрашена автономията на двете княжества, още повече че при създалото се положение било крайно наложително да се засили надзорът над многобройната българска емиграция във Влашко и Молдова, за да се предотвратят всички евентуални нейни действия за подпомагане на въстаниците.

Независимо обаче от тази официална позиция на правителствата печатът информирал подробно обществеността за хода на събитията в Нишко. Издаваното в Яш списание „Albina Romaneasca" (Румънска пчела) в няколко поредни броя от май и юни 1841 г. публикувало подробни информации за Нишкото въстание, в които предпазливо се изразявали симпатии към българите, вдигнали се в защита на погазените си права.

Повече и по-подробни били информациите на брашовското издание „Gazeta Transilvaniei" (Трансилвански вестник). Този вестник не бил принуден да се съобразява със султанската власт, тъй като Трансилвания по това време се намирала под властта на Хабсбургите. Освен че препечатвал и коментирал сведенията, публикувани в австрийските и други европейски издания, той помествал и новини от Белград, където имал свой кореспондент. Във всички обнародвани материали Нишкото въстание било представяно като законен отговор на безчовечното потисничество на турските власти и на толерираните от тях башибозушки банди, които фактически държали изцяло положението в ръцете си. Вестникът подчертавал както жестокостите на властите и на вилнеещите из областта банди, така и „отчаяния кураж" на бунтовниците.

Специално внимание било отделяно на положението на хилядите бежанци. „Състоянието, в което бедните българи са успели да стигнат до сръбската граница, е направо отчайващо" — отбелязва се в един коментар с явно чувство на състрадание. Изтъквало се, че турската армия и арнаутските банди всъщност избягвали да влязат в сражения с въстаническите отряди, но пък за сметка на това се нахвърляли с „изключителна жестокост" върху мирните жители. „Само една малка част от това нещастно население успяла да избяга, оставяйки всичко, което притежава." Хората се добирали до Сърбия „голи и ранени". Изобщо във всички публикации, особено в тези, в които става дума за „възстановяването на реда", избухването на въстанието се обяснявало със своеволията на пашата в Ниш и на неговите подведомствени служители.[29]

В Гърция съществували твърде благоприятни условия за силен отзвук от събитията в България. Поредната криза от 1839—1841 г. в отношенията между султана и неговия египетски наместник Мехмед Али съдействувала за засилване на антитурската активност на гърците, които отново сметнали, че е настъпил моментът да получат полагащата им се част от турското наследство. На преден план излязъл проблемът за присъединяването на Тесалия, Епир и остров Крит и за възстановяването по този начин на териториалната цялост на гръцката държава.[30] Започнали да се създават тайни организации, поставящи си за цел вдигането на въстания в тези области. Обстановката се нажежила до такава степен, че се очаквало всеки момент да започне война.

През 1841 г. почти едновременно избухнали въстанията в Нишко и на остров Крит, които още повече влошили състоянието на и без това твърде „болната" Османска империя.[31] Гръцкото правителство и кралят били поставени пред сериозно изпитание. От една страна, те не можели да откажат подкрепа на вдигналите се на справедлива борба критяни, защото това би нанесло сериозен удар на авторитета им пред целия гръцки народ. От друга страна, икономическата и военната слабост на Гърция и силният натиск на всички велики сили ги карали да се въздържат от каквито и да било действия, които биха могли да послужат като повод за конфликт с Турция.[32] Именно затова скоро била спряна материалната помощ за критските въстаници, а за някакво отношение към въстанието на българите в Нишко не можело да става и дума.

Наистина обяснимо е защо гръцката общественост не реагирала на вестите за Нишкото въстание и за неговото жестоко потушаване. Нейното внимание било изцяло ангажирано от сериозни външни и вътрешни политически проблеми.

Естествено, може да се предположи съществуването на някакви връзки — ако не организационни, то поне идейни — между нишките съзаклятници и гръцките организатори на революционното движение в Тесалия и Епир. Основания за това ни дава фактът, че подготовката за Нишкото въстание започнала още през 1839 г., т. е. по времето, когато се активизирало и гръцкото националноосвободително движение, и че тя имала широк териториален обхват. Организаторите му обиколили почти цяла Македония и част от Албания и Босна, където също започнала активна подготовка за бунт.[33] Съвсем естествено е двете организации да бъдат в контакт именно в Македония и да се договарят за общи действия в западните провинции на Турция; съвместната акция би им осигурила много по-големи шансове за успех.

В заключение може да се каже, че независимо от различията в интересите им всички велики сили, както и съседните Сърбия, Влашко и Молдова, обективно признали, че причините за въстанието на българите в Нишкия санджак се криели в лошото управление на всички български провинции и главно в неспособността на централната власт да се наложи над корумпираната местна администрация. Зад всичко това се криела политиката на национална дискриминация спрямо българите, на стремежа на местните органи на властта, подкрепяни от влиятелни среди в столицата, да лишат християнското население от всякакви права.

Този извод се потвърждава от докладите на всички чужди дипломатически представители в Турция и най-вече на посланиците в Цариград. Затова неслучайно руският министър на външните работи граф Неселроде заявил: „При такова положение на турската администрация, изглежда, че на великите сили не остава друг избор, освен самите те да се нагърбят с управлението на страната."[34]

Отзвукът в европейските столици от зверското потушаване на въстанието

Усилията на турското правителство да скрие действителните причини за въстанието в Нишкия санджак и картината на свирепото му потушаване останали напразни. Истината за събитията в България скоро станала достояние на цялата европейска общественост. Печатът във всички страни заговорил с възмущение за турските жестокости над доведеното до отчаяние християнско население в Европейска Турция. Това заставило дипломацията също да се раздвижи.

Най-сериозно внимание на събитията обърнали в Петербург. Николай I все повече се убеждавал, че като се обявявала в подкрепа на целостта на Турция, Русия губела влиянието си над балканските християни независимо от формалната й роля на тяхна покровителка. Външнополитическата линия, начертана още през 1829 г. от Тайния правителствен комитет, не издържала проверката на времето. Ръководен от конюнктурни съображения, комитетът преценил, че ликвидирането на господството на султана в Европейска Турция можело да изправи Русия пред непредвидени затруднения, за каквито тя не била подготвена. Затова и препоръките му се свели до погрешната директива, че запазването на слаба и зависима от Русия власт в Цариград предлагала повече възможности за постоянна намеса на руското правителство в борбите между султана и непокорните му васали. При формулирането на тази директива обаче не били отчетени най-малко две много важни обстоятелства. Първо, абсолютната непримиримост на всяка от западните велики сили към самостоятелни действия на която и да било от тях, а още повече на Русия спрямо Османската империя. Второ, феодалният сепаратизъм бил вече изживян етап за империята и не на него трябвало да се залага при търсенето на поводи за намеса в работите на Високата порта. Много повече възможности предоставяло националноосвободителното движение на поробените балкански народи.

Подписването на Ункяр-Искелеския договор през 1833 г. още повече затвърдило у руските управляващи кръгове впечатлението, че следваната от тях линия по Източния въпрос е правилна и отговаря на руските интереси. Те не си давали сметка, че по този начин още повече настройвали останалите велики сили срещу Русия, които и без това следели с изострено внимание всяка нейна стъпка по отношение на Турция.

Безперспективността на тази външнополитическа линия съвсем ясно проличала след подписването на англо-турския търговски договор от 16 август 1838 г. Той, освен че предоставял на Англия изключителни права в търговията й с Турция, означенувал окончателното утвърждаване на британската политика като един от най-важните фактори в източните дела. Така необходимостта от промяна на руската стратегия по Източния въпрос станала повече от наложителна.

Всъщност промяната се състояла във връщане към старата, доказала многократно ефективността си стратегическа линия на Русия спрямо Турция — установяване и поддържане на относително разбирателство с останалите велики държави и подкрепа на националноосвободителните движения на балканските народи. Император Николай I много добре разбирал, че реалната грижа за южните славяни можела да донесе на Русия много по-голяма полза, отколкото стриктното придържане към линията за запазване целостта на Османската империя.

От друга страна, тази подкрепа и силно влияние над поробените християни в Европейска Турция биха позволили на Русия много по-често и с повече възможности за успех да се намесва във вътрешните работи на Високата порта. Като се има предвид неспособността на турското правителство да реши въпроса за действителното подобряване на положението на южните славяни под негова власт, става ясно, че постоянната намеса можела да създаде в перспектива прецеденти, а оттам и възможности за Русия да реши в благоприятен момент Източния въпрос в своя полза.[35]

Освен това с подписването на конвенцията от 15 юли 1840 г. между Русия и Англия за Проливите се създало впечатлението, че Франция била вече изолирана от участие в бъдещите преговори за разпределението на турското наследство. Това засилило антитурските настроения в Русия и убедило царското правителство, че в негов интерес било да подкрепи някои от исканията на въстаниците. То се опитало да внуши на Високата порта да прекрати час по-скоро кървавата разправа в България.[36]

Възползувайки се от създалото се положение, Франция единствена от великите сили се нагърбила с неблагоприятната задача да защити открито Турция и да оправдае действията ѝ по отношение на „бунтовниците". Гизо побързал да посъветва Портата да издаде някакъв документ, от който да се вижда, че тя ще вземе мерки за нормализиране на обстановката в Нишкия санджак.[37] Това негово поведение се обяснявало с твърдото му намерение да се възползува от трудния момент, в който се намирала Портата, за да заздрави разклатените след турско-египетския конфликт позиции на Франция в Турция.

Гизо наистина успял да преодолее всички колебания, които все още съществували както в управляващите кръгове, така и сред широката общественост по въпроса за генералната насока на френската източна политика. Интересите на Франция налагали тя да се върне към принципа за запазване на целостта на Турция. Само като се придържала към статуквото в Ориента, Франция можела да разчита, че ще спечели благоразположението на турските министри и ще си осигури добри условия за разгръщане на нови инициативи в обширната територия на Османската империя.[38] Непрекъснатите опити на Русия за сближаване с Англия на антифренска основа също представлявали реална опасност за правителството в Париж. Една от големите му грижи била да предотврати на всяка цена евентуален англо-руски съюз, насочен против Франция.

Високата порта действително се вслушала в съветите на Гизо. В края на юни 1841 г. били публикувани султански ферман и нота на Портата до великите сили, в които се обявявало, че тя е взела мерки да накаже някои от провинилите се „притеснители" на раята при неотдавнашните размирици и съответно да се подобри положението на християнското население. По същество обаче репресиите срещу въстаниците били оправдани. Явно било, че въпросната нота била оповестена с единствената цел да улесни туркофилските кръгове в западните страни — преди всичко френската дипломация и австрийското правителство — в усилията им да оневинят постъпките на официалните турски власти.[39] Затова Рифат паша неслучайно помолил френския посланик граф Дьо Понтоа нотата да бъде публикувана във френския правителствен печат. Той смятал, че след като била в „духа на препоръките" на Гизо, тя следвало „да предизвика добър ефект" сред френската общественост и да успокои настроенията против Турция.[40]

Общественото мнение във Франция обаче не се оставило да бъде измамено от половинчатите постъпки на Портата. Откъслечните сведения, които проникували по най-различни пътища и се публикували във вестниците, рисували страшната картина на турските изстъпления в България.[41] Тези изстъпления дали силен тласък на дейността на опозиционните политически групи против провеждания от правителството курс на покровителствуване на Турция.

Пръв започнал атаката срещу правителството на Гизо влиятелният вестник на търговско-индустриалната буржоазия „Льо Тан". Цели три месеца (май-юли 1841 г.) информациите за въстанието и за потушаването му, а същевременно и критиките по адрес на Гизо заемали немалко място по страниците му. Първоначално в тези материали дори се говорело за значителни успехи на въстаниците, за сражения при Видин, за сериозни загуби на турците, за падането на крепостта Бяла паланка в ръцете на селяните и т. н.[42] Целта на тези преувеличения била да се покаже крайната степен на разложение на Турция и да се докаже, че да се подкрепя нейната цялост означавало да се върви против самата история. Особено внимание в кореспонденциите се обръщало на храбростта и героизма на въстаниците от Нишко. С голяма симпатия била описана героичната смърт на Милое Иванов, който, обсаден заедно с неколцина въстаници в кулата при село Матеевец, дълго се сражавал мъжествено и за да не попадне жив в ръцете на врага, се самоубил.[43]

Кореспонденциите на „Льо Тан“ за събитията в Нишко предизвикали благоразположението на френската общественост към българите и принудили близките на правителството вестници да публикуват материали в защита на Турция. Нещо повече, дори верният на правителството „Журнал де Деба“ сметнал за необходимо да отдели няколко колони за сравнително обективна информация за изстъпленията на башибозуците. Според една дописка в този вестник броят на избитите българи възлизал на 7000 души.[44]

По това време в Париж бил създаден и известният Източен комитет, който си поставил за цел да оказва помощ на християните, страдащи под турско владичество. В него влезли такива видни дейци като банкерът Жак Лафит (бивш министър-председател на Юлската монархия), поетът Алфонс дьо Ламартин, видният политически деец Одилон Баро, икономистът Жером-Адолф Бланки (член на Академията), либералният католик граф Монталамбер и др. Разисквал се най-вече въпросът за подкрепа на християните в Ориента, като се издигне глас против реакционната политика на запазване на статуквото в Турция и се съберат парични помощи за пострадалите. За тази цел бил издаден дори специален „Манифест към двата свята“ — Европа и Америка.

Източният комитет бил своеобразно политическо обединение на хора с различни политически убеждения. В него влизали личности, за които поддържането на Турция било „противоестествено явление“, тъй като противоречало на „цивилизаторските“ стремежи на Франция в Ориента и които не скривали симпатиите си към египетския паша Мехмед Али. Други от участниците били елинофили и отстоявали правата на Гърция върху остров Крит. Трети пък изхождали от чисто християнски и хуманни съображения. Всички обаче били обединени от враждебното си отношение към Гизо и се стремели чрез дискредитиране на източната му политика да ускорят падането му от власт.[45]

Тази позиция на някои кръгове на френската буржоаз обаче съвсем не означавала, че те се обявявали за политическа независимост на българския народ. Нещата били значително по-сложни и българският въпрос бил използуван само като средство за постигане на користни цели. Френската буржоазия се стремяла към разпокъсването на Турция, но не по начин, който би облагодетелствувал само Русия, Австрия и Англия. Създаването на независима българска държава не влизало в нейните сметки, тъй като от това би имала полза главно Русия.

Френският вариант за разпокъсване на Турция предвиждал обединяването на поробените християнски народности около независимата вече Гърция в името на създаването на една нова християнска империя в Цариград. Причините за възприемането на този великогръцки вариант били съвсем ясни. Голяма част от френската индустриална и търговска буржоазия имала вече значителни интереси в Гърция. Освен това солиден дял от френската търговия на Изток била осъществявана с помощта на многобройни гръцки посредници, агенти и корабовладелци, за които също трябвало да се държи сметка.

При новините за зверското потушаване на въстанието в Нишкия санджак австрийското правителство преценило, че трябва да запази пълно спокойствие и да не пречи на Високата порта в разправата ѝ със собствените ѝ поданици. Княз Метерних не скривал, че желае от все сърце поражението на въстанието. Ето защо той се постарал да неутрализира сведенията, разпространени чрез печата, и да представи събитията в Нишко за далеч по-безобидни, отколкото били в действителност. Неговата цел била на всяка цена да запази ненакърнимостта и спокойствието на Турция, та дори и с цената на най-страшни изпитания за поробените славянски народи.[46]

Виенският кабинет се задоволил само с формална дипломатическа постъпка. При това тя нямала характер на протест. Просто обръщала внимание на Портата, че западните ѝ провинции трябва да се управляват по-добре, за да не създават излишни тревоги на Австрия от евентуално прехвърляне на „революционната зараза“ в подвластните ѝ славянски области.[47] Освен това австрийските управляващи кръгове добре разбирали, че откритата подкрепа на Турция не би се приела добре нито в Хабсбургската империя, нито от партньорите ѝ. Във всички случаи Австрия била заинтересована от спазването на известен неутралитет, който би ѝ осигурил както запазването на добрите отношения с Високата порта, така би я предпазил и от афиширането ѝ като един от най-ревностните бранители на турската цялост. В случай на неуспех в борбата с Прусия за обединяването на Германия виенският кабинет по този начин си осигурявал резервен вариант за разширяване на империята на юг и югоизток. Ненапразно Австрия рязко активизирала търговската си дейност в южнославянските земи под османска власт, което довело до изравняване на относителната тежест на нейните икономически и политически интереси в района. В този смисъл би могло да се твърди, че именно тогава била направена важна крачка към поставянето на южнославянските земи на челно място в скалата на австрийските външнополитически приоритети.

Англия също не нарушила приятелските си отношения с Портата — дори след като в Лондон се получили достоверни сведения за турските жестокости в България. Иначе и не могло да бъде при положение, че самите английски власти всекидневно извършвали подобни насилия над покореното население в колониалните им владения. Англия се интересувала най-вече от реакцията на Русия с оглед на предстоящото подписване на новата конвенция за Проливите (този път с участието и на Франция), която трябвало да сложи край на амбициите на Николай I да играе ролята на върховен арбитър по проблемите на турското наследство. Англия давала да се разбере, че съдбата на поробените българи ѝ била абсолютно безразлична, макар да разполагала с точни данни за всичко, което ставало в Европейска Турция.[48]

От казаното се вижда, че всъщност само три от големите европейски държави проявили заинтересованост, след като в чужбина проникнали по-подробни данни за жестокото потушаване на Нишкото въстание — Русия, Франция и Австрия. Ако официална Франция подобно на Англия поела веднага защитата на Османската империя, то Русия съобразила, че за нея било въпрос на престиж да се застъпи за българите. Що се отнася до Австрия, нейната позиция се определяла преди всичко от вътрешнополитически съображения и интереси, които ѝ налагали запазването поне на привиден неутралитет.

Европейската дипломация и мерките на Високата порта за „омиротворяване“ на населението в Нишкия санджак

Високата порта получила първото известие за избухналото въстание едва седмица по-късно (на 14/26 април), но не от нишкия паша, а от софийския мохасил, който изпратил за целта специален куриер до Цариград.[49] Портата се стремяла да запази това известие в пълна тайна, а и турските министри не му обърнали нужното внимание. Очевидно смятали, че и този път става дума за обикновен смут, подобен на десетките други, които хронично съпътствували вътрешнополитическия живот на империята. Затова изобщо не било помислено своевременно за предприемането на някакви по-сериозни мерки от правителството.[50]

Няколко дни след като въстанието било напълно потушено — на 18/30 април, — бил изпратен специален куриер във Видин, който да отнесе на Хюсеин паша заповед да потегли със силите, намиращи се на негово разположение, срещу въстаниците. Такива заповеди били дадени също на скопския комендант Хавси паша, на прищинския управител Абдурахман бей и на вранския управител Хюсеин паша. За главнокомандуващ цялата експедиция бил назначен одринският управител Якуб паша, комуто било заповядано да тръгне с войска и оръдия към Ниш.[51] Говорело се, че на генерал Садък паша (който по-рано бил на служба при египетския паша Мехмед Али) също било наредено да се придвижи от Цариград за Ниш начело на един полк от пехотата.

На тръгване от Одрин Якуб паша получил от Цариград нови нареждания за главната цел на неговата мисия. Той трябвало преди всичко да издири кой е виновникът за извършените изстъпления над мирното население след потушаването на въстанието и след като възстанови напълно реда в Нишко и Пиротско, да успокои и прибере разпръснатото българско население по домовете му. С връщането на бежанците, макар и привидно, веднага след разгрома на въстанието се заел и нишкият управител Сабри Мустафа паша.[52]

Междувременно в Цариград пристигнали много нови вести за зверствата на турските и арнаутските орди. Те вече не можели да останат в тайна от дипломатическите представители на великите сили. Под техния натиск Портата трябвало да заяви, че престъпните действия са „противни на волята на султана“. Бил издаден султански ферман, с който се заповядвало да се започне следствие за разкриване на причините за допуснатите жестокости, за кражбите и отвличанията на хора в робство, като се вземат мерки да не се допускат подобни деяния. Заповядано било този ферман да бъде отнесен бързо в Ниш от Тевфик бей, първи адютант в Министерството на правосъдието, който заминал заедно с Якуб паша. Тевфик бей трябвало да извърши и анкета, да установи причините за въстанието и да предложи мерки за избягване на подобни безредици в бъдеще. В случай на нужда той имал правото сам да вземе такива мерки.[53]

Придвижването на Якуб паша и Тевфик бей от Одрин до Ниш продължило доста време и те пристигнали на местоназначението си едва на 11/23 юни 1841 г. Още в София Якуб паша се осведомил за причините за въстанието и веднага след пристигането си в Ниш предприел мерки за изпълнение на дадените му предписания. Най-напред били събрани кметовете и старейшините на оцелелите в околностите на Ниш села, за да им бъде обяснена целта на неговата мисия и да им се прочете султанският ферман. Това трябвало да им вдъхне спокойствие и да ги превърне в помощници на турската власт за осъществяване на набелязаните цели и най-вече за възвръщане на хората към стопанската дейност.

Идването на Якуб паша изплашило сериозно турското население, особено след като се разбрало, че той забранил на турците в Пловдив, Пазарджик и София да носят оръжие. Малтретирането обаче на беззащитните българи не спряло дори когато Якуб паша и Тевфик бей били вече в Ниш. Пълномощниците на Портата трябвало преди всичко да вземат мерки и да прекратят произволите и насилията и с това да подготвят условията за прибиране на прокуденото християнско население в съсипаните села. Иначе нямало кой да вдъхне живот на тази опожарена и обезлюдена земя, нямало кой да плаща данъци и да носи доходи на хазната. Една от тези мерки била разгонването на т. нар. капасъз-арнаути, които се навъртали в Ниш и околността и тероризирали българското население. Самото отстраняване на Сабри Мустафа паша от власт, което станало два-три дни след пристигането на Якуб паша, доста обезкуражило арнаутските банди.[54]

Якуб паша разбрал (вероятно още по време на престоя си в София), че в центъра на кървавите събития в Нишко бил всъщност Сабри Мустафа паша. Затова още от София той поискал заповед от Портата за неговото уволнение. Предложението му било прието и на мястото на Сабри Мустафа паша за управител на Нишкия санджак бил изпратен Исмет паша от Бурса.[55] По-нататък ще видим, че тази смяна на едно лице с друго нямала почти никакъв ефект и с нищо не променила положението, защото истинските господари тук били башибозушките и арнаутските банди, а те не се съобразявали с никакви разпоредби.

Именно това позволило на Сабри Мустафа паша да избегне отговорността за събитията. Той бил предварително осведомен, че ще стане изкупителна жертва заради една система, която била всъщност толкова широко разпространена, че Нишкият санджак съвсем не бил някакво изключение. Ето защо той се погрижил да си създаде „алиби“, в случай че се наложи да отговаря за изстъпленията при потушаването на въстанието. Още преди пристигането на Якуб паша, той заповядал част от заграбената плячка (добитък, покъщнина и пр.) да бъде върната на българското население.[56]

С пристигането си Якуб паша дал в това отношение още по-строги нареждания. Но и те не довели до кой знае какъв резултат. Арнаутите твърдели, че били „купили“ добитъка от българите. Якуб паша успял да върне на бившите собственици само около 1600 глави добитък. Що се отнася до отвлечените в робство деца, по негово убеждение те били само 101. Някои били върнати на семействата им; мнозина от тях обаче се оказали избити или заминали в неизвестна посока.[57]

Най-голямата грижа на Якуб паша било връщането на многото бежанци, които очаквали в Сърбия омиротворяването на санджака, за да се върнат по домовете си. Сръбското правителство отказало да ги предаде на турските власти без специално нареждане от Цариград и без да получи изрични гаранции за тяхната сигурност. Преди да напусне обаче Ниш на 9/21 септември, Якуб паша успял да върне повече от половината бежанци по домовете им.

Важен е фактът, че още докато пашата бил в Ниш, нова вълна от българи побягнали в Сърбия, за да се спасят от новите притеснения на турците и арнаутите, които не могли да им простят, че заради тях главатарите им били „пострадали“.[58] Карантината в Алексинац скоро се напълнила с избягали българи, чийто брой непрекъснато се увеличавал, независимо че зимата вече наближавала.[59] Тези изселвания продължили и през следващата 1842 г.[60]

Новият управител на Нишкия санджак Исмет паша, в чиито ръце след заминаването на Якуб паша била съдбата на българското население, пристигнал в Ниш през първата половина на юли 1841 г.[61] Следователно той имал възможността в продължение на два месеца да работи заедно с Якуб паша и Тевфик бей за възстановяване на реда в областта. Между тях обаче не могло да се установи пълно единодействие, а и самият той не се отличавал много по разбиранията си за методите на управление от своя предшественик.[62] Така че създаденото от Якуб паша относително спокойствие не се запазило дълго. Терорът и грабежите в областта продължили и много български семейства забягнали отново из планините или през границата в Сърбия.[63]

Проучването на документите, с които разполагаме, показва, че от всички велики сили Русия се отнесла с най-голямо внимание към дейността на емисарите на Високата порта за омиротворяването на Нишкия санджак. В Петербург погледнали благосклонно на мисията на Якуб паша. От събраните сведения можело да се съди, че той бил „строг, но справедлив човек“. Руското правителство заело позицията, че „взетите мерки, макар и да не са пълни, все пак заслужават да бъдат оценени и окуражени“.[64]

В Петербург направило добро впечатление искането на Якуб паша за незабавното отстраняване на Сабри Мустафа паша от поста управител на Нишкия санджак; със симпатия били посрещнати и мерките му за освобождаване на задържаните българи в Софийския, Пиротския, Нишкия и Лесковацкия затвор, за издирване и освобождаване на българите, взети по време на погромите в робство.[65]

Руските управляващи кръгове обаче реагирали отрицателно на решението на Високата порта за съсредоточаване на нови значителни военни сили в Нишкия санджак. Смятало се, че след потушаването на въстанието това било неоснователна мярка. В Петербург били на мнение, че „концентрирането на тези недисциплинирани части ще даде нов повод за размирици, за безредие и за недоволство и ще увеличи още повече насилията и нещастията на българския народ“[66]. Освен това руската дипломация била сериозно разтревожена от слуховете, че Турция се възползувала от случая, за да струпа войски на границата със Сърбия и имала намерение да я нападне в подходящ момент. Това принудило Високата порта да опровергае официално тези слухове.[67]

Изобщо с всичките си действия Русия се стремяла да убеди Портата в своите добри намерения, но в същото време не пропускала да ѝ внушава, че трябвало да се пристъпи към по-скорошни и по-действени мерки за подобряване на положението на поробеното българско население. При това не се пропускала нито една възможност да се подчертае, че само Русия може да се ползува от правата на покровителка на християнските поданици на султана. Това се налагало поради зачестилите опити на френската дипломация да си присвои единствена правото да говори от името на всички християни, живеещи на територията на Османската империя.

Всъщност, ако трябва да се даде оценка на поведението на френското правителство по българския въпрос през пролетта и лятото на 1841 г., би могло да се каже, че на първо време изобщо не обръщало внимание или се правело, че не проявява интерес към кървавите събития в България. Вярно е, че то имало да решава доста проблеми, произтичащи от египетската криза и от въстанието на остров Крит.[68] Не може обаче да се отрече, че мълчанието му във връзка с българските събития било преднамерено. Едва когато новините, засягащи България, станали съвсем тревожни, в Париж започнали да си дават сметка за тежкото положение, в което била изпаднала Турция. Станало ясно, че в онзи момент почти нямало турска провинция, която да не била разтърсвана от размирици. Внимателната преценка на обстановката водела до важния извод, че Франция можела да извлече голяма изгода за себе си, ако съумее навреме да се възползува от събитията.

По този въпрос обаче сред нейните политически кръгове нямало единство на възгледите. Проявявайки извънредно усърдие, френският посланик в Цариград граф Дьо Понтоа предричал неизбежното скорошно разпадане на Османската империя и съветвал правителството в Париж да побърза с военните приготовления, за да може да участвува по достойнство в предстоящата подялба на наследството на „болния човек“.[69]

На друго мнение бил министърът на външните работи Гизо. „Размириците в България — писал той — са за особено съжаление поради жестокостите, които ги придружиха, и най-вече поради изстъпленията от всякакъв вид, които изглежда са ги предизвикали.“[70] Френският министър бил озадачен от пълната липса на „такт“ в отношението на нишкия паша и неговите подведомствени спрямо българското население. Ето защо според него Портата трябвало да се разграничи от пашата, като издаде „сурова и оглушителна присъда“ над него и неговите чиновници, и по този начин да покаже, че е „непричастна“ в жестокостите, т. е. да си измие ръцете. Според Гизо, ако тя остави ненаказани тези насилия, рискувала да види, както по време на гръцкото въстание, „принципът на правото, на който тя се опира и който я покровителствува пред европейските правителства, да отстъпи пред вика на поруганото човечество и на силно възбуденото чувство на милост в полза на въстаналите християни.“[71]

Тези думи на френския министър разкриват по най-убедителен начин истинската политика на Юлската монархия спрямо Турция във връзка с Нишкото въстание. Правителството в Париж фактически не искало от Високата порта нищо друго, освен да се разграничи публично от жестокостите и да декларира, че те били извършени без нейно знание и в противоречие с духа на нейната политика спрямо подвластното християнско население, след което да обяви формално, че инициаторите и организаторите на изстъпленията в Нишко ще бъдат наказани. Оповестяването на тези голословни и нищо незначещи мерки имало за цел преди всичко да успокои общественото мнение и да предотврати задълбочаването на скандала, заплашващ Турция с пълна политическа изолация и дори чужда намеса. Затова мисията на Якуб паша била посрещната в Париж със задоволство и в доклада си от 5 юли 1841 г. френският консул в Белград вече подчертавал, че „въпреки напрежението, все пак появата на Якуб паша внесе известно разведряване“[72].

Както вече подчертахме, виенският двор изхождал от стремежа да запази целостта на Османската империя, да предпази славянските си владения от „революционната опасност“ и изобщо не реагирал на жестокостите и кръвопролитията в Нишко. С видимо задоволство и облекчение била приета вестта за мисията на Якуб паша и Тевфик бей в Ниш. Особено голямо значение за австрийското правителство имал успехът на Якуб паша в преговорите му със сръбското правителство относно завръщането на бежанците българи. Мнозина от тях се били изказали, че „в никакъв случай няма да се върнат“ и че „ако сръбското правителство ги принуди да напуснат княжеството, те ще предпочетат да се изселят в Австрия“[73].

Именно това най-много тревожело Метерних и той не искал да го допусне. Тази била причината, поради която и австрийският посланик в Цариград барон Щюрмер се солидаризирал напълно с внушенията, направени на Портата от страна на руското правителство. Той също се застъпил пред турските министри за по-голяма сигурност, която могла да позволи на бежанците да се завърнат по родните им места.[74]

Английското правителство нарочно не се намесвало нито по въпроса за изстъпленията на местните власти в Нишко, нито пък по отношение на твърде закъснелите мерки на Високата порта след потушаването на българското въстание. По онова време Англия била ангажирана много повече от Франция с Критския въпрос; по-точно казано, тя крояла тайни планове да установи свой протекторат над острова с оглед на важното му стратегическо място в Източното Средиземноморие. Поради това подпомагала с въоръжена сила турската власт при потъпкването на Критското въстание. Българските земи тогава все още не влизали в кръга на най-актуалните английски интереси. Именно това обуславяло и липсата на по-особено внимание към събитията в България през 1841 г.[75]

Английските дипломатически агенти обаче оставали верни на принципа да са добре осведомени за всичко, независимо дали засяга непосредствено Англия или не. Ето защо те правели всичко възможно да получат най-точни сведения за положението в Нишко. Дори консулът в Солун Чарлс Блънт, който бил доста отдалечен от мястото на събитията и в чиито задължения изобщо не влизало да се информира за толкова отдалечени райони, получил първото известие за въстанието почти по едно и също време с правителството в Цариград. Чак до началото на 1843 г. той продължавал да отделя в докладите си до посланика в Цариград и до Министерството на външните работи в Лондон значително място на положението в Нишкия санджак.[76]

Браилските бунтове и изостряне на отношенията между Русия и Турция

Новините за извършените от турците жестокости в Нишкия санджак проникнали бързо във Влашко и Молдова. Те предизвикали силно раздвижване сред многолюдната българска емиграция. Зверското потушаване на въстанието и избиването на хиляди българи подтикнали емигрантите към решителни действия. От друга страна, веднага след Нишкото въстание влашкият княз Александър Гика взел мерки да попречи на всеки опит на част от живеещите във Влашко българи да се притекат на помощ на въстаниците. За целта той се разпоредил да се създадат контролни пунктове на местата, където се предполагало, че щели да преминават българите. В края на пролетта на 1841 г. охраната на дунавската граница била засилена. Гика се страхувал и от болярската опозиция, която можела да използва всеки инцидент, за да го компрометира както пред силата покровителка (Русия), така и пред държавата сюзерен (Турция).

Независимо от тези предпазни мерки в продължение на три последователни години (1841, 1842 и 1843) във Влашко били организирани въоръжени чети все с една и съща цел: да се подпомогнат въстаналите през пролетта на 1841 г. българи в Нишко. В показанията си пред следствената комисия Милослав Татич, един от ръководителите на първия Браилски бунт,[77] казва: „Решихме да преминем по реката (Дунав — *б. авт.*) до сръбската граница в Ниш, за да се присъединим към нашите братя оттам, които са подложени на грабежа и на робството на турците, и да ги спасим от това наказание, като се сражаваме с турците.“[78]

Другият ръководител на Браилското съзаклятие Васил Вълков поддържал редовни връзки с българите от Нишко, кореспондирал с тях и бил добре осведомен за състоянието на нещата в България. Дори в самото навечерие на бунта той се срещнал и разговарял с човек от Нишко, който веднага след това си заминал. Проведеното след бунта разследване също установило, че Вълков „държал в ръцете си всички нишки на един заговор, който трябвало да има твърде широки разклонения и да разчита на наистина страшни ресурси от пари, оръжие, барут и въстаници.“[79]

Вторият Браилски бунт може да се смята за продължение на събитията, свързани с Нишкото въстание. Неговите организатори (Георги Раковски, Георги Казака, Ставри Георгиу) все още смятали, че една част от въстаниците били намерили убежище в планините и горите и изчаквали благоприятен момент за нова въоръжена акция в българските земи.[80]

Доказателства за това има. На 2 ноември 1841 г. Георги Казака изпратил писмо-обръщение до богатите българи от Болград, с което ги призовавал да подпомогнат с пари започнатото дело. В него той изтъквал, че с парите ще се помогне и на „15-те хиляди смели въстаници“, които са се укрепили в Балкана на 24 часа път от София и „задържат тази позиция до ден днешен и успешно се отбраняват.“ Един месец по-късно, в началото на декември, Казака изпратил писмо с молба за материална помощ и до Васил Априлов. На него той писал: „Борбата в България продължава, само че е нужно и от друга някоя страна да се надигнем и да ги подпомогнем.“[81]

Важно значение имало и активното участие на Георги Раковски в основаното от учещи се в Атина български младежи „Македонско дружество“, което си поставяло за цел „освобождението на нашето страдащо отечество“.[82] Трябва да се има предвид, че създаването на „Македонското дружество“ било силно повлияно от активната дейност на самите гърци за изграждане на подобни нелегални организации, които се занимавали с подготовката на въоръжени въстания в останалите под османска власт гръцки територии.[83] Такава организация било и „Тесало-епирското дружество“, което изиграло ролята на непосредствен подтик за българските младежи в Атина да имат и те свой революционен център.[84]

Едновременното съществуване на тези две дружества в гръцката столица и еднородната им дейност дават основание да се предполагат някакви връзки между тях, макар да липсват конкретни данни по този въпрос в наличните документи. Това обяснява до голяма степен и лекотата, с която Раковски след пристигането си в Браила влиза в контакт със Ставри Георгиу — виден деец на „Тесало-епирското дружество“ и ръководител на гръцката организация в браилския заговор, а също и с много други гърци. Освен това, като имаме предвид и сравнително големия брой на участниците в подготовката на втория Браилски бунт, можем да смятаме, че браилското начинание от февруари 1842 г. е трябвало да бъде съставна част на една значително по-голяма освободителна акция в земите на юг от Дунав.[85]

Подготовката на третия Браилски бунт започнала още през лятото на 1841 г. от останалите на свобода участници в бунта от юли 1841 г. (Васил Вълков, Петър Гаров, Никола Филиповски и др.). Тук обаче се намесила и болярската опозиция във Влашко в лицето на Костаке Суцу, който не успял да заеме княжеския престол след отстраняването на Александър Гика. Неговата цел била чрез организирането на четири „етерии“ (българска, сръбска, гръцка и румънска) и чрез техните действия в различни райони на княжеството да свали от власт новия господар Георги Бибеску. Това обстоятелство променило до известна степен плановете на българските „етеристи“, но не и тяхната главна цел, която си останала същата, както през 1841 и 1842 г. — преминаването на Дунава и включването им в антитурското движение на местното население.[86]

Въпреки строгите мерки, взети срещу всички, които на три пъти се опитвали да вдигнат бунт, за да преминат Дунава и да отидат в отечеството си, те не се отказали окончателно от своите намерения. Едва затихнал бунтът от 1843 г., и още през май 1844 г. властите установили, че българите в Галац продължавали да се организират за въстание. И този път начело на съзаклятието им стоял Георги Казака. През август с. г. обаче техните планове били разкрити.

Бунтът трябвало да избухне едновременно в Браила и Галац, като се разчитало и на помощ от останалите в границите на Турция гръцки области, а след това към въстанието трябвало да се присъединят и българските земи. Към средата на август в двете дунавски пристанища било забелязано събиране на много чужденци; между тях били доста от участниците в предишните бунтове в Браила, които полицията не успяла да залови. Благодарение на бързите и енергични мерки на властите четвъртият бунт също бил предотвратен.[87]

Така приключил бурният период на раздвижване сред българската емиграция във Влашко, свързан с Нишкото въстание. Може да се каже съвсем определено, че в основата и на трите бунта в Браила лежала широко разгърнатата българска революционна дейност с цел да се създадат условия и възможности за освобождение на единствената останала още под османско владичество балканска страна — България.

Очевидната връзка между събитията в Браила и революционното раздвижване в Европейска Турция не подлежи на съмнение за никого. Ето защо европейската дипломация не закъсняла да изрази активното си отношение. Всяка от великите сили определила позицията си към Браилските бунтове в зависимост от отношението си към Турция. Борбата се водела между три държави — Русия, Франция и Англия, — като последните две преследвали общата цел да подкопаят авторитета на Русия пред Високата порта и с това да ограничат влиянието ѝ на Балканския полуостров.

Като държава, покровителка на Дунавските княжества, в съответствие с клаузите на Одринския мир от 1829 г. Русия следяла най-зорко всичко, което ставало на тяхната територия. Въпреки това обаче цялата подготовка на първия Браилски бунт се изплъзнала от нейното внимание. Поведението на руския вицеконсул в Галац Карнеев по време на бунта също допринесло за увеличаване на неприятностите на петербургския кабинет. Действията на Карнеев били окачествени като открита протекция над движението и намеса пред влашките власти в негова защита.[88]

Независимо че руското правителство незабавно разграничило официалната си политика от постъпките на Карнеев, австрийският и френският консул Хубер и Билкок не закъснели да осведомят своите правителства за подозренията си относно руската политика в княжествата и „отвъд Дунава“.[89] Билкок в доклад до Гизо от 5 август 1841 г. направо казва: „Консулът на Русия в Галац неизвестно защо е замесен в тези интриги. Той поставя влашкото правителство в затруднение, толкова по-голямо поради отсъствието на господин Дашков. В качеството си на подчинен, който го замества временно, той беше запитан за средствата, които заедно с консула би предложил за приключването на този инцидент. Тогава той твърде глупаво отговори, че последният не е от такъв характер, че да бъде намесван в дипломатическите работи. Тези два последни инцидента, както Ваше превъзходителство се досеща, създадоха за Русия голямото неудобство да ѝ се приписва влияние върху събитията в Браила, каквото сигурно би упражнила чрез други посредници, ако можеше дори за миг да се помисли, че тя би хвърлила в кръв и огън една страна, за чиято покровителка се обявява вече 60 години при всякакви политически условия. Господин Карнеев, това е името на руския консул в Галац, не се задоволи само с повече от съмнителната си роля в дните преди схватката в Браила; той си позволил да се намеси, когато събралите се бунтовници поискали освобождаването на затворниците.“[90]

За да не се повтори този инцидент с неприятни за Русия международни последици, правителството в Петербург взело бързи мерки за засилване на надзора над Дунавските княжества и над доста големия брой българи, живеещи в Бесарабия. Резултатът не закъснял. Още в началото на декември 1841 г. руската полиция попаднала на следите на голям заговор на българите във Влашко, Молдова и Бесарабия.[91] Опасявайки се да не бъде отново обвинен от западните държави, че тайно подкрепя заговорите на поробените славяни в Европейска Турция, Николай I лично дал указания на граф Неселроде да уведоми „колкото се може по-бързо местните началства в Молдовското и Влашкото княжество и турското правителство в Константинопол. . . за замислите на българите“, които се стремели „към възстановяване на независимостта си“.[92]

Освен това на руския посланик в Цариград било наредено да уведоми Портата за заговора, за арестуването на редица българи от руските власти като „предпазна мярка“ и за установения строг контрол върху всички политически активни българи в Бесарабия. Той трябвало да предаде също, че на руския генерал Дюхамел била възложена мисията да намери „най-подходящите средства за предотвратяване на всякакви смутове на турска територия“. В същото време Титов получил инструкция да поиска от Дивана от името на руското правителство да бъдат взети по-определени и ефикасни мерки за защита на българския народ от насилия: „Същевременно ние не можем да не заявим, че докато турското правителство не вземе строги и ефективни мерки за защита на своето население от преследванията и изтезанията от страна на офицерите, в България не може да има ред и спокойствие."[93]

Така с активната помощ на руската царска полиция бил разкрит и осуетен Браилският бунт през 1842 г. Нещо повече, официално била предупредена и Високата порта, с което били пресечени всякакви опити да бъде обвинена Русия като подбудител и съучастник в освободителната борба на българския народ.

Франция продължавала да следи най-внимателно всички действия на руската дипломация. Поведението на Карнеев ѝ послужило като удобен повод за дискредитиране на Русия и за стабилизиране на френските позиции в Цариград. Потушаването на бунтовете било посрещнато с одобрение не само от Портата, но и от френските дипломати в Цариград и Букурещ. Подтикван от Билкок, Александър Гика изпратил до руското правителство нарочен мемоар, разглеждащ въпроса за сигурността на Влашко, като се осмелил да намекне, макар и твърде плахо, за действията на Карнеев.[94]

Същевременно френският посланик в Цариград Буркене препоръчал на Високата порта да тръгне за Букурещ специален неин пратеник, който да изкаже „благодарност" на княз Гика за успешното потушаване на опасните за сигурността на Турция бунтове.[95] С тази мисия бил натоварен висшият турски чиновник Шекиб ефенди. Руското правителство било принудено да изпрати във Влашко с контрамисия видния дипломат генерал Дюхамел.

За руския дипломат не било никак трудно да разбере, че както прекаленото раздухване на браилските събития, така и инсценировката с изпращането на Шекиб ефенди можели да се отразят крайно неблагоприятно на авторитета на силата покровителка във Влашко и били дело на френската дипломация. За това говорела и пълната осведоменост на Билкок за задачата на Шекиб ефенди. А тя била следната: при тържествена обстановка в присъствието на всички дипломатически представители в Букурещ да се оповести публично султанският ферман, с който на княз Гика се изказвала благодарност за потушаването на Браилските бунтове.[96]

Напразни останали усилията на генерал Дюхамел да убеди турския емисар да не дава такава широка гласност на султанския ферман. Наблягал особено на това, че Портата не бивало да се доверява много на сведенията, които ѝ давало френското консулство в Букурещ. „Това е нечист източник, на който Ви съветвам да не се доверявате. Французите нямат никакъв интерес да видят Влахия добре или зле управлявана; те нямат и никакво право да се бъркат в работите на княжеството. Но те се намесват така активно в неща, които не ги засягат, единствено от самолюбие и не без задната мисъл да създадат неприятности в отношенията между Турция и Русия — твърдял той.[97] Шекиб ефенди обаче не взел под внимание тези предупреждения. Дюхамел бил принуден да признае пред правителството си, че мисията му в Букурещ завършила с пълен провал и на руското влияние в княжеството бил нанесен чувствителен удар.[98]

В действията на Шекиб ефенди личало желанието на Високата порта да докаже, че след като великите сили са поели чрез Лондонската конвенция за Проливите от 13 юли 1841 г. колективни гаранции за целостта на Турция, тя вече би могла да се смята в правото си да не изпълнява по-раншните си задължения, произтичащи от двустранните ѝ договори с Русия, чрез които на последната се признавали правата на покровителка на Дунавските княжества. В действителност зад този „акт на суверенитет", зад тази необикновена твърдост прозирала твърде ясно антируската политика на Франция и Англия.

През октомври 1842 г. Русия въпреки всичко успяла да наложи отстраняването на Гика от влашкия престол и Високата порта (макар и не доброволно) трябвало да се съгласи с тази промяна. Този успех на руската дипломация, макар и не толкова голям, заставил френското правителство да прецени по-трезво своите интереси в Дунавските княжества и да препоръча на консула в Букурещ да се придържа към по-предпазлива тактика. В инструкциите си до него посланикът в Цариград Буркене изрично подчертавал, че „Влашко не е център на нашата политика. Истинската, сериозната политика в момента е в Цариград и тя може да се прави само тук, тъй като само от тук могат да се обхванат наведнъж всички въпроси."[99]

Докато Франция стояла твърдо на позицията за отстояване правата на Османската империя като сюзерен на Влашкото княжество, Англия, вярна на принципа, че за нея не съществуват вечни приятели и врагове, а само собствените ѝ интереси,[100] отстоявала тази позиция само ако била изгодна за нея. Когато отделянето на някоя част от Османската империя било благоприятно за нейните икономически, политически и стратегически интереси, тя подкрепяла тези тенденции, срещу които обаче се борела яростно в случаите, когато не можела да ги използва за своя изгода.

По време на първия Браилски бунт английският вицеконсул в Галац Кънингам проявил странна благосклонност към българските заговорници. Той се противопоставил на действията на полицията и най-вече на подсилването на гарнизоните в Галац и Браила, чрез които княз Гика се стремял да осуети опита на подготвяната чета да премине Дунава. След сражението и разпръсването на четниците английските кораби в Галац и Браила им дали убежище. Нещо повече, Кънингам и неговите чиновници за голямо учудване на целия град сметнали за необходимо да присъстват на импровизираното погребение на убитите бунтовници.

По този повод Департаментът на вътрешните работи във Влашко поискал от държавния секретариат на външните работи да направи постъпки пред английския консул в Букурещ за предаване на приютените бунтовници. Същевременно дипломатическите постъпки на другите сили принудили английския посланик в Цариград Понсонби да извика Кънингам на обяснение и подобно на случая с Карнеев да разграничи неговите постъпки във връзка с Браилския бунт от официално декларираната политика на английското правителство за поддържане целостта на Турция.[101]

Веднага след Браилския бунт от 1842 г. посланниците на Англия и Франция в Цариград връчили на Високата порта поверителна нота. Те я упреквали в пълна незаинтересованост от положението на Дунавските княжества, което позволявало на Русия да играе в тях ръководна роля. Според двамата посланици обстановката вече позволявала да се ограничи ролята на Русия като покровителка на княжествата и на балканските християни изобщо, така че, „опирайки се на подкрепата на своите съюзници (т. е. на западните държави — *б. авт.*), Портата да възстанови властта си във всички точки на своята територия“.[102]

Как може да се обясни това на пръв поглед противоречие в английската балканска политика? От една страна, Великобритания официално декларирала позицията си за запазване на целостта на Турция и едва не обявила война на Франция, когато тя активно подкрепила Мехмед Али. От друга страна, неин дипломатически представител във Влашко подкрепял хора, които имали за цел да вдигнат въстание, за да помогнат на българския народ да отхвърли османското иго, т. е. да откъснат голяма част от империята. Трудно може да се допусне, че Кънингам се ръководел само от личните си симпатии към българските заговорници.

И в двата случая поведението на лондонското правителство се обяснява със споменатия по-горе принцип, от който се ръководела английската външна политика — навсякъде и при всички обстоятелства да се отстояват само интересите на Британската империя. В първия случай, когато защитавала Турция против Мехмед Али и стоящата зад него Франция, за нея било ясно, че ако египетският паша влезе в Цариград, Средиземно море ще се превърне във вътрешно френско езеро. По този начин освен загубата на традиционното си влияние в цялата Османска империя Англия щяла да се лиши от най-прекия път, който я свързвал по суша с Индия. Във втория случай ставало вече дума за ограничаването и изтласкването на руското влияние от Балканите. Затова английската дипломация не се поколебала да обедини силите си с Франция против общия враг на западните държави в Европейския югоизток — Русия.

Що се отнася до проявите на английския консул в Галац, те само привидно били в противоречие с официалната линия на правителството спрямо Турция. Всъщност, като проявявал грижа за българските въстаници, той явно преследвал целта да им покаже, че те нямало защо да се надяват единствено на съчувствието и помощта на Русия, че имало и други сили, които биха могли да ги покровителстват пред Високата порта. И това едва ли е могло да стане без знанието и одобрението на вишестоящите английски инстанции.

В подкрепа на това говори фактът, че английските дипломатически представители в Дунавските княжества (а и не само там) осведомявали правителството в Лондон абсолютно за всичко, което ставало около тях, като сведенията им почти винаги били от първа ръка и следователно най-достоверни. Те разполагали с на пръв поглед маловажни данни: за религиозния живот, за състоянието на еврейската община във Влашко и Молдова, за чумните и холерните епидемии, за периодично появяващия се мор по добитъка, имали дори списъци на войниците, настанени във военната болница в Букурещ, и т. н. Тази изключителна осведоменост давала възможност на английските дипломатически представители да се ориентират много бързо в обстановката и да реагират веднага по възможно най-правилния и изгодния за Англия начин.[103]

Сравнително по-слаб интерес към Браилските бунтове проявила Австрия. На първо време странното поведение на Карнеев и бездействието на чиновника, заместващ болния Дашков по време на първия Браилски бунт, дали основание на Метерних да заключи, че браилските събития били тревожни симптоми за засилване на дейността на революционните организации в Турция със знанието и покровителството на Русия. Това го подтикнало да отправи до руското правителство нота, в която изразявал опасенията си за целостта на Турция и за спокойствието в самата Австрийска империя, тъй като всички смутове във владенията на султана така или иначе се отразявали на политическата обстановка и в Австрия. В подкрепа на опасенията си Метерних привеждал преписи от докладите на австрийския консул в Галац Хубер.[104]

Когато обаче руското правителство разграничило официалната си политика от действията на Карнеев, подозренията на австрийската дипломация в лоялното поведение на Русия спрямо Турция отпаднали. Въпреки това австрийските управляващи кръгове продължавали да се безпокоят от слуховете за наличието на неразкрити разклонения на Браилския заговор в Седмиградско. Едва когато тези слухове били напълно опровергани, виенското правителство се успокоило и престанало да им вярва.[105]

След втория Браилски бунт (1842 г.) Австрия изразила солидарността си с Русия. Когато княз Александър Гика се опитал да обвини Русия в организирането на бунта, независимо от очевидните ѝ заслуги за неговото разкриване още в зародиша му, австрийският консул в Букурещ Тимони непрекъснато внушавал на княза, че обвиненията му били напълно безпочвени. Именно тази била причината да се прекрати дългогодишната дружба, която свързвала княз Гика с австрийския консул.[106]

Третият Браилски бунт (1843 г.) вече не предизвикал никаква реакция във Виена. Австрия запазила пълен неутралитет в дипломатическите спорове около него, още повече че този заговор бил своевременно разкрит и не се стигнало до никакви сериозни сблъсквания между властите и заговорниците.[107]

Какво може да се каже в заключение за отношението на европейската дипломация към Браилските бунтове? Те несъмнено засегнали сериозно балканската политика на Русия. Стигнало се до изостряне на отношенията между Русия и Високата порта. По този начин се осъществила една от основните външнополитически цели на Гизо — изграждане на съюз между Франция и Англия на антируска основа. Доколкото обаче Влашко било васално на Портата княжество, бунтовете засягали и нея, а следователно и всички останали велики сили като гаранти на целостта на Османската империя. Оттук произтичал и техният интерес към тези събития, оттук се обуславяли всичките им политически ходове и комбинации за разумно използване на конюнктурата, за да се нанесе удар на руското влияние на Балканите.

От всичко казано в тази глава може да се констатира, че мерките, които Високата порта взела за усмиряване на разбунтувалите се, били посрещнати, общо взето, със задоволство от великите сили. Макар че положението на българското население не се подобрило, а напротив, влошило се още повече, и именно това предизвикало Браилските бунтове, западноевропейските правителства не намерили за необходимо чрез по-енергични мерки да принудят Портата да предприеме конкретни действия за ефикасна борба против „злото“.

Единствена Русия се осмелила да направи по-сериозни и настойчиви дипломатически постъпки в полза на българите. С това тя доказала за пореден път, че в духа на традициите си продължавала да подкрепя освободителната борба на българския народ.

БЕЛЕЖКИ ПО ВТОРА ГЛАВА

[1] Австрийски документи, № 75, с. 175.

[2] AMAE, Turquie. Correspondance politique et consulaire. Belgrade. T. 1, f. 24. Доклад № 12 на Алфред Маре от 12 април 1841 г.

[3] Австрийски документи, № 56, с. 113—114.

[4] AMAE, Russie. Correspondance politique. T. 197, f. 129. Доклад № 15 на Барант от 19 юни 1841 г.

[5] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 242 и сл. Титов до Неселроде, 5 май 1841 г.

[6] Пак там, д. 46, л. 264.

[7] Пак там, д. 44, л. 242 и сл.

[8] Пак там, д. 44, л. 242 и сл.

[9] Розен, Г. История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году. Ч. 2, СПб, 1872, с. 9.

[10] AMAE, Turquie. Belgrade. T. 1, f. 25. Доклад № 12 на А. Маре от 12 април 1841 г.

[11] АВПР, ф. Канцелярия, д. 46, л. 264 и сл.

[12] AMAE, Russie. Correspondance politique. T. 197, f. 116. Инструкция № 6 до Барант от 7 юни 1841 г.

[13] AMAE, Turquie. Belgrade. T. 1, f. 29—30. Доклад на А. Маре № 13 от 21 април 1841 г.

[14] Вучковић В. Српска криза у источном питању (1842—1843). Београд, 1957, с. 18—20.

[15] Австрийски документи. № 10 и 11, с. 90—91; № 72-Б и 74, с. 170—171, 173—174.

[16] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, с. 191, л. 514.

[17] AMAE, Autriche. Correspondance politique. T. 429, f. 122. Доклад № 20 на Сент Олер от 19 май 1841 г.

[18] Public Record Office, Foreign Office (PRO. FO), 195/176. Salonica, 1840—1843, p. 156—199. Доклади № 10, 11, 12, 13 и 27 на английския консул в Солун Чарлз Блънт от 3, 11 и 15 май и 18 юни 1841 г.

[19] PRO, FO, 195/176, p. 156—158. Доклад № 10 на Ч. Блънт от 3 май 1841 г.

Някои аспекти на този въпрос са засегнати в работата на американския историк Pinson, M. Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period. The Revolts of Nish (1841) and Vidin (1850). — Middle Eastern Studies, XI, 1975, n°2, p. 42 sq.

[20] PRO, FO, 195/176, p. 158. Доклад № 10 на Ч. Блънт от 3 май 1841 г.

[21] PRO, FO, 195/176, p. 198. Писмо на Ч. Блънт до капитана на английския военен кораб „Дидо" от 18 юни 1841 г.

[22] АВПР, ф. Главный архив, V-A_2, 1841, д. 222, л. 130—131.

[23] Пълният текст на тази прокламация е даден в Милићевић, Н. Краљевина Србија. Нови крајеви, Београд, 1884, с. 49—50. Срв. Австрийски документи. № 48-Б, с. 128 (превод на прокламацията на немски език).

[24] АМАЕ, Пос. досие, л. 23—35. Доклад № 14 на А. Маре от 26 април 1841 г. Срв. АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 242 и сл. Доклад № 54 на Титов от 23 април/5 май 1841 г.

[25] АМАЕ, Пос. досие, л. 34. Доклад № 14 на А. Маре от 26 април 1841 г. Срв. Попов, Н. Россия и Сербия. Ч. 2, М., 1869, с. 126—127.

[26] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 212 и сл.

[27] АМАЕ, Autriche. Correspondance politique. T. 429, f. 119. Доклад № 20 на Сент Олер от 19 май 1841 г.; Turquie, Correspondance politique et consulaire. Bucarest, t. I, f. 41. Доклад № 41 на Билкок от 30 юли 1841 г.

[28] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 319. Приложение към доклад № 62 на Титов от 6/18 май 1841 г.; АМАЕ, Пос. досие, p. 41.

[29] Albina Românească, Jassy, 1841, p. 143—144; 165—166; Gazeta Transilvaniei, Braşov, 1841, p. 70—71; 77—78, 79—80, 86—87, 90, 94. Цит. по Бериндей, Д. Данни за България в румънските периодични издания да 1858 г. — В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974, с. 370—371.

[30] Driault, E.. M. Lhéritier. Histoire diplomatique de la Grèce de 1841 à nos jours, vol. II. Paris, 1925, p. 187—188.

[31] За въстанието на остров Крит и за стремежа на критското население да се. присъедини към свободната гръцка държава вж. книгата на Vacalopuolos, K. L'économiste français Arthémond de Regny et son rôle dans l'histoire financière de la Grèce (1831—1843). Thessaloniki, 1977, p. 172, 176; Chapuisat, E. Lettres de J. G. Eynard relatives à la Grèce (1841—1843). Genève, 1917, p. 68. Ж. Ейнар се обръща към крал Отон I с уверението, че само като се опира на Франция, Гърция може да се надява на „най-хубаво бъдеще", че само с нейна помощ „Божественото провидение ще ви даде една част от Османската империя", тъй като с това нямало да се съгласят нито Англия, нито Русия.

[32] АМАЕ, Grèce. Correspondance politique. T. 33, f. 30. Доклад на Лагрене от 30 април 1841 г.; Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1829—1853. С., 1977, с. 186—188.

[33] АМАЕ, Turquie, Correspondance politique et conslaire, Belgrade. T. 1, f. 23—27. Доклад на А. Маре от 12 април 1841 г.

[34] Австрийски документи, № 38, с. 115—116.

[35] Попов, Н. Россия и Сербия. Ч. 2, М., 1869, с. 327.

[36] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 46, л. 264 и лс., 288 и сл., 318 и сл. Инструкция на Неселроде до Титов от 20 и 27 май и писмо № 277 от 15 юли 1841 г.

[37] АМАЕ, Turquie, t. 283 (Mai-Septembere 1841). Correspon dance de l'ambassadeur de France à Constantinople, f. 58. Инструкция на Гизо до посланика в Цариград граф Дьо Понтоа от 27 май 1841 г.

[38] Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1829—1853. С., 1977, с. 183—184.

[39] АМАЕ, Пос. досие, л. 138. Доклад на граф Дьо Понтоа до Гизо от 30 юни 1841 г.

[40] Пак там.

[41] Le Temps, le 15 juillet 1841, „Secours aux chrétiens d'Orient".

[42] Le Temps, le 8 mai 1841, „Bulletin politique du 7 Mai".

[43] Le Temps, le 21 mai 1841.

[44] Journal des Débats, le 5 mai 1841.

[45] По-подробно за „Източния комитет" в Париж вж. Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 62—63.

[46] История на България. Т. 1, С., 1961, с. 347.

[47] Австрийски документи, № 10 и 11, с. 90, 91.

[48] История на България. Т. 1. С., 1961, с. 348.

[49] Австрийски документи. № 2-А, с. 80. Рапорт на австрийския интернунций в Цариград барон Шюрмер до княз Метерних от 30 април 1841 г.

[50] Пак там, с. 80—81. Когато се получило съобщението за забавянето на австрийската дипломатическа поща поради събитията в Нишко, австрийският посланик поискал от Портата разрешително за свободно преминаване на пощата през Видин, която щял да изпрати със свой куриер до видинския паша. Когато подготвеният документ със съдържание в посочения смисъл бил даден на министъра на външните работи Рифат паша за подпис, министърът поискал да приложи към него записка, с която да нареди на видинския паша да се присъедини към мерките за „успокояване" на населението в Нишкия санджак. Написването и съгласуването на тази бележка забавили доста изпращането на австрийския куриер за Видин. По този повод барон Шюрмер отбелязва: „Мисля, че при подобни обстоятелства правителството би трябвало да разпрати веднага куриери по всички посоки. Но това съвсем не става. То чака един посланик да му се обади, че ще изпрати свой куриер, за да бъде принудено, види се, да се възползува от това. Поведението на Портата в подобни случаи стига до същински кретенизъм."

[51] Австрийски документи. № 2-А, 56-Б, с. 79—82, 144. Срв. АМАЕ, Turquie, Belgrade, f. 54 sq. Доклад № 19 на А. Маре от 24 май 1841 г.; АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 316—317. Приложение към доклад № 62 на Титов от 6/8 май 1841 г.

[52] Австрийски документи. № 53-Б, с. 136—139.

[53] АМАЕ, Пос. досие, л. 54 и сл. Доклад № 19 на А. Маре от 24 май 1841 г.; АВПР, ф. Канцелярия, 1841, л. 316—317. Приложение към доклад № 62 на Титов от 6/18 май 1841 г.; Австрийски документи. № 6-А, и 57, с. 85—86.

[54] Австрийски документи. № 16-Б, с. 94—95; № 63-В, с. 160—161; № 64, с. 161—162; № 13-А и 64, с. 91—92, 161—162.

[55] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 541 и сл., Liste de nomination.

[56] Австрийски документи. № 55-А и 56-Г, с. 140—141; 146—147.

[57] Пак там, № 68, с. 165—166; № 16-Б, с. 94—95.

[58] Пак там, № 76, с. 175.

[59] АМАЕ, Пос. досие, л. 118. Доклад на А. дьо Кодрика от 21 октомври 1841 г.

[60] Пак там, л. 150—153. Доклад на А. дьо Кодрика от 14 юни 1842 г.

[61] Австрийски документи. № 67, с. 165.

[62] Пак там, № 70, с. 167—168.

[63] Пак там, № 80, с. 177—178.

[64] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 1841, д. 46, л. 318 и сл. Инструкции на Неселро де до Титов от 15 юли 1841 г.

[65] Пак там, д. 44, л. 116. Приложение към доклада на Титов от 1 юли 1841 г.; л. 224. Доклад на Титов от 29 април/11 май 1841 г.

[66] Пак там, д. 46, л. 318 и сб. Инструкция до Титов от 15 юли 1841 г.

[67] Австрийски документи. № 64, с. 161—162.

[68] АМАЕ, Constantinople, t. 283 (Mai-Septembre 1841). Correspondance de l'ambassadeur de France, f. 28 sq. Писмо на Гизо до граф Дьо Понтоа от 17 май 1841 г.

[69] Пак там, л. 15 и сл. Доклад на граф Дьо Понтоа до Гизо от 7 май 1841 г.

[70] Пак там, л. 58. Писмо на Гизо до граф Дьо Понтоа от 17 май 1841 г.

[71] Пак там.

[72] AMAE, Turquie. Correspondance politique et consulaire, Belgrade. T. 1 (1841–1884), f. 90—97. Доклад на А Маре от 5 юни 1841 г.

[73] Австрийски документи, № 65, с. 163.

[74] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 45, л. 99. Титов до Неселроде, 1/13 юли 1841 г.

[75] Pinson, M, Op. cit., p. 42 sq.

[76] PRO, FO, 195/176, p. 190—199 (1841 г.), p. 366—374 (1842 г.), p. 517—63 (1843 г.).

[77] В съзаклятието участвували не само българи, емигранти във Влашко, но и от Молдова, а също и български преселници в Южна Русия. Участвували и представители на други народности. Подробно за това вж. Нияикий, В. Заговор болгар в Дунайских княжествах и на юге России в 1841—1842 годах. — Научные доклады высшей школы; Исторические науки, № 2. М., 1959, с. 121—140; Дихан, М., И. Митев. Ценни документи в Одеския архив за Браилските бунтове 1841—1842 г. — Известия на Института за история при БАН. Т. 14—15. С., 1964 с. 455—467.

[78] Велики, К. Браилските бунтове 1841—1843 г. С., 1968. Приложения, док. № 13, с. 202.

[79] Пак там, с 204; AMAE, Turquie. Correspondance politique et consulaire. Bucarest, t. 1, f. 64. Доклад № 42 на Билкок от 5 август 1841 г.

[80] Велики, К. Пос. съч., док. № 20, с. 212—239.

[81] Цит. по Нияикий, В. Пос. съч., с. 125.

[82] Вж. Трайков, В. Документи за Г. С. Раковски в български, румънски, гръцки и италиански архиви. — В: Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 2. Документални материали. С., 1968, док. № 1, с. 13.

[83] Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980, с. 76—84.

[84] Трайков, В. Пос. съч., с. 13.

[85] Велики, К. Пос. съч., с. 121—123.

[86] Пак там, с. 153—155.

[87] Пак там, с. 156.

[88]ママнски —

[89] Пак там, с. 112; Велики, К. Пос. съч., с. 74 и сл.

[90] AMAE, Пос. досие, л. 64—65.

[91] Велики, К. Пос. съч., с. 73 и сл.

[92] Това станало както поради засиления надзор, така и благодарение на помощта на известния наш възрожденец Васил Априлов, който по това време живеел в Одеса. Той получил писмо от главния организатор на заговора в Бесарабия Петър Ганчев с молба да окаже материална помощ на своите сънародници в борбата им срещу турската тирания. В някои трудове се подчертава, че Априлов, верен на просветителските си принципи, категорично отказал на Ганчев каквато и да било помощ. Нещо повече, той уведомил губернатора на Одеска област граф Воронцов за подготвяния бунт. В действителност Ганчев бил наблюдаван от руската полиция и тя била осведомена за революционната му дейност. Подробно за ролята на Априлов в разкриването на заговора вж. Нияикий, В. Пос. съч., с. 128—130; Велики, К. Пос. съч., с. 95. Без да изключваме възможността просветителските възгледи на Априлов наистина да са изиграли в случая важна роля, струва ни се, че те все пак не били основната и единствена причина за отрицателното му отношение към подготвяния нов бунт. В случая несъмнено по-важни били по-широките политически съображения, от които се ръководел именитият наш възрожденец. Той си давал сметка, че всяка революционна проява на българите можела да навреди на международния престиж на Русия, на нейните нормални отношения с Портата и с великите сили. Според него само като поддържала добри отношения с Турция и с големите европейски държави, Русия би могла да направи нещо в защита на българите и по специално да подпомага културно-просветното им развитие.

[93] Нияикий, В. Пос. съч., с. 151.

[94] Тодоров-Хиндалов, В. Народни движения и въстания от предосвободителната епоха (според новооткрити турски документи). С., 1929, док. № 7, с. 28—29.

[95] Романски, С. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. — СбБАН, т. 14. С., 1920, с. 78—79.

[96] Сигурни данни за това се съдържат в докладите на френския консул в Букурещ от 5 август 1841 г. и 24 февруари 1942 г. — Вж. AMAE, Пос. досие, л. 64—71 и 152—154. Срв. известната румънска документална поредица Hurmuzachi, E. Documente privatoare la istoria Romånilor. Vol. XVIII. Bucureşti, 1913, p. 819, 838 sq.

[97] Романски, С. Заговорът на Г. С. Раковски. . ., с. 80—83.

[98] АВПР, ф. Главный архив V-A_2, 1842, д. 164, л. 12 и сл. Писмо на генерал Дюхамел до Неселроде от 16 юни 1842 г.

[99] Пак там.

[100] AMAE, Пос. досие, л. 214—216, 223. Срв. Hurmuzachi, E. Пос. съч., с. 901—903, 927.

[101] Пантев, А. Принципи и методи на английската външна политика. — Векове, 1972, № 3, с. 38.

[102] Романски, С. Браилски историйки. . ., с. 106, 116, 131, 132. Срв. Попов, Н. Србија и Русија од Кончине Краине до Св. Андријевске скупштине. Београд, 1870, с. 49; AMAE, Пос. досие, л. 184, 188. Във връзка с това посланикът Буркене писал на генералния консул на Франция в Букурещ Билкок: „Нашата морална подкрепа е несъмнено на страната на държавата сюзерен, а не на държавата покровителка“; Пак там, л. 215; Срв. Hurmuzachi, E. Пос. съч., с. 884, 888.

[103] PRO, FO, Turkey, № 78/364, 29—36; 78/400; 47—48; 66—67, 119—120, 127—130; 78/445, 119—121; 78/696, 47—51; 78/697, 114—116. Вж. също Cernovodeanu, P. Importanța raportelor consulare ingleze pentru istoria principatelor Române in perioda regulamentara (1835—1848). — Revista de istorie. Bucureşti, 1981, № 6, p. 1107—1108.

[104] Романски, С. Браилски историйки. . ., с. 68; Велики, К. Пос. съч., с. 74.

[105] Романски, С. Браилски историйки. . ., с. 30, 68.

[106] Романски, С. Заговорът на Г. С. Раковски. . ., с. 76—77.

[107] Романски, С. Въстанически заговор на Васил х. Вълков в Браила през 1843 г. — ГСУ, ИФФ, XVIII/1. С., 1922, с. 3—48.

Трета глава

ПОЛИТИЧЕСКИ ЦЕЛИ И РЕЗУЛТАТИ НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИТЕ МИСИИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД НИШКОТО ВЪСТАНИЕ

Вниманието, с което великите сили се отнесли към Нишкото въстание, далеч не било случайно. То се обуславяло от техните по-широки политически интереси в целия Изток и по-специално в Европейска Турция. Фактът, че демократичните и опозиционните кръгове в някои страни се възползували от събитията в България, за да отправят остри критични бележки срещу официалната политика на правителствата, заставил отговорните държавни дейци в тях да вземат мерки за окончателно избистряне или за допълнително аргументиране на позицията си спрямо Османската империя и освободителното движение на българския народ.

По силата на историческите обстоятелства и при очерталото се съотношение на силите в международен план Русия, Франция и Австрия се оказали най-пряко заинтересовани от събитията в Европейска Турция. Политическите им ангажименти — било към Османската империя като цяло, било спрямо християнското население на Балканския полуостров — ги задължавали да предприемат редица стъпки за по-конкретно проучване на причините за избухналото въстание в Нишкия санджак, а също и на последиците от жестокото му потушаване. Това можело да стане чрез изпращането на специални пратеници на мястото на събитията. От формално-политическа гледна точка заключенията и изводите им можели да имат важно значение за определяне на бъдещата политика на съответните държави към Високата порта.

В тези условия се стигнало до мисиите на специалния пратеник на руския император Николай I — генерал Димитрий Кодинец, таен съветник и консул в Тебриз, — и до мисията на френския академик икономист Жером-Адолф Бланки, изпратен в Европейска Турция от министъра на външните работи на Юлската монархия Франсоа Гизо.

Двете мисии обаче се различавали съществено по мотивите. Докато мисията на Кодинец имала за цел да събере достатъчно разобличаващи данни, за да се окаже реален политически натиск върху Високата порта за подобряване положението на българите, с мисията на Бланки Гизо преследвал чисто вътрешнополитически цели. За него било далеч по-важно да успокои френската общественост, която под влияние на организираната от Източния комитет и от опозиционните политически кръгове пропаганда заплашвала да го свали от власт.

Австрия също изпратила със специална мисия свой представител — генерал Фон Хауер, — но не на мястото на събитията, а по границата със Сърбия и Турция. Нейната цел била да се засили надзорът по тази граница, за да се предотвратят всякакви възможности за установяване на връзки между разбунтувалите се българи и славяните под австрийска власт.

Различните цели, които им се поставяли, до голяма степен предопределили и резултатите от тези мисии. Ако в случая с Кодинец се сблъскваме с конкретни предложения на руската дипломация пред Високата порта, мисията на Бланки не била последвана от никакви конкретни стъпки, дори формални, на френското правителство и на неговия дипломатически представител в Цариград. А що се отнася до мисията на генерал Хауер, тя по принцип не можела да бъде последвана от каквито и да било външнополитически стъпки на виенския кабинет.

Мисията на руския таен съветник генерал Димитрий Кодинец

На непрекъснатия натиск на руския посланик в Цариград да се прекратят издевателствата над въстаналите българи Високата порта отговаряла обикновено с увъртания и зле прикрити опити да прехвърли вината за кървавите събития от турските официални власти върху някакви въображаеми „външни подстрекатели“.[1]

Тъй като тези намеци били явно адресирани към Русия, правителството в Петербург било заинтересовано да ги опровергае с конкретни доказателства за истинските причини на въстанието. За изясняване на действителното положение в района на въстанието и разбира се, с крайната цел да се защитят българите от терора, като се съберат неопровержими данни за вината на турската власт, руското правителство решило да изпрати в Ниш свой специален представител.

Неселроде натоварил с изпълнението на тази много отговорна и в същото време деликатна задача руския консул в Тебриз генерал Кодинец, като я формулирал по следния начин: „Негово Величество императорът, обезпокоен от българското въстание и от опасните му последици за останалата част на Румелия , заповядва един негов специален пратеник да посети незабавно района на въстанието, да се запознае там със състоянието на нещата, в случай на нужда да даде благосклонните си съвети на местните власти и веднага след това да дойде в Цариград и да докладва за резултатите от своите проучвания, за да могат министрите на султана да преценят по-добре какви най-спешни мерки да вземат за умиротворяване на района.“[2]

За Кодинец била изработена лично от Неселроде подробна инструкция, утвърдена от императора, от която той да се ръководи през цялото си пътуване.[3] Той трябвало да пристигне в Цариград не по прекия морски път от Одеса или Севастопол, а по суша, през България. „По такъв начин — се казвало в инструкцията — Вие ще имате възможност да съберете точни сведения за истинските причини, които са ги породили (вълненията — *б. авт.*); ще можете да се убедите до каква степен са основателни жалбите на християните. Вие трябва да проучите подробно истинското положение на християните, да съумеете да се запознаете с настроенията им и тогава да си съставите правилно мнение за най-подходящите мерки, които са необходими за по-бързото възстановяване на реда, безопасността и общото благосъстояние в тази част на Турция. Именно към това трябва да бъдат насочени Вашите първи усилия.“[4]

Пратеникът на руския император трябвало да действува обмислено и внимателно. От една страна, той трябвало да положи всички усилия, „за да не даде повод за фалшиви интерпретации“ относно целта на мисията му, т. е. да не даде повод на другите държави да говорят за намеса на Русия във вътрешните работи на Османската империя. От друга страна, той бил длъжен да се въздържа „от всичко онова, което би могло да подтикне българите към изолирани и несъвместими с техните задължения към Портата надежди“, т. е. към надежди за незабавното им освобождаване от турското иго с помощта на Русия. Така Кодинец трябвало да проявява и „чувство на хуманност и съжаление към нашите потискани единоверци“, и същевременно — „грижа за съдбата на Османската монархия“.[5]

Следователно препоръчвало му се да се придържа към явно противоречива линия на поведение: той не бивало да изпуска факта, че императорът, „изразявайки справедливо съчувствие към потиснатите християни, поданици на Портата“, все пак се стремял „с цялата си душа да ги държи в пълно подчинение на законната власт на султана“. При всичката си загриженост за положението на българите руският самодържец, който също угнетявал неруски народи, проявявал напълно разбираема солидарност с турския монарх.

Независимо от това самото решение за изпращането на генерал Кодинец в Европейска Турция безспорно имало положително значение. Главното в неговата мисия било да се удовлетвори желанието на българския народ „да бъде управляван със справедливост и да получи пълна безопасност и неприкосновеност на имуществото си“. В това отношение особено внимание заслужава планът на руските дипломати да се издействува от турското правителство право за постоянно пребиваване (poste fixe) на Кодинец в България.[6] За съжаление документите не ни казват нищо по-конкретно за този план.

Вестта за мисията на Кодинец, който потеглил, без да дочака официалното разрешение на Портата, предизвикала истинска паника в турското правителство и озлобление сред мюсюлманските фанатици. „Общественото мнение — казва се в един документ на руското посолство в Цариград — беше вече твърде раздразнено от чуждата намеса в Сирия и Крит и въобще във всички работи на Портата. При това безпокойство и обърканост дойде вестта за мисията в България. Тя силно изплаши турските министри и те я представиха като удар върху честта на правителството и правото на суверенитет.“[7]

Посланикът в Цариград Титов съобщил в Петербург, че Портата била „изключително поразена“ от тръгването на Кодинец.[8] Предвиждайки, че турските министри ще се противопоставят на допускането на специалния руски пратеник на територията на Нишкия санджак, руският посланик решил на първо време да не съобщава за намерението на Русия да учреди в България руско консулство и да ги уведоми само за „първата част от задачата, възложена на г-н Кодинец“[9].

Изпратеният от Титов първи драгоманин на посолството княз Ханджиери се явил сутринта на 25 юни в Министерството на външните работи и предупредил официално Рифат паша за тръгването на специалния пратеник на императора към района на току-що потушеното въстание. Министърът на външните работи се въздържал да даде някакъв отговор, преди да се състои заседанието на Министерския съвет, насрочено за същата вечер. Когато на другата сутрин княз Ханджиери отново го посетил, той го намерил „силно объркан“. Според него появяването на руския представител в България можело да даде повод на „подстрекателите“ да вдигнат народа на ново въстание.

Разбира се, като казал това, Рифат паша много добре знаел, че обезкръвеното българско население в Нишко изобщо не било в състояние да вдигне ново въстание. Той разчитал по-скоро на известната яростна омраза, която Николай I изпитвал към всякакви „бунтове“. Главната причина за страха на султанското правителство, както признал и Рифат паша, било впечатлението, което щяла да направи мисията на Кодинец в Западна Европа, „където недоброжелателите се стремят да го очернят като неспособно да се справя със собствените си проблеми и да възстанови със свои сили мира и добрия ред в държавата на султана“[10]. Рифат паша помолил руския посланик „да бъде снизходителен“ към Портата и да напише писмо до Кодинец, за да предотврати неговото пристигане в Европейска Турция.

Ханджиери отговорил, че нямал нито възможност, нито право да удовлетвори желанието на турския министър, тъй като генерал Кодинец е получил заповед от по-висша инстанция. След това напълно в духа на източната дипломация още веднъж се опитал да докаже „загрижеността“ на Николай I за запазването на целостта на Турция. Ханджиери подчертал, че ако Кодинец „намери за необходимо да даде някои съвети или да направи някои забележки, той е упълномощен да ги съобщи единствено на турските власти“. „Защото ние преди всичко признаваме — продължил той, — че единствена Портата може да вземе мерки за доброто на държавата.“ Русия имала намерение само да ѝ даде „дружелюбни съвети“, а работа на Портата било да разработи „административните детайли“ за прилагането им. Но дори и тези уверения не задоволили султанските министри и цялата управляваща върхушка в Цариград. „По околни пътища, от всички посоки до нас достигнаха сведения — писал Титов до Петербург, — които потвърждават крайното безпокойство, предизвикано в Портата и двореца от задачата, поставена на г-н Кодинец.“[11]

Няколко дни по-късно, на 20 юни 1841 г., Титов посетил Рифат паша в лятната му резиденция, където отново разговаряли за мисията на Кодинец. На тази среща присъствувал и Муса паша — министър на финансите и бъдещ комисар на Портата в Белград. В продължение на няколко часа се водил напрегнат спор между участниците в разговора. Титов пак се постарал да изведе на преден план добрите намерения на Николай I и неговото искрено желание да окаже помощ на султана в такъв труден за него момент. Той заявил: „Щом като въстанието веднъж е избухнало, аз ви питам как трябва да се постъпи, в случай че се прояви безразличие и егоизъм? Трябва или да останем безстрастни и безмълвни наблюдатели на вашите затруднения, или, напротив, да се намесим със загриженост чрез делегиране на специален високопоставен пратеник, облечен и с военни пълномощия. Но далеч не е така. Какво правим ние? Един чиновник от Министерството на външните работи, човек известен със своята умереност, скромност и мъдрост, е избран да замине на мястото на въстанието, да държи примирителен език и да докладва лично на вас с посредничеството на нашето посолство за всичко, което е можал да види, знаейки, че само вие трябва да вземете онези мерки за облекчаване и за подобряване на положението, които Високата порта ще намери за подходящи, след като ги обмисли внимателно и незабавно.“[12] В крайна сметка Титов успял да убеди двамата министри в целесъобразността на решението на руския император и в невъзможността генерал Кодинец да бъде върнат.

След подписването на Лондонските конвенции от 15 юли 1840 г. и 13 юни 1841 г. за гарантиране „неприкосновеността“ на Турция Русия била длъжна да съгласува изпращането на своята дипломатическа мисия в един от районите на Османската империя и с останалите сили, гаранти за целостта на империята. От особено значение било да се осигури съгласието на Австрия. Когато руският посланик във Виена граф Медем съобщил на Метерних за решението на император Николай I да изпрати в района на въстанието свой пълномощник, австрийският канцлер останал твърде неприятно изненадан. За него всяка едностранна намеса на Русия в Европейска Турция будела неприятни спомени за миналото, когато руското влияние на Балканите нараствало с неудържими темпове. Освен това той се плашел и от официалния характер на мисията на Кодинец, който щял да се появи в българските земи в качеството си на официален представител на същата държава покровителка, на чиято помощ българите се надявали отдавна. Канцлерът се опасявал, че престижът на Хабсбургската монархия, който в тези области и без това не бил много висок, щял още повече да спадне.

Метерних обаче разбрал навреме, че с нищо няма да може да промени решението на руския самодържец. Ако се противопоставел на изпращането на Кодинец в Нишкия санджак, можел само да предизвика у царя подозрение в искреността на неговите уверения относно „задружната“ политика на трите северни монархии (Русия, Австрия и Прусия) по близкоизточните въпроси след Мюнхенгрецката конвенция от септември 1833 г.[13]

Ето защо княз Метерних не се поколебал в крайна сметка да изрази благодарност на император Николай I и на Неселроде „за допълнителното потвърждение на единството на възгледите, което съществува между двата императорски двора по въпроса за запазването на целостта на Турция и за неизменната готовност на Николай I да обедини действията си с Австрия за поправяне, доколкото това е възможно, на резултатите от инертността и слабостта на отоманското правителство“[14].

Впрочем в Петербург били уверени, че Австрия няма да се противопостави на изпращането на руския дипломат в България. По-сериозни възражения се очаквали само от страна на Англия. Когато обаче руският посланик в Лондон Брунов осведомил лорд Палмерстон за целта на временната мисия на Кодинец и му дал да прочете преписа от инструкциите, с които бил снабден пратеникът във връзка с пътуването си в България, възражения не последвали.[15] Причина за това било обстоятелството, че съвсем неотдавна Палмерстон успял да анулира чрез сключването на втората Лондонска конвенция Ункяр-Искелеския договор от 1833 г. между Русия и Турция и вече не се страхувал, че Русия ще се осмели да наруши едностранно статуквото в Европейска Турция.[16]

Прусия по същото време нямала никакви особени интереси на Балканите, а и не възнамерявала да се противопоставя по българския въпрос на могъщия си източен съсед. Това изобщо не можело да се очаква, особено пък след като Австрия и Англия били вече дали съгласието си за изпращането на руския дипломат в България.

Като се придържали строго към официалната позиция на своите правителства, дипломатическите представители на тези страни в Цариград отказали на Рифат паша да ходатайстват пред руското посолство за отменяне на мисията на Кодинец. Най-напред пруският посланик Кьонигсмарк направо заявил на турския министър на външните работи, че за да се избегнат подобни неприятности, в бъдеще е необходимо „да се вземат подходящи мерки“, или както той образно се изразил: „Не трябва да се разболяваме, щом като не искаме да виждаме лекаря.“[17]

От своя страна австрийският посланик в Цариград барон Щюрмер заявил на Рифат паша: „Решението на Русия, предизвикано от нишките безредици, трябва да ви служи като предупреждение и урок, за да следите по-внимателно поведението на местните управители по отношение на християните, към чиято съдба нито Русия, нито Европа не могат да бъдат равнодушни.“ По-късно посланикът съобщил на Титов, че при тези негови думи турският министър отговорил неопределено само с „един отчаян жест“.[18]

Английският посланик бил недоволен, че Кодинец не започнал пътуването си от Цариград, но независимо от това също не оказал подкрепа на Рифат паша. В разговор с Титов той споделил: „Радостен съм, че ѝ отговорих (на Високата порта — *б. авт.*) така, като че ли съм отгатнал това, което вие лично сте казали на турските министри.“[19]

След тази демонстрация на единомислие от страна на великите сили на Рифат паша не оставало нищо друго, освен да отстъпи. В рапорта си до султана за преговорите, които водил с руската легация и с посланиците на другите сили по повод мисията на Кодинец, той признал, че „изпращането на руския представител в България е нежелателно, но главната вина за това е́ в самата турска власт“[20].

Междувременно Кодинец тръгнал от Одеса и през Бесарабия, Молдова и Влашко стигнал до дунавското пристанище Оршова, откъдето до австрийското пристанище Земун бил съпровождан от руския генерален консул в Дунавските княжества Дашков.[21] Той бил добре запознат с положението на юг от Дунав и информирал Кодинец за него. След като напуснал Земун, на 14/26 юли генералът пристигнал в Белград. Бил приет от княз Михаил Обренович, от сръбските министри и от всички по-видни политически дейци.[22] Пристигането му предизвикало озлобление единствено у коменданта на Белградската крепост Кямил паша, а австрийският консул Атанаскович се обезпокоил много от евентуалното засилване на руското влияние в Сърбия във връзка с толкова „зачестилите“ посещения на руски дипломати в Белград.[23]

В сръбската столица Кодинец прекарал пет дни. През това време там се разнесъл слух, че в Ниш турските власти били получили предупреждение за предстоящото пристигане на руския пратеник и че на нишкия паша било наредено да не го допуска до разследване на станалите „произшествия“, като, разбира се, му окаже иначе най-голямо уважение.[24] Този слух се оказал верен. Както станало известно на руския посланик в Цариград, след напрегнатите преговори с представителите на великите сили Рифат паша изпратил в Ниш заповед до Якуб паша „да приеме господин Кодинец вежливо и с почести, но тайно да вземе всички необходими мерки за предотвратяване на прякото разследване и на контактите му с населението“[25].

От своя страна Кямил паша веднага съобщил на Якуб паша за пристигането на руския пратеник в Белград и за неговите срещи, като го помолил да нареди Кодинец да бъде поет под предлог, че му се оказват почести, от доверен служител, който да го съпровожда до пристигането му в Одрин.[26] Якуб паша изпратил в сръбския граничен пункт Алексинац свой чиновник, който наистина трябвало да съпроводи Кодинец до Ниш, като го преведе през такива места, където той не би могъл да види следите от безчинствата на турците. Тъй като Кодинец се забавил в Белград, този чиновник заминал, без да го дочака. Това дало на руския дипломат възможност да прекара много повече време в Алексинац и да се срещне там с някои от укриващите се на сръбска територия водачи на нишките въстаници. Разговорите с тях обогатили представата му за събитията повече, отколкото всички получени дотогава сведения от втора и трета ръка.[27] След тази толкова важна среща въстаниците се отправили за Белград, а Кодинец продължил за Ниш, където пристигнал на 23 юли/4 август 1841 г.

В Ниш руският дипломат бил настанен на квартира у новия управител на санджака Исмет паша и бил охраняван от „почетна стража“. Единствено ползуващите се с доверието на турските власти кнезове Станко и Цветаш имали възможността да се срещнат с Кодинец като представители на местното българско население.[28] Единият от тях обаче само давал вид, че е на страната на турците; когато останал насаме с генерала, той му разказал цялата истина за причините, довели населението до бунт. Някои неща Кодинец узнал и от митрополитите в Ниш и София, които при срещата си с него също отначало били сдържани, но постепенно станали по-откровени. На 25 юли/6 август Кодинец потеглил от Ниш за Цариград, като до Ихтиман бил съпровождан от един турски чиновник, който не се грижел много за изолирането му от българите. Вследствие на това руският дипломат имал възможността да говори с български селяни, работещи по полето без турски надзор. Тези разговори също обогатили представата му за истинското положение на нещата в България.[29]

В Цариград Кодинец стигнал на 6/18 август 1841 г., прекарвайки в България около две седмици. В деня на неговото пристигане турският министър на външните работи Рифат паша в разговор с австрийския посланик барон Щюрмер изразил задоволството си от лоялното поведение на руския пратеник, който не останал дълго в Ниш и околностите му и през целия път не изразил недоволството си от това, че бил съпровождан от турски чиновници.[30] Въз основа на доклада на Якуб паша и Тевфик бей министърът на външните работи сметнал, че турските власти са успели в края на краищата да скрият от Кодинец действителното положение.[31] Те обаче се излъгали. Всъщност се оказало, че впечатленията на Кодинец от турското управление в България съвсем не били повърхностни, а още по-малко пък благоприятни за турското правителство.

За своето пътуване през България и за разследването на причините и последиците от Нишкото въстание Кодинец предал на Титов обстоен доклад. Въз основа на него руският посланик съставил обширна нота, която връчил на турското правителство на 19/31 август 1841 г.[32] В нея се посочвало, че въстанието наистина е избухнало поради решителния отказ на мюсюлманите да признаят и приложат на практика Гюлханския хатишериф и поради доказания произвол на бившия управител на Нишкия санджак Сабри Мустафа паша. Потвърждавало се, че по време на потушаването му били изгорени 225 села, 10 хиляди души били избягали в Сърбия, а много други се криели още в горите и планините или се разбягали из другите незасегнати райони.

В доклада си Кодинец предлагал да се внуши на турското правителство да вземе следните мерки, за да се предотвратят подобни събития в бъдеще:

1. Да не се отзовава в скоро време от Ниш Якуб паша, тъй като дейността му там се оказала извънредно полезна и той успял да спечели доверието на местното население. Заедно с него да остане в Ниш и Тевфик бей, тъй като в трудните моменти той бил добър сътрудник на Якуб паша.

2. Да се намалят данъците върху селскостопанското производство. Населението на разорените по време на потушаването на въстанието райони да се освободи за две-три години от каквито и да било данъци, за да се съвземе в стопанско отношение и преди всичко да му се даде възможност да си построи нови жилища.

3. Да се вземат строги мерки за освобождаване на отвлечените в робство български жени и деца, чиято съдба още не била известна, както и за връщането на имуществото на всички ощетени по време на грабежите.

4. Определената от правителството помощ за пострадалите в размер на 300 кесии (около 1 милион пиастри), която е недо-

статъчна за задоволяване на най-насъщните нужди на загубилите имуществото си, да се увеличи до 1000 кесии.

5. За събирането на хараджа и на другите данъци да се избират българи и да се забрани на мюсюлманите да посещават без особена нужда българските села.

6. От време на време да се извикват в Цариград депутати от България, за да може Високата порта по-добре да се запознава с действителните нужди на населението, а и по този начин да се контролират чиновниците, които ще бъдат натоварени в бъдеще с управлението на български области.

7. Да се подведе под закона и строга отговорност бившият нишки управител Сабри Мустафа паша, който сам си позволявал и допускал прекалено много злоупотреби и с това довел народа до въстание, а след това употребил без нужда най-жестоки мерки, за да го потуши. Само уволнението му следователно вече не можело да се смята за достатъчно. Той трябвало да получи сурово наказание, което да демонстрира справедливостта на Портата, да послужи за поука на всички останали провинциални управители и да даде на християнските поданици на империята доказателство за съществуването на истинско правителство, така че те да се успокоят и да се привържат към властта.[33]

По принцип Рифат паша не възразил срещу повечето от предложенията на Кодинец. Според него обаче те се покривали с възгледите на Портата и не съдържали нови идеи. Някои от тях уж вече били „осъществени", други — „отчасти изпълнени", а трети се „изпълнявали в момента". От този отговор станало ясно, че макар да било принудено да предприеме някакви мерки, турското правителство го сторило само защото трябвало да покаже пред Европа, че проявява загриженост за разрухата от въстанието, а не защото действително желаело да се стигне до изтръгване на злото из корен и да се подобри реално участта на българското население. Руските дипломати в Цариград се уверили, че Турция нямала никакво намерение да се съобразява дори с онези предложения на Кодинец, които иначе не се поколебала да одобри и признае като „целесъобразни".[34]

От всички предложения на Кодинец обаче Рифат паша незабавно и решително отхвърлил две: българите сами да събират данъците и веднъж годишно български първенци да се явяват пред Високата порта като упълномощени депутати на своите сънародници, за да излагат оплакванията и нуждите им. Той ги отклонил под формалния претекст, че щели да нанесат тежък удар върху авторитета на правителството и на местната

администрация. Всъщност обаче Портата знаела, че именно осъществяването им можело да приближи българите до автономия, подобна на сръбската.[35] От това тя се страхувала наймного.

Управляващите кръгове в Цариград вече познавали много добре същността на руската политика по отношение на балканските християни. Чрез предоставянето някога на автономия на Сърбия тя фактически постепенно се сдобила с реална независимост. Това обяснява защо Рифат паша се противопоставил така енергично и безкомпромисно отначало на самото идване на руския пратеник в България, а после и на споменените на две негови предложения, които можели да разчистят пътя за предоставяне автономия и на България.

Мисията на Кодинец не предизвикала реална промяна в България въпреки твърдението на посланика в Цариград Титов, че тя се оказала „твърде полезна".[36] Главната причина била в твърдото нежелание на турската официална власт да се вслуша в препоръките на руския пратеник и в съветите на останалите представители на великите сили, в нейната закостенялост, ленивост и невъзприемчивост към новото, в страха ѝ, че ще бъде сложен край на поддържаното с толкова много усилия нейно господство. Това направило невъзможно да се осъществи и втората задача, поставена пред Кодинец — да се поиска от Високата порта необходимото разрешение за постоянното му пребиваване в България с цел да се наблюдава изпълнението на предложените от него мерки.

Към това трябва да се прибавят и други причини. Независимо от изразеното съгласие за изпращането на Кодинец в България, останалите велики сили нямали намерение да позволят на Русия този неин акт да я постави в по-изгодно в сравнение с тях положение пред Портата. Именно по тези съображения руското правителство решило да не проявява по-голяма настойчивост както за изпълнението на препоръките на неговия специален пратеник, така и по въпроса на постоянното му оставане в България.

Все пак ще бъде неправилно да се твърди, че мисията на Кодинец преминала безследно. Краткотрайното пребиваване на руския пратеник в България и разговорите му с турските министри не останали тайна за никого. Предложените от него мерки още повече укрепили авторитета на Русия като най-последователен защитник на поробените християни в Европейска Турция не само в очите на българския народ, но и на цялата европейска демократична общественост.

Мисията на френския учен Жером-Адолф Бланки

През 30-те и началото на 40-те години на XIX в. управляващите кръгове в Париж и широката френска общественост все още нямали достатъчно сведения за националните искания на българите. За пръв път за българския въпрос във Франция се заговорило едва в края на 20-те години във връзка с Руско-турската война от 1828—1829 г. вследствие на участието на населението от Югоизточна България и от района на Странджа във въстание в помощ на настъплението на армиите на генерал Дибич.[37] Тогава френският посланик в Цариград Гийемино съобщил в Париж, че Високата порта била много обезпокоена от това, че „българското население се вдигнало на голямо въстание и получило оръжие от русите“. Още тогава съществували реални перспективи Османската империя да загуби не само Гърция, заради която се водела войната, но и България.[38]

Изселването на десетки хиляди българи след войната, освободителните стремежи на населението, които намерили израз във Велчовата завера през 1835 г. и в многобройните въстания през 30-те години в Северозападна България, постепенно давали възможност на френската общественост да се запознае както с истинското положение, така и с исканията на българския народ. Когато през 1833 г. известният френски поет и общественик Алфонс дьо Ламартин минал през българските земи на връщане от „Светите места“ и се запознал по-отблизо с българите, той изменил напълно представата си за тях. В издадения по-късно дневник той писал: „Българите се отвращават от турците и ги мразят. Те са съвършено узрели за политическа независимост и заедно със сърбите ще съставляват основата на бъдещите държави в Европейска Турция. Страната, която населяват българите, би станала една прекрасна градина, ако глупавото и сляпо притеснение на турската администрация ги остави да обработват с по-голяма безопасност земята, към която те са пристрастени.“[39]

Не така гледали обаче на тези събития свързаните с официалната правителствена политика дипломати, обществени дейци и изследователи на Европейска Турция, които през 30-те и 40-те години на XIX в. минавали по различни поводи през българските земи. Само една година след Ламартин на път от Цариград за Дунавските княжества през българските земи минал известният френски дипломат Боальоконт, който трябвало между другото специално да проучи политическите настроения на българите.

В своите доклади до Министерството на външните работи в Париж той изтъкнал обективно, че въпреки непосредствената близост на българските земи до столицата на Османската империя и произлизащия от това най-жесток гнет асимилаторските стремежи на турската власт по отношение на българите за четири века и половина не дали очакваните от османската управляваща върхушка резултат: „Верни на религиозната си вяра, българите запазиха своята народност.“ Боальоконт констатирал, че „от известно време насам по-образованите българи започват да проявяват повече самоувереност, а мнозина дори се увличат от идеи за бъдещето и за освобождението на страната си“, че у тях се наблюдавало ясното желание „за промяна на съдбата им“, „за събаряне на установения ред“.

В пълно противоречие обаче с наблюдаваните факти той направил необоснования извод, че условията в България уж не били благоприятни за формиране на национално съзнание. Мнението си не променил дори след посещението си в Западна България, където също констатирал, че „и тук, както и в по-голямата част на империята, раята (т. е. българите — *б. авт.*) се стреми към политическа независимост“[40].

Почти същите били изводите на редица други пътешественици и учени, изпращани от френското правителство, за да проучат географските особености, стопанските възможности и военностратегическото значение на Европейска Турция, както и политическите аспирации на тукашното поробено население. Още през 1831 г. бившият френски консул в Солун Кузинери изразил мнението, че Франция трябва да се противопостави с всички сили на откъсването на България от Турция.[41] Професорът по география в Сорбоната Ами Буе пък писал, че „българите никога не биха и мислили да напускат земеделската си работа и да въстават, ако бяха третирани справедливо от турската администрация“. Той обаче смятал, че намесата на Франция в Европейска Турция и по-специално по българския въпрос била абсолютно належаща, защото „нови дни ще дойдат на Изток. . ., ново време скоро ще настъпи там; затова Франция трябва да вникне във важността на драмата, която се играе в източния край на Европа, да прецени кои от тамошните народи са надеждни и като ги просвети и им осигури човешки живот, да ползува и себе си, като се разшири“[42].

Малко по-късно, през 1841—1842 г., професорът по славянски езици и литература в „Колеж дьо франс“ Сиприен Робер пропътувал почти цяла България; в изследването си той също подчертавал, че Франция не била в никакъв случай заинтересована да загуби България, която „снабдява Цариград с храна“.[43]

Всички тези френски познавачи на Ориента и по-специално на българския въпрос през 30-те години допринесли за осведомяването на френската общественост за положението на българите в Турция. Те обаче се придържали към предвзетата теза, явно поддържана от правителствените среди, че за независимост на България все още било рано да се мисли, че тя трябвало да си остане в рамките на Османската империя. Главната причина за това били интересите на западните капиталисти, в това число и на френските, за които богатите български земи били първокласен обект за експлоатация — по онова време все още предимно от търговския капитал.

Точно върху тази основа възникнали френските проекти за реформиране на Турция по западен образец. Те са добре изследвани, за да става нужда тук да ги разглеждаме подробно. Само за пълнота на изложението ще отбележим, че с тях била свързана специалната мисия на дипломата Барашен през 1838 г. в Цариград. Както пише Николай Генчев, инструкциите, дадени на Барашен от Париж, имали категоричен характер — заедно с турските държавници да се набележат стратегическите линии за преустройството на Османската империя с оглед на нейното укрепване и главно — на засилването на френското политическо, икономическо и културно влияние в нея.[44]

Едно от важните съображения на френската политика, действуваща за реформиране на Турция, била постоянно изтъкваната заплаха, че ако Портата не приеме френските проекти, империята ще стане жертва на руските политически аспирации. По мнението на френските дипломати постоянното засилване на Русия, от която идвала най-голямата опасност за съществуването на Османската империя, се дължало на обстоятелството, че цялата руска държавнополитическа система била вече отдавна реформирана в духа на идеите, които те предлагали на турското правителство. За да може да се противопоставя в бъдеще по-успешно на руския натиск, Османската империя трябвало непременно да тръгне по пътя на реформите.[45]

Явно е, че в концепциите за реформи на френските дипломати нямало място за българския въпрос. Самото възприемане на постулата за запазване целостта на империята изключвало всяка възможност за разрешаването му. Затова, колкото и да се опитвали в следващите години да съчетаят по някакъв начин проблема за целостта на империята с проблема за българската независимост, френските дипломати не могли да излязат от омагьосания кръг, в който се заплитали. Иначе и не можело да бъде, защото последователното отстояване на принципа за целостта изключвало възможността за алтернативно решаване на въпроса за съдбата на поробените християнски народи в Европейска Турция, в това число и на българите.

Трябва да се признае, че независимо от извършените през 20-те и особено през 30-те години проучвания по нашите земи, все пак една от причините за негативното отношение на френската дипломация по българския въпрос се дължало до голяма степен и на слабото познаване на българите, на обстоятелството, че за техните истински стремежи се знаело твърде малко.

Нишките въстаници имали голямата историческа заслуга, че събудили през 1841 г. жив интерес в цяла Европа, в това число и във Франция, към България. Френската общественост обърнала най-сетне поглед и към този полузабравен край, където от векове живеел и се борел един народ със стара култура и традиции.

Пропагандата на създадения в Париж през лятото на 1841г. Източен комитет допринесла сред френската общественост да се увеличи значително броят на привържениците на идеята да се разчлени Османската империя и да се предостави политическа независимост на християнските народи. Тя намирала все по-често място на страниците на най-влиятелните парижки вестници, свързани с дейците на Източния комитет („Льо Тан“, „Льо Насионал“, „Льо Курие франсе“, „Льо Сиекл“, „Ла Газет дьо Франс“ и др.) и се развивала все по-настойчиво в изказванията и публикациите на видни дейци на науката, културата и политиката.

Министърът на външните работи Франсоа Гизо, привърженик и най-активен проводник на политиката за запазване на целостта на Турция, бил силно обезпокоен от раздвижването на обществеността в полза на пороненото от Турция християнско население. Най-много го тревожел фактът, че антитурските настроения се използвали от неговите политически противници за дискредитирането и свалянето му. За да минира дейността на Източния комитет и да обезоръжи своите политически противници, Гизо прибягнал до хитра маневра. Той решил да изпрати в България своя колега от Академията (Енститю дьо Франс), известния учен-икономист Жером-Адолф Бланки, член на Източния комитет, за да проучи причините за Нишкото въстание и злощастните последици от него.

Гизо наблягал на обстоятелството, че резултатите от анкетата щели да имат решаващо значение за определяне на бъдещата политика на френското правителство спрямо Турция. Бланки се ползувал с голям авторитет сред френските учени и обществото. Всички го познавали като изключително честен човек и искрен демократ. За това впрочем достатъчно добре говорел фактът, че той произхождал от известно революционно семейство (баща му бил един от видните дейци на Якобинската партия по време на Френската революция, а брат му Огюст Бланки тъкмо по това време бил един от най-изтъкнатите социалисти-революционери във Франция). Обстоятелството, че Гизо се спрял именно на него, успяло да заблуди мнозина за неговите истински намерения.

От друга страна, след включването на Франция в „общоевропейския концерт“ в резултат от подписването на Лондонската конвенция от 13 юли 1841 г. Гизо непрекъснато се стремял да възстанови френското влияние в Турция, силно пострадало по време на „проегипетската“ политика на неговия предшественик Тиер. Една от първите крачки в това отношение бил опитът му да се постави наравно с Русия в покровителството над християните на Балканския полуостров с перспективата дори да я измести.

Несъмнено е, че изпращането на Бланки в България било най-важната стъпка, предприета от Гизо в изпълнение на задачата му за подкопаване на руското влияние над южнославянското население, намиращо се под турска власт. Самият Бланки писал по-късно за характера и целите на своята мисия следното: „Аз получих задача само да констатирам истинското положение на това малко известно население и въз основа на това след завръщането си да съставя кратко и вярно описание, което би могло да послужи като основа за определяне на френската политика, в случай че събитията наложат Франция да се намеси в защита на угнетените християни в Турция.“[46] Следователно мисията на Бланки имала разузнавателен и проучвателен характер и с нейното осъществяване френското правителство съвсем не си поставяло целта да защити радикално жертвите на турския терор в Нишкия санджак, защото това би означавало да се застъпи за предоставяне на политическа независимост на българите.

Гизо успял да убеди Високата порта, че анкетата, която ученият щял да извърши в България, нямало да има никакви практически, а още по-малко опасни последици за нея. Освен това вече съществувал прецедентът с мисията на генерал Кодинец. Ето защо Портата издала без никакви сериозни затруднения и без дипломатически усложнения необходимото разрешение за пътуването на Бланки през метежните български земи.[47]

Бланки взел за свой преводач българина Александър Екзарх — по това време студент по медицина в Париж. Това донесло най-много за успеха на мисията му. От само себе си се разбирало, че пред един сънародник българите щели да изкажат по-откровено болките си, отколкото пред който и да било чужденец. Благодарение на посредничеството на просветения българин френският учен можал да влезе в контакт с българите както в самите въстанали области, така и в другите райони на страната и да получи реална представа за тяхното положение.[48]

Бланки обаче разбирал много добре, че като се ангажирал да пътува с него из България, Александър Екзарх имал свои съображения, простиращи се далеч извън скромната му официална длъжност на преводач. „Улеснявайки с всички сили проучванията, предназначени да помогнат за подобряване на турското управление и да засилят симпатиите на християнска Европа към тази великолепна и опустошена страна, която се нарича България, той е мислел несъмнено да изпълни патриотично и религиозно дело“ — пише Бланки.[49]

Една от причините, които подбудили Александър Екзарх да тръгне за България с френския пратеник, бил опитът на гръцкия дипломатически представител в Париж Йоанис Колетис да използува Източния комитет изключително за пропаганда в полза на Гърция във връзка с Критското въстание. Неговата цел била да убеди френската общественост, че нишките въстаници също били. . . гърци, а не българи.[50]

NB

Наистина френската търговска буржоазия, здраво свързана с гръцките корабовладелци, тогава говорела твърде много за решаване на Източния въпрос, което изключвало възможността за създаване на независима българска държава. Вестник „Льо Тан“ например писал, че на Балканите не бивало да се създават „империи дребосъци“ без самостоятелна сила и стойност.

„В Ориента има едно ядро на бъдеща сила — Гърция — продължавал вестникът. — Тя е родствена по религия, по език, по нрави, по интереси с братята, които се вдигат на оръжие от всички страни. Нека те намерят в нея, която е вече свободна, център на дейността си, начало на онзи национален живот, към който се стремят след толкова векове непробуден сън.“[51]

Твърдението, че южните славяни и по-точно българите били родствени на гърците по език и имали с тях общи (разбирай национални) интереси, съвсем не отговаряло на истината. От всичко казано в току-що приведения цитат вярно било само твърдението за религиозната принадлежност на гърците и южните славяни към източноправославната църква. Оттук обаче далеч не следвало, че могат да се правят обобщаващи изводи за липсата на национални и други различия между вдигналите се на въстание българи от Нишкия санджак, населението на Гърция и на бунтуващия се остров Крит. Публикувайки споменатата статия, вестник „Льо Тан“ явно разчитал на неосведомеността на френската общественост и си поставял за цел да ги „обработи“ в интерес на осъществяването на предлаганата от него великогръцка програма.

Едва ли може да има някакво съмнение, че именно тези мисии и планове на френските елинофили разтревожили Александър Екзарх в най-висока степен. Успял да се доближи до кръговете на Източния комитет, българският патриот с тревога констатирал, че борбата на неговия народ може да бъде изкористена за чужди интереси. Ето защо решил да направи всичко възможно, за да докаже пълната несъстоятелност на твърденията на Колетис и на неговите привърженици във Франция. Трябва да се предполага, че и Екзарх не бил сам. На негова страна били неколцината българи, живеещи във Франция, на каузата му симпатизирали и други славяни, пребиваващи по различни поводи във френската столица.[52]

Организирането на мисията на Бланки по онова време се равнявало на подготовка за истинска експедиция. В значителна степен тя могла да се смята за „скок в неизвестността“. Време за губене обаче нямало, защото събитията отшумявали и интересът към тях постепенно спадал. Затова френският пътешественик тръгнал, без да мисли много за удобствата на пътуването. През Страсбург, Мюнхен, Виена и Земун, съпровождан от Александър Екзарх, той пристигнал най-сетне на 25 август 1841 г. в Белград и се приближил до огнището на събитията, които му предстояло да проучва.[53]

Появяването му в сръбската столица веднага привлякло вниманието на чуждите дипломатически представители. „Френският учен Бланки, известен с пътешествията си до Корсика и

Алжир, пристигна неотдавна тук през Виена и Земун, за да продължи по суша към Цариград — писал до своя министър австрийският консул в Белград Атанаскович. — Той посети княза, Кямил паша и г-н Вашченко. Вместо да поеме по прекия път за Цариград, отиде във Видин под претекст, че желае лично да се запознае с прословутия еничарски изтребител Хюсеин паша. Имал намерение да престои в България няколко месеца и води със себе си един българин, родом от Стара Загора, който едновременно му служи за преводач.“[54] Както се вижда, австрийският консул бил доста точно информиран за плановете на Бланки.

Струва си да се отбележи промяната в първоначалните планове на френския пътешественик, свързана с намерението му да посети Видин. Наивно ще бъде да се смята, че тя била предизвикана единствено от желанието му да се срещне със сензационния, вече престарял, бивш везир Хюсеин паша. Очевидно Бланки знаел, че по време на Нишкото въстание Видинският санджак също не останал спокоен, там също имало някакво недоволство и брожение, говорело се, че ако въстаниците в Нишко се били задържали още известно време, Видинско също щяло да се вдигне на бунт. Несъмнено тези били причините, които наложили на Бланки да посети и Видинско.

Както личи от личното му донесение до Гизо, в Ниш той пристигнал едва на 6 септември.[55] Новият управител Исмет паша изпратил един отряд войници да го посрещне. По време на пребиваването си в Ниш обаче Бланки се срещнал и разговарял с „действителния управител на града и окръга“ Якуб паша — извънреден и пълномощен представител на Високата порта.[56]

Трудно е да се съди от писмата, които ученият изпращал до Гизо по време на пътуването си, за характера на неговите срещи и за същността на водените разговори. Той явно бил твърде предпазлив в преценките си, защото си давал сметка, че писмата, изпращани по пощата за Виена и оттам за Париж, можело да бъдат проверени от турското разузнаване. За всичко, което той научил, за неговите мисли и вълнения по време на тези срещи можем да съдим от написаното от него по-късно.

Изненадва ни обстоятелството, че в Ниш Бланки останал само два дни, защото на 8 септември бил вече потеглил за София. От София през Пловдив и Одрин той пристигнал в турската столица. Тук се установил при френския посланик граф Дьо Понтоа и понеже се забавил доста, имал чести беседи с европейските дипломати за положението на българите. От някои донесения на посланиците става ясно какви са били споделените от него първи впечатления по този въпрос. В едно писмо на барон Щюрмер до Метерних се казва, че Бланки много говорел за „нищетата“, в която живеели поданиците на султана, за потисничеството, на което били подложени.[57]

Напълно обяснимо е защо от поведението и изказванията му в Цариград се интересувал руският посланик Титов. Той очаквал от него или от граф Дьо Понтоа да предприемат някакви дипломатически постъпки по повод потушаването на въстанието в Нишкия санджак и положението на българите. Нищо подобно обаче не се случило. За голямо учудване на Титов Бланки не се срещнал с официален представител на Портата и се държал само като пътешественик, върнал се от харесала му екзотична страна, на чието поробено население съчувствувал, но не и като политическо лице, изпратено да разследва причините за Нишкото въстание и да формулира препоръки за бързо възстановяване на разрухата, които да бъдат предадени на официалните турски власти.

„Г-н Бланки по време на пътуването си през България следваше пътя на г-н Кодинец. . . и се появи в Цариград за съвсем кратко време — съобщил Титов в Петербург. — Той отпътува за Франция, без да се срещне с нито един представител на Портата, но в своите разкази, на които са присъствували някои от моите колеги, той обрисувал с най-черни краски поведението на властите и изобщо на мюсюлманите по тези места както преди, така и след въстанието на българите, подчертавайки с обичайната за френските оратори и писатели живост, че общественото мнение няма да допусне да се угнетяват народи, които както по език, така и по религия принадлежат по право към онова, което той нарича голямо европейско семейство.“[58]

Фактът, че Бланки и Дьо Понтоа не изработили и не предали на Високата порта никакви предложения, произтичащи от изводите, до които ученият стигнал по време на пътуването си, може да се обясни единствено с това, че те не били упълномощени от френското правителство да представят каквито и да било идеи и проекти на турските министри. Мисията на Бланки — така, както била формулирана от Гизо — имала за цел само да проучи положението на българите и на другите християнски народности в Европейска Турция, при това не с намерението да бъдат изработени и представени незабавно някакви предложения за практически мерки от страна на Портата, а с оглед на правилното осведомяване на френското правителство и за евентуалното му улеснение при окончателното формулиране на политиката му спрямо Османската империя.

Що се отнася до истинското положение на нещата, още при влизането си в България Бланки наистина имал възможност да се увери в неизмеримата мизерия на народа, а също и в безсмисления разкош и безделие, в които тънели турските управници. За него не било никак трудно да разбере кои са истинските причини за въстанието. Като изключвал всякакво външно влияние (сръбско или руско), Бланки смятал, че в основата на разигралите се печални събития било нежеланието на турската администрация да изпълни постановленията на Гюлханския хатишериф. Вместо равенство в правата и в облагането данъците за българските селяни били увеличени двойно и тройно. И когато въпреки постъпките до Цариград за поправяне на тази явна несправедливост властите пристъпили към насилствено събиране на данъците, селяните съвсем основателно прибягнали към крайното средство за самозащита — въоръженото въстание.[59]

Според изчисленията на Бланки задълженията на българските селяни; изплащани само под формата на данъци (харадж, десятък и др.), поглъщали над 2/3 от общия им доход. „Но тези задължения са нищо в сравнение с оскърбленията, които произтичат от религиозните предразсъдъци — писал той на своя министър. — Никога мюсюлманин не поздравява християнина. За най-малката обида, която един християнин бил нанесъл на някой мюсюлманин, наказанията са страшни; те са обаче почти никакви в случай на убийство на християнин от турчин. . .“[60]

Бланки получил най-пълна представа за положението на християните под турска власт, когато на пътя за Ниш близо до града видял прочутата пресечена пирамида, изградена от черепите на загиналите през 1816 г. три-четири хиляди български и сръбски въстаници. „Това е една канибалска триумфална колона — писал по-късно той. — Невъзможно е човек да не бъде ужасен при вида ѝ. . . Ще дойде ден може би, когато на самото място, където стоят техните поругани останки, освободена България ще издигне храм в тяхна памет.“[61]

Като икономист Бланки обърнал специално внимание на стопанските ресурси и на трудовия потенциал на българските земи. И по този въпрос заключенията му не били в полза на господствуващата мюсюлманска народност. „Невъзможно е да не се замислиш най-сериозно за бъдещето на тази страна — писал той, — щом като сравниш суровите, но великолепни трудови качества на тези едри и устойчиви български селяни с безхарактерността на турците, които, кръстосали крака от сутрин до вечер в домовете си, прекарват времето си в непрестанно пушене."[62]

Френският икономист бил убеден, че ако Високата порта не вземе спешни мерки за действително прилагане на Гюлханския хатишерф, безредиците щели да възникнат отново. „Защото — твърдял той — има дадена степен на мизерия и унижения, която човешката природа е неспособна да понася, без да избухне." Затова било нужно само да се дадат гаранции на християните, че и те могат „да живеят спокойно и да бъдат господари на своя култ, на своите жени, на своята собственост". Необходимо било да бъдат зачитани всеки пак за нещо, щом като съставлявали две трети от населението на Европейска Турция и изхранвали управляващата администрация.[63]

От погледа на Бланки не убягнала и вземащата все по-големи размери борба на българите за самостоятелна, независима от Цариградската патриаршия национална църква. Говорейки за състоянието на християнството в Европейска Турция, той бил удивен от липсата на единство в източноправославната църква, от наличието на подчертан стремеж да се отхвърли опеката на гръцкото духовенство. Причините за всенародното българско движение против Патриаршията били най-напред икономически, тъй като тя обременявала паството си с тежки парични задължения. Постепенно обаче борбата за църковна независимост се превръщала в осъзната общобългарска национална идея.

В докладите, а по-късно и в книгата си за пътуването из България Бланки, макар да се придържал, общо взето, към официалните реформистки възгледи на френското правителство, не можел да не признае истината по най-съществения въпрос, който вълнувал българския народ — за политическата независимост.[65] Когато говорел честният човек и съвестният учен, неизкушен от пристрастните политически съображения на френското правителство, нещата ставали пределно ясни и прости за разбиране.[66] Според него самата борба за църковна независимост неизбежно щяла да прерасне в борба за политическа независимост.

В публикуваните по-късно произведения на Бланки била нарисувана ярка и ужасяваща картина на положението на българския народ под турска власт. За съжаление в препоръките си до Гизо, формулирани по време на самото пътуване и непосредствено след него, френският учен се оказал доста въздържан. Предложенията му, засягащи френската политика по Източния въпрос, а в частност и спрямо българите, не излизали извън рамките на исканията за реформи. Той се придържал към схващането, че българите още не се били напълно оформили като нация, че били съвсем непросветени и следователно неподготвени за самостоятелно управление и свобода. В този смисъл той се солидаризирал напълно с политическите възгледи на Гизо.[67]

Първите доклади на Бланки за резултатите от наблюденията му в България били публикувани през 1842 г. Най-подробно обаче цялата истина по българския въпрос той изложил в книгата си „Пътуване в България", която излязла от печат едва през 1843 г. Тук вече не скрил, че когато българските селяни чували за проявявания в Европа интерес към тяхната съдба, те почвали да викат: „Пушки, пушки само ни дайте и ние сами ще прогоним от земята си тези диви зверове", т. е. турците.[68] Тези думи достатъчно ясно разкривали освободителните стремежи на българите и влизали в противоречие с реформистките възгледи на самия Бланки.

Като съзнавал обаче големия интерес, който Франция имала от установяването на по-тесни икономически връзки с българските земи, пратеникът на Гизо предпочел България да си остане под турска власт. Неговото виждане се изразило в следното предложение, което имало по-скоро характер на пожелание, но не и на конкретна програма: „Нека Османската империя бъде запазена, ако нейното запазване е необходимо за мира в Европа, но за наша чест като християни, за честта на цивилизованите народи нейната администрация трябва да бъде реформирана от долу до горе. Режимът, на който са подложени българите, е една непрекъсната гавра с европейските правителства; той е едно оскърбление за човешкото достойнство. . . Само една дума ще бъде достатъчна, за да се сложи край на този скандал. Кога, прочее, Европа ще я произнесе?"

За съжаление дори и този чисто реформистки възглед на френския учен станал достояние на обществеността твърде късно — когато въстанието било вече отшумяло и почти забравено. В това се състояла всъщност голямата услуга, която Бланки направил на Гизо. Френският министър правилно предвидил, че маневрата с изпращането на мисията в България ще отслаби натиска на Източния комитет върху него. Появилите се по-късно публикации на учения, колкото и да изглеждали смели и радикални за мнозина, вече не могли да повлияят върху политическата линия на правителството спрямо Османската империя.[70]

За истинските намерения на Гизо по онова време свидетелствува фактът, че наред с мисията на Бланки и независимо от нея в края на август 1841 г. в Цариград пристигнали двама емисари на полската аристократична емигрантска централа в Париж „Отел Ламбер" — Чайковски и Равски. Полската емиграция също се заинтересувала от българския въпрос след Нишкото въстание. Със съгласието на Гизо Чайковски и Равски трябвало да се настанят в Цариград като кореспонденти на Френското географско дружество, пред които уж стояла задачата да изследват паметниците на древната славянска култура.

Неочакваното появяване на агентите на „Отел Ламбер" в Цариград предизвикало обяснима тревога у руския посланик. Той съзнавал, че дейността на поляците, покровителствувана от Франция, имала не „научен", а политически характер; по-точно той си давал сметка, че тя целяла да откъсне южните славяни от Русия. Ето защо Титов веднага протестирал най-енергично пред Портата и настоял пред Рифат паша да не им дава възможност да се занимават с „политически интриги".

За руската дипломация най-обезпокоително било това, че двамата поляци били снабдени с френски паспорти и първоначално отседнали във френското посолство, с което демонстративно се разкривала близката връзка между тях и френската политическа линия в Цариград. По сведенията на Титов те били финансово много добре обезпечени. Освен това станало известно, че Чайковски посетил Решид паша преди заминаването му за Париж, където бившият везир бил назначен за посланик.[72]

Протестът на Титов накарал френското посолство да вземе съответни контрамерки. Когато Рифат паша заявил, че при неспокойната атмосфера в България той не може да допусне Чайковски и Равски да осъществят замислените си пътувания, първият драгоман на посолството Кор се заел да уверява турския министър, че всъщност „духът на тяхното поведение, общо взето, се намира в пълно съгласие с истинските интереси на Портата". Против пребиваването на поляците се произнесъл обаче и австрийският интернунций барон Щюрмер и Рифат паша сметнал за по-целесъобразно да не влошава отношенията си с двете съседни могъщи сили — Русия и Австрия.

Тогава от името на Високата порта френското посолство било помолено да отклони Чайковски и Равски от проектираните пътувания.[73] Двамата поляци останали в Цариград, където положили началото на известната полска политическа агенция. С политическото съдействие на Франция и с материалната подкрепа на Портата тя заработила активно за подкопаване на руското влияние на Балканите и за въвличането на народите от Европейска Турция във френската политическа сфера.[74]

Разбира се, друг е въпросът доколко перспективна е била тази политика, насочена към запазване на целостта на Османската империя, а следователно и против националноосвободителните движения на Балканите. Изследването на този въпрос не влиза в рамките на настоящия труд, още повече че политическата дейност на полската емиграция в Турция и на Балканите вече е била предмет на доста проучвания.[75] Ще отбележим само, че като си давала пълна сметка за възможните усложнения вследствие на пребиваването на поляците в Цариград, руската легация се погрижила своевременно да натовари свои доверени лица да следят за техните връзки в турската столица и за всичките им политически проекти.[76]

Мисията на австрийския генерал Хауер

Вече беше подчертано, че въпреки привидното си безразличие австрийското правителство следяло с най-голямо внимание както Нишкото въстание, така и събитията, които го последвали. За това най-добре свидетелствуват редовните и твърде подробни съобщения за хода на въстанието и за неговото потушаване, които австрийският интернунций в Цариград барон Щюрмер и консулът в Белград Атанаскович изпращали във Виена. Ще повторим, че въстанието прекъснало най-краткия път от Виена за Цариград; нарушили се съобщенията между Австрия и Европейска Турция и по-специално редовното циркулиране на дипломатическата поща. Освен това в Ниш се намирал единственият министерски пункт, чрез който Австрия се свързвала в търговско отношение с Османската империя по суша. Въстанието попречило на търговските връзки между двете държави.

Метерних обаче се страхувал най-много от революционизиращото влияние на бунта в България върху многобройното славянско население в Хабсбургската монархия, особено в южните й области. То било подложено на не по-малък национален и икономически гнет от славяните в Турция. Плашело го и евентуалното засилване на руското влияние на Балканите в случай на победа на въстаниците и установяването на преки връзки между тях и руското правителство.

Тревогата сред виенските управляващи кръгове се засилила още повече след първия Браилски бунт. Тогава се появили съвсем реални опасения, че съществуват разклонения на българската революционна организация чак в Седмоградско, т. е. на територията на Австрия.[77] Тези предположения се оказали неоснователни, но те подтикнали Метерних да вземе спешни мерки за засилване на охраната по южната и източната граница на империята. Всякакви смутове и вълнения в Европейска Турция или във васалните на Портата княжества на Балканите (Сърбия, Влашко и Молдова) предизвиквали у ревностния пазител на принципите на Свещения съюз най-голяма загриженост за съдбата не толкова на Турция, колкото на самата Хабсбургска империя.[78]

Във връзка с това заслужава специално внимание отношението на австрийските власти към бившия сръбски княз Милош. Както бе вече споменато, той бил заподозрян (при това не без основание) в поддържането на тесни връзки с българските въстаници. Своето пребиваване във Влашко след детронирането му той използувал, за да организира връщането си на сръбския престол или поне да предизвика свалянето на сина си Михаил. В неговите планове подкрепата, която могли да му окажат българските въстаници, играела важна роля.

Затова неслучайно най-напред Високата порта поискала да се отърве от него, като го заточи в Мала Азия. Когато намесата на Русия предотвратила този опит за груба разправа с бившия княз, ръководителите на дипломатическите ведомства в Петербург и Виена се договорили Милош да бъде интерниран на „по-сигурно“ място — в Австрия. Ето защо австрийският консул в Букурещ Тимони получил нареждане да издействува заедно с руския си колега Дашков от влашкото правителство да попречи на „интригите“ на Милош, като го изпрати на австрийска територия. По този начин и руските, и австрийските политически кръгове възнамерявали да изолират княза и да го държат непрестанно под свой надзор.[79]

Съвместният австро-руски натиск върху Високата порта и върху влашкото правителство най-сетне дал резултат. На 6 юли 1841 г. от Виена съобщили не без задоволство на Атанаскович в Белград, че Милош е на австрийска територия и че властите са взели строги мерки да го държат на „подобаващо разстояние от сръбската граница, за да може по този начин да се парира. . . неговото лично влияние върху сръбския народ“. Така се предотвратявала възможността евентуалните му привърженици в Сърбия и България, поощрявани от неговата близост до границата, „да приведат в изпълнение някои свои намерения“.

Атанаскович бил инструктиран да подчертае пред сръбското правителство, че то трябвало да оцени по достойнство „добросъседското отношение“ на австрийските власти и тяхното „открито намерение за запазване на спокойствието и реда.“[80]

Ясно е от какви съображения били продиктувани бързите действия на австрийските военнополитически кръгове за засилване на контрола по цялата източна и южна граница на империята. За целта виенското правителство изпратило високопоставения генерал-майор барон Фон Хауер със специална мисия в граничните области със Сърбия, Влашко и Турция. Официално неговата мисия имала съвсем благовиден характер и не била свързана със събитията в Европейска Турция. В отговор на възникналите опасения, че Австрия започнала военни приготовления, чиято крайна цел била окупацията на Сърбия, Атанаскович получил заповед да заяви в Белград, че подозренията били лишени от всякакви основания. Всъщност неговото опровержение трябвало да се състои в повторение на официалната версия, че „при голямото значение, което австрийското правителство отдава на корабоплаването по Дунав, на въпросния генерал е възложено да обходи течението на реката, доколкото тя преминава през австрийски и турски територии, и да обследва по-обстойно онези места, при които ще се окаже евентуално необходимо да се подпомогне корабоплаването чрез отстраняването на съществуващите там пречки“. Но като лансирало тази версия, австрийското правителство все пак не било в състояние да скрие, че „извършването на подобна работа, каквато е регулирането на течението на Дунава, изисква като необходимо предварително условие преди всичко пълно спокойствие в пограничните провинции“.[81]

Генерал Хауер пристигнал в Земун на 15 август 1841 г. Фактът, че той бил придружаван от още двама генерали и от много офицери, показвал, че официално обявената цел на мисията му била само прикритие, зад което трябва да се търсят истинските ѝ мотиви. Те са разкрити с пределна яснота в секретното писмо на Хауер до австрийския консул в Белград от 17 август 1841 г. Генералът съобщавал, че в съответствие с тайната инструкция на канцлера Метерних Атанаскович трябвало да му изпраща занапред преписи от докладите си до Виена, в които се засягали „последните събития и положението в турските провинции“.[82] Той заявявал: „Целта на моето идване тук е да контролирам грижливо нашата граница с Османската империя по цялата ѝ дължина и да предотвратявам създаването на евентуални тайни връзки в отсамните райони на Австрийската империя, които биха могли да застрашат или да смутят спокойствието на приятелски настроения съсед оттатък“, т. е. на Османската империя. Едва на второ място генералът съобщавал, че наред с това бил натоварен от правителството и със задачата да осигури редовното корабоплаване по Дунав, която задача обаче била свързана не толкова с извършването на технически проучвания, колкото с политическото спокойствие в района.[83]

За да улесни изпълнението на възложената му мисия, генерал Хауер настоявал Атанаскович да се постарае да събере повече данни за организаторите на българското въстание и за техните бъдещи намерения. Той се интересувал по-специално от следното: 1. Дали сръбското правителство и Високата порта са добре осведомени за Браилския бунт (от 1841 г.)? 2. Има ли забелязано концентриране на български въстаници в Сърбия и как би могло да реагира сръбското правителство, в случай че това се окаже вярно? 3. Може ли да се говори със сигурност, че в Сърбия действуват съмишленици на Татич — един от организаторите на първия Браилски бунт? 4. Дали другият ръководител на българските въстаници в Браила — Василий[84], който избягал с гръцки паспорт, не се бил появил в Сърбия, за да възобнови там революционната си дейност?[85] Дори само изброяването на въпросите, от които се интересувал Хауер, разкрива истинския характер на неговата мисия. Те са с чисто политическо съдържание.

В края на ноември и началото на декември 1841 г. генерал Хауер предприел пътуване до Букурещ и посетил княз Гика. Неговото появяване там предизвикало многобройни коментари за целта му. Благодарение на „небрежността и невниманието“ на австрийския консул в Галац тя твърде скоро станала широко известна. Хауер трябвало да установи дали „трансилванските поданици на Негово величество австрийския император са били замесени в първия Браилски бунт и в каква степен“[86].

Не ще и дума, че общественото мнение в Сърбия било силно развълнувано от пристигането на една толкова отговорна и известна личност като генерал Хауер в Земун.[87] Неговата мисия станала повод за разпространението на най-различни слухове. Във връзка с това френският консул в Белград Алфред Маре съобщил в Париж на 19 август 1841 г.: „Уверяват, че целта на неговата мисия е регулирането на течението на река Сава, но тайната, която съществува по този повод, даде нова сила на лесно възбудимото обществено мнение, което смята, че този генерал е дошъл да окупира Сърбия.“[88]

Тези слухове се засилили още повече, след като на 21 август 1841 г. Хауер пристигнал в Белград и посетил княз Михаил и коменданта на турския гарнизон Кямил паша. При срещата си с княза австрийският генерал прочел кратко приветствие, в което целта на неговата мисия била формулирана съвсем ясно: „По протежение на границата, разположена срещу османската територия, от Черна гора до Трансилвания, съм наредил да се извършва политически надзор, за да не се допуснат нередности и заговори, които могат да нарушат спокойствието на съседа, т. е. на Отоманската порта. Трябва също така да се заема с облекчаването на корабоплаването по Дунава и с подобряването на търговските връзки между Австрия и Турция както по суша, така и по вода.“[89]

Като се изключи вторият мотив за мисията на австрийския генерал, нейните цели били иначе съвсем откровено и точно формулирани в първата част на цитирания пасаж. Естествено, нито канцлерът Метерних, нито пък генерал Хауер били толкова загрижени за своя съсед; те били загрижени преди всичко за Хабсбургската монархия, чийто гнет над поробените славяни не бил „по-човечен“ от турския. Разбира се, спокойствието в Османската империя било необходимо на Австрия като гаранция за запазването на статуквото на Балканите, на което Метерних държал особено много.[90]

За това неведнъж става дума в пространната инструкция на Министерството на външните работи във Виена до консула в Белград Атанаскович от 17 август 1841 г. „Вие се умолявате — казва се изрично в нея, — в случай че генерал Фон Хауер се споразумее по въпроса със сръбските или турските власти. . . да му бъдете в помощ по всякакъв начин и същевременно да го информирате за състоянието на нещата в дадения район.“ Министерството обърнало внимание на Атанаскович върху необходимостта да се запази „преди всичко пълно спокойствие в пограничните провинции“.[91]

Мисията на генерал Хауер била посрещната по съвсем различен начин сред сърбите, живеещи в Австрия. В доклада си от 29 ноември Атанаскович съобщил за появата на дописка в „Пещенски сръбски национален вестник“, според която „генерал Фон Хауер бил накарал да се оповести, че получил нареждане от великите сили да вземе под покровителство християнските поданици на Портата срещу гнета на мюсюлманите.“[92] Това тълкуване не отговаряло ни най-малко на истината, а само изразявало надеждата на част от южнославянското население на Австрия, че виенският двор ще се застъпи за потиснатите славяни в Турция.

В действителност мисията имала за цел да сплаши Сърбия и да я застави да интернира избягалите водачи на българското въстание по-далеч от турската, а същевременно по-далеч и от австрийската граница, за да не навредят те на никого с „революционната си агитация". По този начин се преследвала и друга, по-далечна, но по-съществена цел — да се нанесе удар на българското националноосвободително движение.[93]

Мисията на Хауер не предизвикала особена реакция в никоя от големите европейски държави. Това се обяснява преди всичко с обстоятелството, че той нямал за цел да разследва причините за въстанието и по този начин да уличи Портата в жестокости спрямо поданиците ѝ, а само „да подобри" граничния режим между двете империи. Именно по тази причина Портата не само не протестирала, но дори останала доволна от загрижеността на могъщата съседна империя за мира по нейните западни граници. Останалите велики сили също не съзирали заплаха за интересите си на Балканския полуостров и не се противопоставили на решението на Метерних, още повече че в случая ставало дума за уреждането на въпрос, засягащ не толкова двустранните австро-турски отношения, колкото вътрешната сигурност на Хабсбургската империя.[94]

Безразличието на великите сили можело да се обясни и с други причини. Русия се стремяла да не влошава отношенията си с Австрия. Англия пък изобщо не се интересувала от съдбата на балканските християни. Някои автори обаче смятат, че това безразличие можело да се обясни с решението на Франция, Австрия и Прусия да действуват задружно в защита на целостта на Османската империя. По този начин те се стремели да подобрят условията за своето икономическо проникване в турските провинции и да засилят политическото си влияние в Цариград за сметка на Русия. За да съгласуват общите си действия против Русия, Метерних и Гизо водели интензивна кореспонденция. Те се споразумели да представят събитията в България като резултат от дейността на руски и сръбски агенти и да се застъпят в полза на Турция.[95]

Фактът, че мисията на генерал Хауер продължила няколко години (до 1845—1846 г.), показва колко голямо значение ѝ придавало австрийското правителство.

Другите мерки, които предприело австрийското правителство, трябва безспорно да се свържат със задачите, поставени пред генерал Хауер. Ще се спрем на една от тях, която съвсем непосредствено била свързана с мисията на генерала. През август и септември 1841 г. правителството възложило на майор Майерхофер Грюнбюлер да обходи целия Долнодунавски район. Документите показват, че той „наблюдавал внимателно Сърбия. . ., изучил Влашко и Молдова в различни посоки и от най-съществени гледища, пропътувал седем пъти България от устието на Дунава до сръбската граница, между реката и морето, със съответни престои на най-важните места"[96].

Не е трудно да се досетим, че тази мисия имала чисто разузнавателна цел. Майорът трябвало да разбере какви са „революционните и славянско-националните сплетни" на населението в крайдунавските страни, които „създавали главоболие на императорското правителство".[97] Тази мисия завършила с пристигането на австриеца в Цариград в края на септември, откъдето той отправил до правителството си във Виена подробен доклад за резултатите от проучванията си.

Докладът на Грюнбюлер не е известен, но за него може да се съди от краткото съобщение за пропътуваните места и за извършеното. В един момент, когато българските земи били разтърсени от такава масова революционна проява, каквато било Нишкото въстание, когато българските патриоти във Влашко в сътрудничество с представители на други балкански народи направили опит да се организират и въоръжат, за да подпомогнат въстаналите си братя, майорът можал само да констатира, че положението в България, в Дунавските княжества, пък и в Сърбия станало от гледна точка на интересите на Хабсбургите все по-несигурно. Несъмнено в такъв дух ще са били и дадените от него препоръки: засилване на карантинния кордон на границата, за да не се допусне прехвърлянето на „революционната зараза" сред австрийските славяни, отправяне на по-енергични предупреждения към Сърбия и Дунавските княжества да не толерират революционната пропаганда и да се държат лоялно към своя сюзерен — султана, да задушават още в зародиша му всеки опит за „размирици", т. е. да сътрудничат с османските власти в потискането на освободителното движение на българите, в което биха участвували и техни поданици, и т. н. С други думи, проучванията на майор Грюнбюлер само потвърдили „правилността" на взетото във Виена решение за изпращане на генерал Хауер в граничните райони.

Главният извод, който се налага от казаното, е, че по време на Нишкото въстание и след неговото потушаване Австрийската империя се очертала като най-ретроградната и реакционна сила, заинтересувана наравно с Турция от запазването на статуквото на Балканите. В международен аспект това била линия, насочена против руското влияние над балканските християни.

Защото за всички вече било ясно, че след като се отказала от клаузите на Ункяр-Искелеския договор от 1833 г., в началото на 40-те години на XIX в. Русия се върнала към традиционната си политика за отслабване на Османската империя и за поощряване на освободителните движения на южните славяни, в частност и на българите. Тъкмо срещу тази политика се обявила Хабсбургската монархия. В това отношение тя имала подкрепата и на Франция, и на другите велики сили.

В случая за австрийското правителство не по-малко значение имали и вътрешнополитическите съображения. Като се обявили против българското въстание и против евентуалната подкрепа, която можели да му окажат свободните балкански държави, австрийските управляващи кръгове се постарали навреме да загасят огнището на „заразата", т. е. на националноосвободителната борба на българите. И в единия, и в другия случай Австрийската империя се очертала наред с Османската като най-яростен враг на свободата на народите.

Като сравняваме целите, които правителствата на Русия, Франция и Австрия преследвали с изпращането на своите представители във връзка с Нишкото въстание, и особено резултатите от тях, лесно можем да стигнем до един безспорен извод: и трите мисии на великите сили (на Кодинец, Бланки и Хауер) не донесли на българите никакви облекчения.

Мисията на държавния съветник Кодинец обаче единствена била последвана от конкретни предложения. Те не били приети както поради нежеланието, така и поради неспособността на турските управляващи кръгове да променят каквото и да било в Османската империя, дори и тогава, когато от това зависело нейното по-нататъшно съществуване. Турската официална власт и този път не изменила на пословичната си закостенялост, ленивост и невъзприемчивост към новото; именно това съвсем скоро щяло да сложи край на петвековната ѝ тирания над българите.

С мисията на Бланки Гизо решавал преди всичко чисто вътрешни проблеми и нямал никакво намерение да прави пред турското правителство каквито и да било постъпки за подобряване положението на българите. С тази мисия той целял по-скоро да обезоръжи политическите си противници, като „докаже" противно на техните твърдения, че френското правителство уж проявявало загриженост за съдбата на поробеното християнско население в Европейска Турция. Дори самият Бланки, който искрено желаел да помогне на българите в тежката им участ, останал излъган. Без сам да съзнава това, той направил услуга на Гизо, като с публикациите си след завръщането си от България фактически принудил Източния комитет да отслаби натиска си върху правителството.

Никак не е трудно да се види, че в сравнение с мисиите на Кодинец и на Бланки тази на австрийския генерал Хауер се очертала като най-малко резултатна в международен план. Ако Русия и Франция все пак допринесли да се разчуе името българско и да се започне дипломатическа дискусия, австрийското правителство изхождало само от груби „карантинни" съображения. То нямало друга грижа, освен да съдействува с каквото може за по-бързото потушаване на въстаническото движение в България. Дори само поради това мисията на Хауер можела да се окачестви като антибългарска и антиславянска. Тя била насочена преди всичко против националните въжделения на българския народ.

Европейските мисии за проучване на Нишкото въстание и неговите последици в крайна сметка имали само един положителен резултат: Европа започнала да се интересува от потиснатите няколко милиона българи. Особено важно било, че Русия проявила най-голяма загриженост за тяхната съдба. Това още повече укрепило авторитета на Николай I като покровител на балканските славяни и засилило надеждите на българския народ, че с неговата намеса положението му рано или късно ще се подобри.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТРЕТА ГЛАВА

[1] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 44, л. 551. Титов до Неселроде от 14/26 юни 1841 г.; вж. също д. 46, л. 318. Инструкция № 277 до Титов от 15 юли 1841 г.

[2] Пак там, д. 45, л. 95. Титов до Неселроде от 1/13 юли 1841.

[3] Австрийски документи, № 43, с. 120—123. Инструкция на Неселроде до Кодинец (копие).

[4] Пак там, л. 121.

[5] Пак там, л. 122

[6] АВПР, ф. Канцелярия, д. 45, л. 96. Титов до Неселроде от 1/13 юли 1841 г. Този план бил замислен по подобие на издействуваното след войната от 1828—1829 г. оставане на руския дипломат Вашченко в Сливен като наблюдател и гарант за спокойствието на българското население, тероризирано от турските власти поради това, че подпомагало настъплението на генерал Дибич с оръжие в ръка.

[7] Пак там, л. 158. Ханджиери до Титов от 30 юни 1841 г.

[8] Пак там, л. 95. Титов до Неселроде от 1/13 юли 1841 г.

[9] Пак там, л. 95 об.

[10] Пак там, л. 96.

[10] Пак там, л. 96.

[11] Пак там, л. 96.

[12] Пак там, л. 108—109.

[13] Ниякий, В. Миссия русского дипломата Кодинца в Болгарии после Нишкого восстания 1841 года. — Научные доклады высшей школы. Исторические науки. М., № 1, 1961, с. 150.

[14] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 194, л. 61. Медем до Неселроде от 17/19 юли 1841 г.

[15] Пак там, д. 113, л. 391. Брунов до Неселроде от 15/27 юли 1841 г. Дамянов, С. Френската политика на Балканите (1829—1853 г.). С., 1977, с. 204, неправилно смята, че английската дипломация се била противопоставила на пристигането на Кодинец в Турция. Наличните документи доказват тъкмо обратното.

[16] Ниякий, В. Пос. съч., с. 151; Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980, с. 83—84.

[17] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 45, л. 175 и сл. Титов до Неселроде от 10/22 юли 1841 г.

[18] Пак там, л. 99. Титов до Неселроде от 1/13 юли 1841 г.

[19] Пак там, л. 113.

[20] Пак там, л. 178.

[21] Австрийски документи, № 69, с. 166. Атанаскович до Метерних от 29 юли 1841 г.

[22] Ниякий, В. Пос. съч., с. 153.

[23] Австрийски документи, № 69, с. 167.

[24] Ниякий, В. Пос. съч., с. 153.

[25] АВПР, ф. Канцелярия, д. 45, л. 112. Титов до Неселроде от 1/13 юли 1841 г.

[26] Австрийски документи, № 69, с. 167.

[27] Пак там, № 73, с. 172—173. Атанаскович до Метерних от 20 август 1841 г.

[28] Пак там, № 71, с. 168. Атанаскович до Метерних от 12 август 1841 г.

[29] Пак там, с. 169.

[30] Пак там, № 23, с. 100. Щюрмер до Метерних от 18 август 1841 г.

[31] Пак там.

[32] Оригиналът на доклада не е запазен, но той бил включен изцяло в нотата на Титов до Рифат паша. Този метод за съставяне на официални документи бил широко практикуван от дипломатическите служители по онова време.

[33] Австрийски документи, № 27-Б, с. 103—105. Щюрмер до Метерних от 16 септември 1841 г.

[34] Като говори за предложените от Кодинец мерки за подобряване на положението на българското население, В. Ниякий (пос. съч., с. 155) пише следното: „Всички тези предложения не засягали въпросите за коренни социално-икономически преобразования в България.“ Това твърдение на съветския историк може да се оспорва. Искането на Кодинец да се позволи на българите сами да събират данъците би означавало по думите на самия Рифат паша да им се даде административна автономия, макар и ограничена. Фактически българските селяни биха получили пълна собственост върху земята, биха се освободили от присъствието на агите и чифликчиите турци, а следователно и от оковите на османския феодален гнет. А какво е това, ако не крачка напред към капитализма? Административната автономия непременно щяла да открие пътя за коренни социално-икономически преобразования в България.

[35] Австрийски документи, № 26, с. 102. Щюрмер до Метерних от 8 септември 1841 г.

[36] АВПР, ф. Канцелярия, 1841, д. 45, л. 21. Титов до Неселроде от 12/24 август 1841 г.

[37] Конобеев, В. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972, с. 233 и сл. Срв. Жечев, Н. Българите в Руско-турската война от 1828—1829 г. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. Поредица „Балкани“, № 5. С., 1981, с. 123 и сл.

[38] Дамянов, С. Френската политика на Балканите (1829—1853 г.). С., 1977, с. 144.

[39] Lamartine, A. Voyage en Orient. T. 2, Paris, 1911, p. 515.

[40] Радев, С. Българите преди един век според един френски дипломат. — Подслон, 1935, № 1, с. 2—6.

[41] Cousinéry, E. Voyage dans la Macédoine, T. 2, Paris, 1831, p. 215.

[42] Boué, A. Turquie d Europe. T. 3. Paris, 1840, p. 99; T. 4, p. 297.

[43] Robert, C. Les Slaves de Turquie. T. 2. Paris, 1844, p. 237. За всички тези изследвания на българските земи през 30-те и 40-те години на XIX в. вж. Гандев, Х. Европейски изучавания на България през време на Възраждането. — Исторически преглед, 1946—1947, № 2, с. 162 и сл.; Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане. С., 1979, с. 19—38.

[44] Генчев, Н. Пос. съч., с. 40—44.

[45] AMAE, Série Mémoires et documente, Turquie, t. 39 (1838—1841), f. 23—26. Политически съображения за реформите в Турция, представени на Високата порта от френския посланик през 1838 г.

[46] Blanqui, A. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1843, p. 6.

[47] Австрийски документи, с. 75.

[48] Шарова, К. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. — В: България и европейските страни през XIX—XX в. (По случай 75-годишнината от рождението на чл.-кор. Туше Влахов). С., 1975, с. 37.

[49] Blanqui, A. Пос. съч., с. 8—9. Тук е мястото да се каже, че в историческата литература вече повече от половин век се разисква интересният въпрос, по чие предложение Бланки е взел Александър Екзарх за свой секретар и преводач. Най-напред известният полски историк Морис Хандελсман застъпва становището, че в Париж Александър Екзарх е поддържал връзки с полските емигранти, групирани около княз Адам Чарторийски (т. нар. „Отел Ламбер“). Поради това че бил тясно свързан с френското Министерство на външните работи и лично с Гизо, Чарторийски лично бил препоръчал Екзарх за преводач на Бланки. Вж. Handelsman, Czartoryski, M. Nicolas Ier et la Question du Proche Orient. Paris, 1934. p. 52 sq. Към това схващане се придържа и Шарова, К. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. — В: В чест на акад. Христо А. Христов. С., 1976, с. 70. От друга страна, С. Дамянов (Френската политика на Балканите (1829—1853 г.). С., 1977, с. 205) след внимателно проучване на документите от Архива на Чарторийски в Краков застъпва тезата, че Александър Екзарх е установил лични връзки с полските емигранти около „Отел Ламбер“ едва в началото на 1843 г. С Бланки той си познавал още от 1841 г., тъй като проявил напълно разбираем интерес към работата на „Източния комитет“, в който членувал френският учен и именно Бланки го представил на Гизо. Освен това фактът, че след като заминал с Бланки за България, Екзарх бил лишен от турската си стипендия, показва, че той бил препоръчан за секретар и преводач на Бланки съвсем не от туркофилските среди на „Отел Ламбер“, а от антитурски настроената опозиция, групирана около Източния комитет. Към същото становище се придържа и съвременният полски историк Йежи Сковронек (Михаил Чайковски и българското национално движение (1841—1845 г.). — В: В чест на акад. Димитър Косев. С., 1974, с. 100. Срв. монографията на същия автор: Polityka balkanska

Hotelu Lambert (1833—1836). Warszawa, 1976. Засега това схващане е по-убедително.

[50] Планински, Н. Черти от живота на Александър Екзарх. Сливен, 1884, с. 5—6.

[51] Le Temps, le 14 Juillet 1841, „ „Nouvelles de Constantinople".

[52] Такова предположение изказва Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 59.

[53] AMAE, Turquie, Belgrade, t. I, f. 113. Доклад № 2 на френския консул в Белград А. дьо Кодрика от 9 септември 1841 г.

[54] Австрийски документи, № 77, с. 176. За пристигането на Бланки в Белград веднага докладвал и руският консул (АВПР, ф. Главный архив V-А$_2$, 1841, д. 222, л. 7—8: Вашченко до Азиатския департамент от 16/28 август 1841 г.).

[55] AMAE, Turquie, t. 283 (Mai-Septembre 1841). Correspondance de l'ambassdeur de France à Constantinople, f. 226—229. Бланки до Гизо, Ниш, 6 септември 1841 г. Срв. Вучковић, В. Српска криза у Источном питању (1842—1843). Београд, 1957, с. 25.

[56] Blanqui, J.-A. Пос. съч., с. 172—173.

[57] Австрийски документи, № 28, с. 105.

[58] АВПР, ф. Канцелария, 1841, д. 45, л. 517—520. Титов до Неселроде от 21 октомври/2 ноември 1841 г.

[59] AMAE, Пос. досие, л. 226—229. Писмо на Бланки до Гизо. Ниш, 6 септември 1841 г.

[60] Пак там, л. 243 и сл. Писмо на Бланки до Гизо, София, 9 септември 1841 г.

[61] Blanqui, J.-A. Voyage en Bulgarie. . ., p. 168—169.

[62] AMAE, Пос. досие, л. 243 и сл.

[63] Пак там, л. 243 и сл.

[64] Blanqui, J.-A. Rapport sur l'état social des populations de la Turquie d'Europe. Paris, 1842, p. 5—7; Šarova, K. La question nationale bulgare devant l'Europe au cours de la crise d'Orient du début des années 40 du XIXe siècle. — Etudes historiques, t. VII, Sofia, 1975, p. 216.

[65] Blanqui, J.-A. Rapport sur l état social des populations. . ., p. 58—59.

[66] Šarova, K. Op. cit., p. 216 sq.

[67] История на България. Т. 1. С., 1961, с. 347—348.

[68] Blanqui, J.-A. Voyage en Bulgarie. . ., p. 160.

[69] Ibidem, p. 181.

[70] Подробно за мисията на Бланки в България е писал Михайлов, Й. Мисията на Бланки в България. Пловдив, 1906. Срв. Доросиев, Л. Французки учени, писатели, публицисти и политици за българския народ. — В: Луи Леже. С., 1925, с. 120—127; Дамянов, С. Франция и българската национална революция, с. 63—66; Дамянов, С. Френската политика на Балканите (1829—1853 г.), с. 203—206; Šarova, K. Пос. статия, с. 212—217; Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане, с. 29—30.

[71] Смоховска-Петрова, В. Михаил Чайковски—Садък паша и Българското възраждане. С., 1973, с. 61 и сл.

[72] АВПР, ф. Канцелария, 1841, д. 45, л. 376—377. Титов до Неселроде от 21 август/2 септември 1841 г.

[73] Пак там, л. 400. Титов до Неселроде от 6/18 септември 1841 г.

[74] Смоховска-Петрова, В. Пос. съч., с. 62 и сл.

[75] Вж. Lewak, A. Dzieje emigracji polskiej w Turcji: 1831—1878. Warszawa, 1935. Срв. и най-новото изследване на полския историк Skowronek, J. Polityka balkanska Hotelu Lambert (1833—1856). 1976, p. 52 sq.

[76] АВПР, ф. Канцелария, 1841, д. 45, л. 377.

[77] Австрийски документи, № 72-Б, с. 170. Хауер до Атанасович от 17 август 1841 г.

[78] Дамянов, И. Австрийските военнополитически кръгове и Нишкото въстание през 1841 г. — Военноисторически сборник, 1982, № 2, с. 147.

[79] Австрийски документи, № 98, с. 190. Тимони до Метерних от 2 юни 1841г.

[80] Пак там, № 92, с. 185. Инструкция на Метерних до Атанаскович от 6 юли 1841 г.

[81] Пак там, № 93, с. 186. Инструкция на Метерних до Атанаскович от 17 август 1841 г.

[82] Пак там, № 72-Б, с. 170—171. Хауер до Атанаскович от 17 август 1841г.

[83] Пак там.

[84] Става дума за Васил Хадживълков (вж. Романски, С. Въстанически заговори на Васил х. Вълков в Браила през 1843 година. — ГСУ-ИФФ, кн. XVIII/1. С., 1922, с. 14—15. Срв. История на България. Т. 1. С., 1961, с. 349).

[85] Австрийски документи, № 71-Б, с. 171. Хауер до Атанаскович от 17 август 1841 г.

[86] AMAE, Turquie, Bucarest, t. 1, f. 84. Доклад № 47 на Билкок от 4 декември 1841 г.

[87] Австрийски документи, № 72-Б, с. 170.

[88] AMAE, Turquie. Belgrade, t. 1, f. 108—109. Доклад № 30 на Алфред Маре от 19 август 1841 г.

[89] Австрийски документ, № 74, с. 173—174. Атанаскович до Метерних от 25 август 1841 г.

[90] Дамянов, И. Пос. съч., с. 150.

[91] Австрийски документи, № 93, с. 186. Инструкция на Метерних до Атанаскович от 17 август 1841 г.

[92] Пак там, № 86-А, с. 182. Атанаскович до Метерних от 29 ноември 1841 г.

[93] Дамянов, И. Пос. съч., с. 150—151.

[94] Пак там, с. 151.

[95] История на България. Т. 1. С., 1961, с. 347—348.

[96] Австрийски документи, № 31, с. 108. Майерхофер Грюнбюлер до Метерних от 23 септември 1841 г.

[97] Пак там.

Четвърта глава

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ПОСТЪПКИ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕД ЕВРОПА СЛЕД НИШКОТО ВЪСТАНИЕ

Мерките за „омиротворяване“ на българите, които взела Високата порта след Нишкото въстание, се оказали неефикасни. Положението на народа не само не се подобрило, но дори се влошило. Безчинствата над тях продължили с неотслабваща сила въпреки опитите на правителствените анкетьори Якуб паша и Тевфик бей да укротят жадните за плячка и озлобени арнаутски банди. Недоволството от турските издевателства започнало да обхваща и други райони на България. Много скоро станало ясно, че османската власт била негодна, а всъщност и нямала сериозно намерение да премахне недъзите в управлението на поробените от нея християни.

Независимо че проявили известен интерес към причините и последиците от въстанието, нито една от западните държави не пожелала да се застъпи искрено и настойчиво в полза на българите пред Портата. Изпратените от тях мисии имали, както видяхме, за цел преди всичко да укрепят вътрешнополитическото положение на управляващите кръгове в тези страни или пък да предотвратят проникването на революционни настроения сред подвластното им население. Силите на Сърбия по това време били крайно недостатъчни, за да можело да се разчита на каквато и да било реална помощ от нейна страна, а и тя самата не възнамерявала да влошава отношенията си с Портата.

Единствена Русия проявила по-голяма загриженост за българите в Османската империя. Предприетият обаче от нейната дипломация опит да се предизвика намесата на великите сили в турските работи след Нишкото въстание претърпял неуспех. И това не било случайно. От една страна, всички останали велики сили били заинтересовани единствено от запазването на целостта на Турция и избягвали всякакви действия, които можели да подкопаят авторитета на султана сред неговите поданици и обективно да улеснят антитурските цели на руската дипломация. От друга страна, след подписването на Лондонската конвенция от 13 юни 1841 г. и ликвидирането на опасността, идваща от страна на египетския паша, самочувствието на османската управляваща върхушка се повишило. Това я подтикнало да прояви „твърдост“ срещу опитите да ѝ бъдат внушени по-радикални мерки за оправяне на трагичното положение в България.

Именно това заставило българските патриоти сами да предприемат редица постъпки пред чуждите правителства, за да привлекат отново вниманието им. Тѐ били свързани непосредствено с Нишкото въстание. Техни инициатори били преди всичко видни българи, живеещи в Западна Европа. Подобни постъпки предприели и водачите на бежанците, пребиваващи след 1841 г. в Сърбия. Самото население в България, подложено на нови изпитания, също се опитало чрез упълномощени от него пратеници да се свърже с представители на великите сили или направо с техните правителства.

Постъпките на Александър Екзарх пред френското правителство

Бележитият възрожденец Александър Екзарх е един от тези българи, които имат най-големи заслуги за поставянето на българския въпрос пред Европа през 40-те години на XIX в.[1] Той пристигнал в Париж през 1836 г. като студент по медицина с турска стипендия. По това време (втората половина на 30-те и началото на 40-те години на XIX в.) в Париж се оформил кръг от представители на българската интелигенция, които, сблъсквайки се с почти пълната неосведоменост на французите по българския въпрос, заживели с благородната амбиция да спечелят симпатиите им, като разкрият пред тях богатото историческо минало на народа, неговата нещастна съдба под властта на султана и да ги убедят в голямото му бъдеще.[2]

Решаващ момент в развитието на този политически кръг, а и в личната кариера на Александър Екзарх било решението му да замине с Бланки за България в качеството на негов секретар и преводач при изпълнение на мисията, възложена от Гизо на френския учен.[3] На тази мисия и Екзарх възлагал големи надежди. От нея той очаквал сериозна преориентация на френската, а в перспектива и на цялата европейска политика по българския въпрос.

Тягостното впечатление от опустошените области в Западна България, от икономическото и политическото потисничество над българския народ, както и пълното бездействие на френското правителство след завръщането на Бланки в Париж подтикнали Александър Екзарх да предприеме самостоятелни действия в защита на българите. Още повече че веднага след завръщането си в Париж той изпитал на собствения си гръб нетърпимостта на Портата към всякакъв опит да се порицае публично режимът, който тегнел над християнските ѝ поданици: турското посолство в Париж незабавно му отнело стипендията, която получавал от Портата по време на следването си във Франция.

За младия патриот било ясно, че за да спечели вниманието на френското правителство, той трябвало да държи сметка за генералната политическа линия на Гизо по Източния въпрос. Ето защо Екзарх решил, че не бива да повдига въпроса за политическата независимост на България, а да съчетае собствения си проект с френската концепция. Това можело да стане само като се наблегне на необходимостта от такива реформи, които на първо време да облекчат тежката участ на народа, а след това да му осигурят и административна автономия. Следователно в постъпките си пред Гизо той проявявал чувство за политически реализъм и за мярка. Издигнатата от него програма минимум имала по-големи изгледи за успех. Освен това тъкмо тогава българската национална просвета била в подем и помощта на Франция можела много да улесни българите при създаването на повече училища и по-специално на българска национална интелигенция.[4]

Първата среща на Александър Екзарх с Гизо се състояла още през есента на 1841 г. — непосредствено след завръщането на Бланки от Турция. Обещанията, дадени тогава от френския министър за застъпничество в полза на българите, не били последвани от никакви дела. Затова на 16 септември 1842 г. Екзарх се обърнал към бившия френски посланик в Цариград граф Дьо Понтоа, намиращ се вече в Париж, с молба да ходатайствува за него пред Министерството на външните работи и по възможност да му уреди среща с Гизо.[5] И наистина, Александър Екзарх се срещнал с френския министър точно месец по-късно, но не поради застъпничеството на Дьо Понтоа, а благодарение на близостта си с Бланки. При новата си среща с френския учен на 16 октомври 1842 г. Гизо приел и неговия бивш преводач.

Министърът споделил идеята си да се изпратят неколцина консули в по-големите български градове като средство за ограничаване на турските произволи. Екзарх обаче не бил убеден, че такава мярка би могла да бъде ефикасна — не само поради това, че Високата порта можела да откаже да приеме толкова консули наведнъж, мотивирайки се със създаването на прецедент, тъй като и други велики сили щели да предявят подобни искания, но и поради факта, че непознаващите езика и обичаите на страната консули нямало да могат да влязат в непосредствен контакт с населението и да бъдат полезни и за него, и за Франция.[6]

В отговор на намерението на Гизо Александър Екзарх формулирал друга идея, свързана с разширяването на културно-просветната мисия на Франция. Според него тя можела да извлече много по-голяма полза за себе си, ако се ориентира навреме към приемане на повече български младежи в нейните търговски, земеделски, технически и други учебни заведения и поеме издръжката за тяхното обучение за три-четири години. „Връщайки се след това в родните си места, те ще отнесат там полезни теории и ще приложат на практика знанията, които ще придобият — настоявал той. — Тогава ще могат да установят делови и приятелски отношения с френските търговци и да заместят с признателност и преданост не двама или трима, а сто консули в усилията, които Франция би искала да положи за напредъка на тази толкова богата с всякакви суровини страна.“[7] Разбира се, като заявявал това, българският патриот мислел не толкова за ползата, която Франция щяла да извлече от осъществяването на тази програма, а за възможностите, които се разкривали за издигане на културното равнище на част от българите, а по този начин и за непосредственото ангажиране на Франция като „покровителка“ на българския народ.

На Александър Екзарх било известно, че кралската печатница в Париж разполагала със славянски букви. Като първа стъпка за осъществяване на замислената програма той предложил на Гизо те да се използуват за нуждите на българската просвета, да се отпечатат няколко учебни пособия, които да бъдат разпространени безплатно в България. „Едно такова благодеяние — заявил Екзарх — ще направи френското име по-известно, отколкото всичките ви победи; то ще остане завинаги скъпо на сърцето на всеки българин.“

Самият Гизо съзнавал, че липсата на широка мрежа от френски агенти на Балканския полуостров била най-слабото място в политиката му спрямо Високата порта. Той много добре разбрал, че най-добри агенти наистина можели да бъдат обучените във Франция български младежи, че те щели да работят най-компетентно за засилване на френското политическо и културно влияние сред българите. В съзнанието на френския министър обаче идеята на Александър Екзарх прераснала в цялостен план за обвързване на част от българската интелигенция, за да се изтласка руското влияние в България. Затова той се отнесъл благосклонно към предложенията и поръчал на Екзарх да ги формулира писмено.[8]

Като смятал, че е срещнал разбиране от страна на министъра, Александър Екзарх наблегнал в представения скоро след това обширен мемоар, че поради непреклонността си пред ислямската религия и близостта до Цариград българите били най-много потискани от турските власти и че всички опити на великите сили до този момент да облекчат тежката им участ са се оказали неуспешни. Въпреки това българите се държали здраво и с цената на големи жертви пазели чистотата на нравите и традициите си. „Със своето достойнство те обезоръжават господарите си, на които често не достигат сили да ударят повече.“

„България има голямо бъдеще — твърдял Екзарх — и ще бъде ефикасен и полезен съюзник в политическо, индустриално и търговско отношение на онази велика държава, която би се застъпила за нея. Населението ѝ наброява повече от четири и половина милиона жители, пръснати върху една територия от тринадесет хиляди квадратни левги. Земята ѝ е необикновено плодородна. В нея могат да се намерят всякакви зърнени храни, дървен материал, фармацевтични продукти. Липсва ѝ само добро управление „за да се превърне в една от най-преуспяващите провинции.“[9]

Като обосновавал предложенията си пред Гизо, Екзарх изтъква, че Франция би могла да държи в ръцете си съдбините на света най-вече чрез философските си идеи. Именно поради това било необходимо български младежи да се обучават във Франция, за да разкрият след това на сънародниците си техните права, истинското им положение, опасностите, очакващи ги в бъдеще, и да ги научат как да излязат от сегашното си състояние на отчайваща мизерия, която е в състояние „да унищожи отделните личности подобно на държавите“. Съвсем искрено той уверявал Гизо, че българите не воювали за политическа независимост, а желаели да осигурят на отечеството си свобода и равноправие „на законна и справедлива основа“ в рамките на Османската империя. Франция трябвало незабавно да се възползува от този щастлив случай, за да „затвърди още веднъж авторитета си като незаинтересована покровителка на всички народи“.

Пак с цел да привлече вниманието на Франция, а и на другите западни държави към съдбата на българите и най-вече да спечели съдействието на френските власти за развитието на българското образование, Александър Екзарх представил на Гизо едно изложение от своите сънародници от Елена, адресирано до него. То носело дата 18 януари 1842 г. и трябвало да му послужи като аргумент да се активизира френската политика спрямо българите. В това изложение се съдържат няколко твърде важни момента. На първо място, в него се говори за надеждите, които събудило у българите известието на Екзарх, че „Европа изпитва много симпатии към нас“ и че французите най-много съчувствували на страданията на нашия народ. Вторият основен момент е изразената тревога, че след завръщането си във Франция той не им е съобщил дали нейното правителство е предприело някакви стъпки в защита на българите.

Най-съществената част обаче от изложението били изброените конкретни примери от живота на българите под турска власт, които показвали колко жестоко и варварско било отношението на мюсюлманите към християните. В писмото от Елена се изразявала надежда, че предложенията, представени от Екзарх на Гизо, за приемането на млади българи на учение във френските учебни заведения с френски стипендии ще бъдат приети.[10]

От това става ясно, че още преди разговора си с Гизо на 24 септември 1842 г. Александър Екзарх изпратил едно обръщение до сънародниците си, с което искал да ги извести за откриващата се възможност някои от тях да получат образование във Франция. В него той изтъквал, че отдавна желаел да помогне на своите съотечественици и „да приведа в по-добро състояние нашия български народ“. „Под сиянието на лучезарний европски оризонт“ неговите мисли в полза на родината му се развили още повече и той намерил пътя, по който може да сполучи „в толико желаемого онова намерение и да го произведа вече в действие за общата полза на всички бедни мои единородци българи“. За да не предизвика обаче подозрения и недоволство у турската власт, която можела да го заподозре в подклаждане на бунтарски настроения, Екзарх нарочно съветвал сънародниците си: „Покоряйте ся на по-горните си и живейте мирно и разумно!“[11]

Независимо от обнадеждаващото поведение на френския министър по време на срещата на 16 октомври 1842 г. Александдър Екзарх продължил да използува всичките си връзки и познанства, за да постигне набелязаната цел. Той отново влязъл в кореспонденция с граф Дьо Понтоа и получил от него уверението, че кралицата също ще ходатайствува пред Гизо за отпускането на няколко стипендии за българчета, които да учат в училището на Бланки или в Кралския колеж.[12]

Апелът на Екзарх към неговите съотечественици имал широк отклик. Той получил много писма от всички по-големи градове — Видин, Свищов, Никопол, Русе, Търново, Шумен, Варна, Пловдив, София, Сливен, Стара Загора, Одрин, Ниш и т.н. В тях жадните за просвета и образование младежи изразявали възторга си от вековната култура на Франция, от нейната „щедрост и благородство“ и го молели да настоява пред френското правителство да уреди формалностите по бъдещото им обучение чрез консулствата си в Букурещ и Браила.[13] Кратко резюме на тези писма, съпроводено с обстойно изложение, Екзарх побързал да изпрати на Гизо.

Българският патриот припомнил на министъра за дадените обещания и отново помолил да бъдат приети във Франция двадесет български младежи от интелигентни семейства. Той молел освен това в колежа на лазаристите в Бебек да се приемат ежегодно като френски стипендианти двадесет български деца, като на най-добрите след това да се даде възможност да продължат образованието си във френски висши училища. Накрая той изразил мнение, че с усилията си за приобщаване на българите към съвременната цивилизация Гизо щял да свърже завинаги името си с „този нов народ, който е най-важният елемент на турско-европейската империя“.[14]

В интерес на своята родина, на развитието на българската просвета Александър Екзарх бил готов да се примири дори с католическата пропаганда на французите в България и с политиката им, насочена към поддържане на целостта на Османската империя. Основната цел, която той преследвал, дори на тази висока цена, била да осигури на всяка цена за българите покровителство на една от великите държави, на която те да се опират в тежки моменти и която в крайна сметка да ги спаси от петвековното робство.

Междувременно Александър Екзарх влязъл във връзка и с полската емигрантска централа в Париж „Отел Ламбер“, разчитайки и на нейната помощ за издаването на книги на български език. В това отношение той получил формално обещание за съдействие от агента на „Отел Ламбер“ в Цариград Михаил Чайковски, който сам имал намерение да се заеме с издаването на книги, за да ги разпространява сред българите.[15] Знаейки за добрите отношения, които полските емигранти поддържали с френската дипломация и с Високата порта, Екзарх решил да се възползува от тяхното посредничество, за да осъществи по-лесно замислите си.

По тази причина той препоръчал на желаещите да учат във Франция българи да се отнасят за всичко до полската политическа агенция в Цариград. Следвайки неговите препоръки, габровският учител К. Луков и търновските граждани П. Рачков и П. Кермеджиев изпратили до Чайковски писма, в които заявявали, че поради невъзможността да получат по-високо образование в страната си те се обръщали за подкрепа към Франция — „най-цивилизованата страна в Европа“ — и към княз Чарториски, „техен естествен покровител, който няма да откаже да ги подкрепи с пълно разбиране пред френското правителство“. В акцията си Александър Екзарх включил Теохари Пиколо, Константин Огнянович и други дейци на българската просвета, свързани с полската емиграция и с френското посолство в Цариград.[16]

В края на януари 1843 г. Александър Екзарх съставил нарочен мемоар, озаглавен „Напис ради Болгаров, представен на Високата порта и петте велики сили — Галия, Англия, Русия, Прусия и Австрия“.[17] За разпространението на този документ той прибягнал до услугите на ръководителя на полската емиграция във Франция княз Адам Чарториски.[18] Исканията си Екзарх формулирал в осемнадесет точки. Той наблегнал особено върху необходимостта от радикални реформи, които да създадат у българите сигурност за живота и имуществото им и условия за тяхното нормално развитие в религиозно и културно-просветно отношение.

„Макар и подчинени от четири века на господството на османлиите, българите приемат все пак османската власт като свършен факт — заявявал той. — Именно при това положение те искат да придобият своята свобода, като се признае тяхната народност и им се даде възможност да се проникнат от съзнание за своите права. Те желаят да възстановят свободата на страната си в рамките на Турската империя.“ Явно е, че Александър Екзарх не искал да предизвиква съмнение в своята лоялност към турската власт. „За да спрат бунтовете, които избухват непрекъснато сред българите — подчертавал обаче той, — Портата и всички сили, които са нейни приятелки, съюзнички и покровителки, са задължени и заинтересовани да осигурят изпълнението на известния Гюлхански хатишериф, велика рожба на гения на Решид паша“[19], т. е. да наложат осъществяването на онези реформи, които действително можели да изравнят по права християните с мюсюлманите.

Що се отнася до българската просвета, Екзарх отново препоръчал „да се изпратят няколко млади българи по просветените земи, приятели на Високата порта, за да придобият там различни знания, които им са нужни и за сегашното тяхно състояние, и за всичките обстоятелства, които политическите случаи могат да породят в бъдещето“. По този начин българският народ щял да се сдобие не само с добри учители, от каквито българските училища изпитвали най-остра нужда, но и от висококвалифицирани специалисти, способни да развият местната индустрия, художествените занаяти, земеделието и търговията. В края на мемоара видният българин изтъквал, че най-важната последица от по-високата образованост на българите щяло да бъде по-доброто разбиране от тях на правата и задълженията им, а „ако събитията (независещи от човешкото предвиждане) направят да се измени обликът на тяхната страна. . ., те ще знаят да се отбраняват и да се конституират по начин, най-благоприятен с оглед на политическото равновесие“.

Така българите, уверявал Екзарх, „вместо да се занимават с революции, не ще се заплитат повече в заговори против Високата порта. . . Ако тяхното социално положение се уреди в този дух, занапред на чуждите агенти няма да бъде лесно да вдигнат народа и да го тласкат към бунт, защото народът ще има съзнание за своята сигурност и за опасностите, на които би се изложил, ако престане да защитава покровителствуващите го държавни учреждения.“[20]

С този мемоар Александър Екзарх показал, че определени кръгове на българската интелигенция имали вече по-широк поглед за перспективите на нашата национална кауза. Това били хора, които ясно разбирали какви са взаимоотношенията между великите сили и какви цели преследва всяка от тях в сложния комплекс от проблеми, наречен Източен въпрос. В случая, като имал предвид широко разпространените твърдения на Запад, че българските бунтове били плод на „руски подстрекателства и интриги“, той си поставял за цел да склони и западните сили, и Високата порта да се обърнат с лице към българския въпрос под предлог, че само по този начин българите няма да бъдат занапред „чужди оръдия“.

През 1844 г. Екзарх разширил връзките си с френската общественост, за да ангажира повече влиятелни хора за българската кауза. За тази цел той използувал и влиянието на Никола Пиколо във френската столица. Със съвместните усилия на двамата българи били издирени и изпратени в България френски учители. Например Пиколо препоръчал на Екзарх французина Ветер, който изявил желание да замине за България и да стане учител.[21]

След тригодишно очакване на френската намеса в полза на българите Екзарх изпратил нов мемоар до Гизо. В него констатирал с горчивина, че въпреки големите си симпатии към Франция българите имали всички основания да бъдат недоволни от нейното бездействие. Безразличието на френските консули към българските проблеми и нежеланието им да покровителствуват желаещите да получат френски паспорт български търговци нанасяло сериозен удар по престижа на Франция, а освен това давало възможност на други държави — главно на Русия — да засилят влиянието си сред българите.[22]

В началото на 1846 г. той изпратил поредния си мемоар до Гизо, в който отново поставил въпроса за отпускане на стипендии за българи и за издаване на учебни пособия от Държавната печатница в Париж. По-конкретно настоявал да се отпуснат двадесет стипендии за колежа в Бебек, където млади българи да се подготвят за френските университети, уверявайки, че ако един ден се наложи, те ще послужат на интересите на Франция. Обръщало се внимание на необходимостта от безплатно разпространение на издадените в Париж български книги, тъй като именно това могло „да популяризира името на Франция повече от всичко друго“[23].

Като възприел по принцип идеите на Александър Екзарх, Гизо поискал да си изясни преди всичко дали тяхното осъществяване няма да доведе до влошаване на отношенията между Франция и Турция. Особено важно за него било да разбере как щяла да се отнесе Портата към преговорите между френското правителство и частно лице от български произход, засягащи обучението на нейни поданици в чужбина. За целта той поставил на посланика в Цариград Буркене задачата да проучи основно тези въпроси и да му изпрати подробен доклад с евентуални предложения как да се постъпи.[24]

От своя страна френският посланик намерил за необходимо да се консултира с Михаил Чайковски, който бил известен като „най-компетентен“ по славянските въпроси. Чайковски не пропуснал предоставилата му се възможност да даде негативна оценка на Александър Екзарх. Той подозирал (и не без основание), че българският патриот се стреми да се наложи като неофициален представител на своя народ пред френското правителство, като изолира поляците. Полската агенция обаче, която била свързана с турското правителство и до известна степен била финансово зависима от него, сама се стремяла да изземе българския въпрос и по-специално обучението на български младежи в чужбина. Политическите цели и амбиции на агенцията за ръководна роля в славянския свят не ѝ позволявали да допусне друг да предприема каквито и да било инициативи в тази деликатна област.

Окончателно мнение на френския посланик в Цариград, оформено под влиянието на Чайковски, било докладвано на министър Гизо в средата на април 1846 г. лично от първия драгоманин на посолството Кор, който пристигнал в Париж. От доклада личи, че в основата на предлагания от Буркене план за френско идеологическо настъпление сред българите стояли всъщност идеите на Екзарх, но изменени така, че изцяло да отговарят на принципите на френската източна политика. Най-важното — политическото ръководство на цялата акция — оставала не в български, а във френски ръце.[26]

Според плана на Буркене главен център за разпространение на френската образованост сред българските младежи трябвало да стане католическият колеж в Бебек (Цариград), като за тази цел било решено да му се предоставят допълнителни фондове за отпускане на повече стипендии. Особено внимание се обръщало и на печатната пропаганда сред българите. Печатницата на ордена на лазаристите в манастира „Сан Бенедето“ била снабдена със славянски букви за издаване на книги на български език, но само от автори, получили специално разрешение от Високата порта. По този начин и Турция, без какъвто и да било риск за сигурността си, щяла да се представи като загрижена за доброто и напредъка на българите, а Франция под маската на тяхна благодетелка щяла да укрепи един от най-важните си институти, занимаващ се с интензивна католическа и културно-политическа пропаганда сред българите.[27]

След дългогодишни усилия Александър Екзарх се убедил, че надеждите му по отношение на Франция са излъгани. Политическите интереси на Франция били в противоречие с интересите на българския народ. Гизо се ориентирал към активизиране на католическата пропаганда (във връзка с борбата на българския народ за самостоятелна църква). При това политическото острие на френската политико-религиозна пропаганда било насочено против Русия. В изпълнението на тези планове важно място се отделяло на полската политическа агенция в Цариград, възглавявана от Чайковски.

Именно това в края на краищата накарало Екзарх да обърне погледа си към друга сила, която можела да окаже на българите по-щедра и — най-важното — по-безкористна помощ за развитието на националната им култура и образование, а по този начин и за утвърждаването им като нов фактор в политическия живот на Османската империя. Тази сила била Русия.

Българският въпрос пред руската дипломация (1841—1845 г.)

Опитите на Александър Екзарх да привлече вниманието на Европа към съдбата на българите след Нишкото въстание съвсем не били изолирано явление. Многобройната българска емиграция в Сърбия, а също и във Влашко проявявала не по-малка настойчивост и упоритост в постъпките си за подобряване положението на българския народ. Особено активни в това отношение били пребиваващите в Сърбия водачи на въстанието. Много често те отправяли изложения и молби до сръбския княз — както от свое име, така и от името на останалите в турско техни сънародници.

През първите няколко години след въстанието, когато безчинствата на турските фанатици в българските земи, независимо от усилията на Високата порта да успокои обстановката, все още не били затихнали, българите отправяли все нови и нови петиции до сръбските власти и до руския консул в Белград полковник Данилевски. Те били изпълнени с непрестанни призиви да им се помогне да се завърнат по родните си места, където да заживеят в мир. От края на 1841 до началото на 1843 г., т. е. за по-малко от две години, българите изпратили до сръбските власти и до руския консул в Белград повече от 200 такива петиции.[28]

Под тези жалби често стояли имената на мнозина от водачите на въстаническото движение в Западна България: Стоян Чавдар, Никола Сръндак, Станко Атанасов Бояджията, Коста Чавка, Цветко Стоянов, Георги Стоянов, Стоян Вучков, Цветко Гълъбов и др.[29]

В тези изложения се описвали стотици случаи на убийства, грабежи, насилия, осакатявания и потурчвания на българи. Постоянно се изтъквало, че като не могли да издържат, те забягвали по горите или пък търсели спасение, като преминавали сръбската граница. В този край на България нямало населено място, в което турците да не били убили или ограбили някого.

В писмото си до сръбския княз от 16 април 1842 г. българинът Стоян Вучков, избягал в Алексинац, пише: „Долуподписаният съобщавам на Ваше високоблагородие за убийствата и безчинствата, които се извършват над християните в България, и покорно Ви моля да сложите край на нашето нещастие и да съдействувате турците да ни върнат насила отнетото ни имущество. В Пиротски окръг, в село Орковици, някой си Мугим Султак паша искал да купи масло и като отишъл у някой си Живко, който се уплашил, нападнал жена му и детето и жестоко ги пребил. . . Турците вързали и посекли някой си Илия в село Тамляници, а неговия приятел Христо, старейшина на село Сливича, обесили за краката на едно дърво и го заклали като животно. В село Болница албанците посекли някой си Иван и забранили на старейшините да говорят за това, защото в противен случай ще ги изгорят живи.“[30]

В отговор сръбският княз не можел да предприеме почти нищо. Той бил в крайно сложно положение поради непрекъснатите интриги на изгонените през 1840 г. „уставобранители“ (Аврам Петрониевич, Лука Гарашанин, Илия Гарашанин, Тома Вучич и др.). Те непрекъснато донасяли на турските власти, че безредиците в Нишко и в другите райони били дело на сръбските власти и на техните агенти в България и във Влашко.[31]

При това положение единственото, което княз Михаил можел да направи, било да информира за жалбите представителите на великите сили и коменданта на турския гарнизон в Белград Кямил паша. Така той прехвърлял грижата за удовлетворяването на жалбите другиму. Затова, че е постъпвал именно по този начин с цел да не се дискредитира и да не бъде обвинен, че оставал безчувствен към мъките на българите, говори фактът, че преписи от писмените жалби на жителите от Берковица и на населението от Вранско се намират във френските дипломатически архиви.[32]

За какво ставало дума? Берковчани подробно изброявали притесненията и униженията, на които били подлагани: пашите постоянно им налагали незаконни данъци и такси, разрушавали християнски къщи, грабели добитъка, вземали хора в робство, убивали безнаказано невинни хора. В жалбата им се изтъквало, че нарочно събрание на берковските жители взело решение да се изпрати специален делегат в Цариград, за да отнесе писменото им оплакване до султана; турците обаче го убили по пътя и „освирепели още повече“. Жителите на Берковица отправяли гореща молба до сръбския княз да препрати жалбата им където намери за добре, само гласът им да бъде чут.

Българите от Вранско пък му съобщавали, че турските издевателства заставили стотици християни да избягат по горите и планините, където били осъдени на гладна смърт. Безпомощни пред въоръжените до зъби мюсюлмани и безсилни да заставят турското правителство да обърне внимание на жалбите им, те също молели сръбския княз да ги защити „по някакъв начин“. Очевидно те имали предвид жалбата им да бъде доведена до знанието на европейските консули в Белград.

Едва ли може да се предположи, че френското правителство възнамерявало да предприеме каквито и да било постъпки в Цариград в защита на българите. Чрез изпращането на споменатите жалби в Париж обаче консулът в Белград намерил за нужно да информира ръководителите на френската дипломация за истинското положение на българския народ. При това той подчертавал, че въпреки всички обещания на Портата да нормализира обстановката животът на българите продължавал да си е все така тежък. Следователно френското правителство познавало сравнително добре нещата в България, още повече че то имало възможност да сравни получените от Белград документи с изложенията на Бланки и Екзарх.

Скоро обаче за българските бежанци в Сърбия, които найчесто безпокояли сръбското правителство и представителите на великите сили с тревожните си напомняния, настъпили тежки времена. Гледан с недоверие от Високата порта и непрекъснато застрашаван от великашите-уставобранители, княз Михаил не успял да се задържи на престола. През пролетта на 1842 г. под натиска на Портата прогонените уставобранители били върнати в Сърбия. През август Тома Вучич извършил държавен преврат. На престола бил доведен княз Александър Карагеоргиевич. На практика обаче властта била не в ръцете на безхарактерния княз, а на великашите. Подразнени от факта, че Русия не признала превратаджийското правителство и с цел да демонстрират верноподаническите си чувства към султана, новите властници в Белград насочили ударите си и срещу ползуващите се с негласната подкрепа на Русия български бежанци в Сърбия.[33]

Новото правителство арестувало емигриралите водачи на Нишкото въстание и ги подложило на изтезания, за да изтръгне от тях „признания“, че били организирали въстанието по поръчение и с помощта на руски агенти, а също и на княз Михаил.[34] Някои от тях наистина не издържали на мъченията и дали исканите от властите показания. Скоро обаче арестуваните успели да избягат и се прехвърлили в Земун; оттам побързали да изпратят писмо до руския консул в Белград, в което се отрекли от изтръгнатите от тях показания. То завършвало с думите: „Най-после, когато българският народ е изгубил всяка надежда, че ще може да даде отпор на своите насилници, той моли коленопреклонно и със страх, чрез нас, долуподписаните, всемилостивия император на велика и могъща Русия да излее превисоката си милост и да обърне своя поглед към българския народ. Ние сме жертвували, жертвуваме и ще жертвуваме своя и на родовете си живот дотогава, докато не се освободим от угнетителите или докато не изчезнем от този свят." Под писмото стоят подписите на Стоян Чавдар, Цвятко Стоянов, Стоян Вучков, Станко Атанасов, Никола Средков, Сава Карастанков, Никола Латков, Коста Иванов, Цвятко Гълъбов и Здравко Рангелов.[35]

Поради това, че Русия се противопоставила на преврата в Сърбия, Високата порта не могла да потвърди званието „временни управители" на Вучич и Петрониевич за двата месеца до избирането на новия княз. Затова тя наредила да им се даде по една княжеска заплата (повече от 15 000 лири), а също да се наградят и всички чиновници, които помагали да се подготви и извърши превратът. За да се отблагодарят на султана, те пристъпили към издирване на всички негови поданици, емигрирали в Сърбия, дори и по времето на Милош (предимно българи), и да ги връщат в Турция, където да бъдат съдени.[36]

През лятото на 1845 г. сръбското правителство предало на нишкия паша последната група българи емигранти, укриващи се в Сърбия още от 1841 г. Те били отведени под конвой в Ниш от члена на Държавния съвет Велкович, като им било казано, че няма за какво да се безпокоят.[37] Вероятно тогава са били върнати в България някои от ръководителите на въстанието от 1841 г. — Станко Атанасов Бояджията, Коцо Свещаря, Никола Сръндак и техните сподвижници.[38]

Така уставобранителите отблъснали българите от Сърбия и разрушили надеждата им, че славянската страна ще им помогне да отхвърлят непоносимото османско иго. Именно това накарало българските водачи да обърнат погледите си към Русия. Антируската политика на уставобранителите само ускорила дискретирането им в очите на българите.[39]

Независимо от враждебното отношение на уставобранителите мнозина от българските емигранти предпочели да останат в Сърбия. Ужасът от турските издевателства при евентуалното им завръщане по родните места далеч не бил за предпочитане пред неприятностите, които те имали със сръбското правителство. Естествено, техните молби за помощ и защита вече не били отправяни към новия сръбски княз, а най-вече, ако не и изключително, към руските дипломатически представители. В лицето на Русия те виждали единствената си покровителка и спасителка от непоносимото иго. Датиращата от векове традиционна вяра на българина в освободителната ѝ мисия се разгоряла с нова сила.

Руският консул в Белград полковник Данилевски непрестанно получавал писмени и устни оплаквания за турските произволи както от многобройните български емигранти, пребиваващи в Сърбия, така и от населението на западните български земи. Между емигрантите, живеещи в Алексинац, се откроявала фигурата на Симеон Михайлов, който редовно информирал Данилевски за положението в България и за настроенията сред емигрантите.[40]

За Михайлов знаем твърде малко. От оскъдната информация, която ни предлагат архивните материали, може да се съди, че този, останал досега неизвестен деец на българското освободително движение, бил в действителност изключителна личност. В трудната обстановка след 1841 г. той направил повече от мнозина други свои изтъкнати сънародници, живеещи в емиграция, за събуждане на реален интерес у руските управляващи кръгове към българския въпрос. Самият Данилевски пише, че като човек Симеон Михайлов бил твърде скромен и непретенциозен по отношение на личните си нужди, но проявявал голяма самопожертвувателност при непрестанните прекосявания на границата. „Той има твърде добро поведение — писал Данилевски — и се отличава с усърдието и предаността си, пълни със себеотрицание, за съдбата на своите събратя."[41] Това го принуждавало да прави дългове, за да бъде в състояние да ги подпомага материално. Независимо че руският консул му отпускал от време на време незначителни суми, материалното му състояние си оставало твърде притеснено и той се принудил да моли Данилевски за нова парична помощ.[42]

Полковник Данилевски редовно осведомявал руския посланик в Цариград Титов за непрестанните насилия на турските власти и на покровителствуваните от тях арнаутски и други банди над българското население. Непосредствената му близост до западните български земи и честите му контакти с емигрантите от тези области му давали изобилен материал за размишления и изводи. Опирайки се на данните от Белград, Титов многократно сигнализирал пред Високата порта, че обещанията ѝ за ограничаване на престъпните деяния на местните управници и арнаутите не се изпълнявали. След всяка негова подобна намеса, за да го успокои, Портата прибягвала до обичайните уверения, че предвижда „сериозни мерки", че ще накаже и разтури арнаутските банди и че тези мерки уж вече се прилагали в Битолския вилает.[43]

От 1841 г., когато Нишкото въстание било потушено, до края на 1844 г. положението на населението в западните български земи, независимо от обещанията и уверенията на турското правителство за „коренни промени", не само че не се подобрявало, а, напротив, ставало все по-лошо. Повече от три години хилядите емигрирали българи не могли да се завърнат по родните си краища и да се заемат с мирна стопанска дейност. През цялото това време арнаутските банди продължавали да грабят и убиват с неотслабваща сила. Обстановката отново ставала тревожна, тъй като, изоставено на собствената си участ, българското население можело отново да потърси правото си с оръжие в ръка.[44]

За това свидетелствувало по убедителен начин писмото, което Данилевски получил през декември 1844 г. чрез Симеон Михайлов. То било съставено и изпратено от жителите на село Призрен (североизточно от Ниш), родното село на Михайлов. Било адресирано не до консула, а до руския император Николай I и с него се преследвали определени политически цели. Препращайки го в Петербург, Данилевски пояснил на канцлера Неселроде: „Полуграмотността и простотата на писмото ми налагат само един коментар: това писмо, както и всички писмени и устни оплаквания, които ми отправят християните от Турция, изразяват винаги същата мисъл — че името на нашия августейши господар е единственото, което славяните в Османската империя знаят и призовават след името на бога. Единствено то поддържа техните надежди."[45]

Като описвали печалната картина на своя живот (за кой ли път вече!), българските селяни изтъквали, че „злодеите", т. е. турските насилници, вземали всички храни от хамбарите им, грабели каквото им попадне пред очите, нанасяли им побоища, при най-малкия опит да им се възрази убивали, без да се колебаят и без страх от каквото и да било наказание. . . Оплакванията на селяните не се приемали в съда. Дори изпратената от Високата порта комисия, която трябвало да разследва престъпленията на местните управници, била подкупена от тях и ги освободила. „Ето реда — пишели селяните, — установен от изпратената от Портата комисия в нашия край. Всички, които погазиха волята на султана и притеснителите на народа, си останаха на предишните места, а пашата и везирите (се обогатиха). . . А главните виновници, които безмилостно притесняват християнския народ и безчестят нашите жени и дъщери, взеха по 20 и 30 пиастри (на семейство), за да си върнат (дадените пари)." За липсата на каквато и да било сигурност за живота на българите свидетелствувало обстоятелството, че „ако злодеите узнаят, че се жалим някому, то нашата погибел е неизбежна".

Изреждали се страшните издевателства и притиснения, на които турските власти и отделни мохамедани подлагали българите. Най-страшното обаче било необикновеното настървение, с което властите се стремели да се възползуват от настъпилото озлобление срещу християните след Нишкото въстание, за да помохамеданчат българите. „Ваше Величество — обръщали се българските селяни към императора по този повод, — не допускайте да стигнем до пълна погибел и не позволявайте да безчестят нашите жени и дъщери и насилствено да ни заставят да приемем мохамеданската вяра. . . Повече не можем да живеем така и скоро всички ще загинем." Именно поради това те заявявали твърдо, че „ако има човек, който да ни поведе, ние ще го последваме навсякъде ,ще загинем всички до един, но повече нямаме сили да понасяме угнетенията". Писмото си завършвали с трагичния вопъл за помощ: „Молим Ви да прострете могъщата Ваша десница за защита на нас, нещастните."[46]

Император Николай I се запознал лично с прошението на българите още на 24 февруари 1845 г. По думите на канцлера Неселроде, който му го предал и го осведомил за случая, той останал „дълбоко развълнуван от страданията на своите единоверци, които пъшкат под тежестта на най-омразната тирания"[47]. По негова заповед Неселроде съставил подробна инструкция до посланика в Цариград Титов, с която му наредил да обърне най-сериозно внимание на Високата порта върху жестокостите и грабежите, на които османските власти по места подлагали българите.

В инструкцията се привеждали буквално думите на Николай I по адрес на съществуващата система в Турция: „Ако такава груба злоупотреба с властта остава до днес ненаказана, то е защото болезнените стонове, които цяла една нация издига към небето, съвсем не достигат да ушите на султана и защото той е подведен от лъжливи доклади." Императорът именно поради това смятал, че е негов „човешки дълг към жертвите на това потисничество“ и същевременно „дълг на лоялно и искрено приятелство към султана“ да разкрие цялата истина пред неговите очи.

Според руския самодържец било крайно време султанът да се намеси решително, за да сложи край на „омерзителното състояние на нещата, което изпълва България с траур, сълзи и мизерия и може да тласне в края на краищата тази провинция към открит бунт“. Независимо от всякакви други хуманни съображения, дори самата преценка за подобна развръзка трябвало да застави Високата порта да почувствува крайната необходимост от вземането без никакво по-нататъшно отлагане на ефикасни мерки за подобряване положението на българите чрез въдворяване на мир и ред в техните земи.[48]

За да бъде по-убедителен в описанието на голямата опасност, надвиснала над Османската империя, а и за да постигне покрай наболелите въпроси и решаването на други, твърде важни за руското правителство проблеми, Неселроде прибягнал до инсинуацията, че положението в България се усложнявало между другото и вследствие на подстрекателската дейност на пребиваващите в Европейска Турция полски емигранти. Според руския канцлер именно те подготвяли въстание на славяните в Османската империя.[49] Разбира се, това не било вярно. Всъщност полската пропаганда действувала сред южните славяни, в това число и сред българите, изключително в интерес на Портата. Въпреки че се опитвала да ги настрои против Русия, тя все пак ги убеждавала да си останат мирни поданици на султана. Но този метод на комбиниране на доказателствата разкрива намерението на руското правителство да реши наведнъж поне две задачи — първо, да постигне подобряване на положението на българите и по този начин да засили позициите си на Балканския полуостров и, второ, да предизвика конфликт между Високата порта и полските емигранти, а косвено между Портата и Франция, с чието дипломатическо покровителство се ползувала ръководената от Михаил Чайковски Източна агенция на полската емиграция в Цариград.[50]

Императорът лично прегледал и одобрил инструкцията, по която Титов предприел бързи и енергични мерки в Цариград. Постъпките му се изразили в многобройни и твърде пространни разговори с представители на турското правителство. По време на тях той изложил подробно съображенията на руския самодържец, като не пропуснал още веднъж да подчертае, че ако Николай I се решил да дава съвети на султана, това трябвало да се схваща единствено като „израз на неговото уважение и на добрите му намерения“ към него.

Тази, неизвестно коя по ред, намеса на руската дипломация пред Високата порта в защита на българите, довела до един минимален, но все пак твърде неочакван резултат. Турското правителство се съгласило да даде най-сетне пълна амнистия за българските емигранти, намиращи се след въстанието от 1841 г. в Сърбия или другаде. На местните власти било заповядано при връщането им в родината българите да получат своите имущества, а животът им да бъде напълно осигурен от всякакви заплахи.[51]

Неизразима била радостта на българите от успешните постъпки на Русия в Цариград. Благодарността си към императора и посланика Титов те изразили пред Данилевски по най-затрогващ начин, със сълзи на очи. След четири години тежък и нерадостен живот те най-после можели да се върнат в родината си и да се съберат с не по-малко изстрадалите си семейства. В доклада си до граф Неселроде по този повод Данилевски съобщавал, че, напускайки Сърбия, българите се прибирали по родните си краища „проникнати от необходимостта да се придържат към поведението на пълно подчинение и предпазливост по отношение на турските власти“.[52]

Разбира се, въпреки всичко и този път дадените обещания от страна на Портата за пълна безопасност и за връщане на имуществата на емигрантите се оказали твърде относителни. Животът скоро доказал, че нищо не било в състояние да застави местните турски власти да променят отношението си към раята. Както по-рано, така и сега височайшата заповед била заобикаляна и изпълнението ѝ в повечето случаи било отлагано, за да бъде след това осъдена на пълна забрава.

Независимо от това фактът, че Русия удържала още една безспорна дипломатическа победа, се оказал от особено значение. Политическите ѝ позиции и престижът ѝ като покровителка на поробените балкански славяни укрепнали още повече. Консулът в Белград Данилевски казвал самата истина, когато писал на Неселроде, че „по този случай святото име на нашия августейши господар се произнасяше от българите. . . с религиозно умиление и преданост“[53].

От казаното се вижда, че дипломатическите постъпки, предприети от българите след Нишкото въстание от 1841 г., имали за цел не само да засилят още повече интереса на великите сили към българския въпрос, но и да предизвикат пряката им намеса в Цариград за непосредствено облекчаване на тежкото им положение. Благодарение на тази дейност те за първи път наистина били принудени да обърнат внимание на някои конкретни искания. Българският национален въпрос, макар и не в цялостния си политически аспект, се превърнал още тогава в един от безусловно важните компоненти на големия Източен въпрос. Значителна заслуга за това, наред с Александър Екзарх, който се опитал да заинтересува Франция, имали и българските емигранти в Сърбия и по-специално останалият неизвестен български патриот Симеон Михайлов, действуващ чрез руския консул в Белград Данилевски да ускори намесата на Русия в полза на българите.

От средата на 40-те години на XIX в. във връзка с изострянето на борбата за господство в Близкия изток отношенията на Русия със западните държави навлезли във фаза на непрестанно влошаване. Още тогава станало ясно, че в случай на евентуален нов конфликт за подялбата на наследството на „болния човек“ край Босфора българите можели да се окажат за Русия необикновено ценен съюзник. Именно това обяснява най-добре защо точно тогава руското правителство преценило, че в негов интерес било да се обърне окончателно с лице към българския въпрос.

Активизирането на руската балканска политика намерило израз преди всичко в бързото увеличаване на българските младежи, които били приети да учат в Русия на разноски на руското правителство.[54] Не било трудно да се направи и следващата стъпка — вече от чисто политически характер. Както е известно, по време на Кримската война (1853—1856 г.) руските управляващи кръгове формулирали открита програма, която предвиждала в случай на победа над Турция да се помогне на българите да възстановят държавната си независимост.[55]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

[1] За живота и дейността на Ал. Екзарх във Франция вж. изследванията на Планински, Н. Черти из живота на Александър Екзарх. Сливен, 1884; Шишманов, И. Александър Стоилович Боев—Екзарх. — Свобода, № 143, 1891; Йоцов, Д. Александър Екзарх. — Минало ,I—II, 1909—1910 г.; Пастухов, И. Педагогическите възгледи на Александър Екзарх. — Училищен преглед, 1922, № 5—6; Стоилов, А. Отзвуци от миналото, — Отец Паисий, 1928, № 5; Шарова, К. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. — В: България и европейските страни през XIX—XX в. С., 1975, с. 36—45; Шарова, К. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. — В: В чест на акад. Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976, с. 64—73; Šarova, K. Les Bulgars dans la politique balkanique de l'émigration polonaise (1840—1843). — Bulgarian Historical Review, 1974, nº 3, p. 34—52; Šarova, K. La question nationale bulgare devant l'Europe au court de la crise d'Orient de début des années 40 du XIXe siècle. — Etudes historiques, t. VII, Sofia, 1975, p. 230—233; Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те години на XIX в. — Векове, 1975, №1, с. 5—16; Дамянов, С., Френско-руските противоречия на Балканите и дейността на полската емиграция (1830—1848 г.) — Исторически преглед, 1974, № 1, с. 36—64; Дамянов, С. Френската политика на Балканите (1829—1853 г.). С., 1977, с. 204—212; Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане. С., 1979, с. 90—97.

[2] Шарова, К. Българският политически център в Париж ,с. 64—66.

[3] За привличането на Ал. Екзарх като секретар и преводач на Бланки по време на мисията му в България вж. последните уточнения у Дамянов, С. Френската политика на Балканите. . ., с. 204—205.

[4] Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика, с. 7.

[5] Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане, с. 91.

[6] БИА—НБКМ, ф. 66, II-А, 5488. Мемоар на Александър Екзарх до Гизо от 1842 г.

[7] Пак там.

[8] AMAE, Correspondance politique des consuls de France. Turquie, Belgrade t. 2 (Juillet 1844 — Décembre 1847), f. 204—205, Lettre de M. Al. Bey-Oglou Exarque, de Bulgarie, à M. Fr. Guizot, du II Février 1846.

[9] Пак там.

[10] БИА—НБКМ, ф. 66, II-А 5647; Вж. също Шарова, К. Български дипломатически акции. . ., с. 39—40; Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика. . ., с., 8—9.

[11] Марица № 50, 20 ян. 1879.

[12] Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане, с. 92.

[13] AMAE, Пос. досие, f. 206—207, Résumé des lettres écrites à M. Al. Exarque au sujet de l'admission de jeunes Bulgares aux établissements scolaires français.

[14] Пак там, л. 204—205.

[15] Смоховска-Петрова, В. Михаил Чайковски—Садък паша и Българското възраждане. С., 1973, с. 82 и сл.

[16] Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос . ., с. 10.

[17] БИА—НБКМ, ф. 66, II-А 1663.

[18] Skowronek, J. Polityka balkanska Hotelu Lambert (1833—1856). Warszawa, 1976, p. 59 sq.

[19] БИА—НБКМ, ф. 66, II-А 1663.

[20] Пак там.

[21] Пак там, II-А 5630.

[22] Пак там, II-А 5696, Situation actuelle de la Bulgarie et de la Serbie. Paris, le 17 mars 1845.

[23] Пак там, II-А 5494.

[24] AMAE, Mémoirs et documents. Turquie, t. 60 (1838—1855). Provinces slaves, f. 137, Lettre de Guizot à Bourqueney du 12 Février 1846.

[25] Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос. . ., с. 14; Смоховска-Петрова, В. Пос. съч., с. 82—85.

[26] AMAE, Turquie. Constantinople, t. 295, f, 265, Bourqueney à Guizot du 16 Avril 1846.

[27] AMAE, Mémoires et documents. Turquie, t. 60 (1838—1855). Provinces slaves, f. 126—127. Extrait d'un rapport de M. Cor à M. Guizot sur les chrétiens sujets de la Porte; Вж. също Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане, с. 94—96.

[28] Попов, Н. Србија и Руссија. Од Кочине краине до Св. Андријевске скупштине, св. IV Београд, 1870, с. 440.

[29] Страњаковић, Д. Влада уставобранитељ 1842—1853. Београд, 1932, с. 266.

[30] Попов, Н. Пос. съч., с. 439.

[31] Димитров, С. Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те—40-те години на XIX век. — Studia balcanica, т. 2. С., 1970, с. 268.

[32] AMAE, Turquie. Belgrade, t. 1 (1841—1844), f. 151—153. Приложение към доклада на А. дьо Кодрика от 14 април 1842 г.

[33] Димитров, С. Пос. съч., с. 269.

[34] Попов, Н. Пос. съч., с. 161.

[35] Пак там, с. 457.

[36] Пак там, с. 175—176.

[37] Пак там, с. 217.

[38] Димитров, С. Пос. съч., с. 275.

[39] Пак там, с. 270.

[40] АВПР, ф. Главный архив V-A_2, 1845, д. 226, л. 2. Полковник Данилевски до граф Неселроде в Петербург от 13/25 януари 1845 г. В руските документи името на Симеон Михайлов е дадено със сръбско окончание — Михайлович. Това несъмнено се дължи на продължителното му пребиваване в Сърбия и на установената вече практика в руското консулство имената на българските емигранти в Сърбия да се предават в преписката в сръбска транскрипция. За същото вж. Дамянов, И. Към въпроса за дипломатическите постъпки на българите пред европейските правителства през 40-те години на XIX в. — В: Държавностно-политически традиции по българските земи. Сборник материали от Втората национална конференция на младите историци. Велико Търново, 1979, с. 159—160.

[41] АВПР, ф. Главный архив, V-A_2, 1845, л. 3.

[42] Пак там.

[43] АВПР, ф. Главный архив, V-A_2, 1844, д. 225, л. 82. Депеша на Титов до полковник Данилевски от 29 март/10 април 1844 г.

[44] Дамянов, И. Пос. съч., с. 160.

[45] АВПР, ф. Главный архив, V-A_2, 1845, д. 226, л. 3. Данилевски до Неселроде от 13/25 януари 1845 г.

[46] Пак там, л. 4—5. Оригиналът на писмото е на сръбски език, но в църковнославянски стил. Поради това имената на подписалите го са със сръбски окончания, независимо от българската им народностна принадлежност. В консулството в Белград се погрижили да му направят точен превод на руски език, който е запазен в споменатото досие на АВПР, л. 6—11. Писмото завършва с думите „Ваши роби и синове." След това се изреждат подписите на неговите съставители: призренският първенец Стефан Неделков, селският кмет Васил Йоцов, селският свещеник поп Дионис, Станко Симов и Коста Мицов. Накрая е сложена дата: „У Призрену, 9 декември 1844." Данилевски отбелязва, че ако се съди по някои пасажи, а и по цялото съдържание на писмото, то е било написано по внушение на Симеон Михайлов. Това никак не било изключено, като се има предвид, че Симеон Михайлов често преминавал нелегално границата и бил в постоянна връзка със селяните от Призрен.

[47] АВПР, фл. Главный архив, V-A_2, 1845, д. 226, л. 35. Неселроде до Титов от 27 февруари 1845 г.

[48] Пак там, л. 35—36.

[49] Пак там, л. 37.

[50] Смоховска-Петрова, В. Михаил Чайковски—Садък паша и Българското възраждане, с 58 и сл.; Skowronek, J Polityka balkanska Hotelu Lambert, p. 52 sq.

[51] АВПР, ф. Главный архив, V-A_2, 1845, д. 226, л. 20. Данилевски до Неселроде от 6/18 юни 1845 г.

[52] Пак там, л. 21.

[53] Пак там.

[54] От някои изчисления, направени след Кримската война, се вижда, че за десетина години в руските гимназии и университети учили на разноски на руското правителство не по-малко от 60 български младежи (БИА—НБКМ, ф. I Б, 1890/52, л. 1. Сведения на В. Д. Чолаков; ф. 4, оп. 1, пор. 12—13. Сведение от неизвестен автор. За същото вж. Анчев, А. Руската общественост и Българското национално възраждане през 30-те и 40-те години на XIX в. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи (Поредица „Балкани", № 5). С., 1981, с. 163 и сл.

[55] Зайончковский, А. Восточная война 1853—1856 гг. Т. 1, СПб, 1908, с. 357—358; Тарле, Е. Крымская война. Т. 1-В. Сочинения. Т. 8. М., 1958, с. 402. Именно това обяснява и широкото участие на българите в Кримската война. По този въпрос вж. Димитров, Г. Княжество България. Ч. 2, Пловдив, 1896, с. 164 и сл.; Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България. — СбНУ, кн. 2, 1890, с. 105 и сл. Боев, Р. Още за участието на българи в Кримската война (1853—1856 г.). — Исторически преглед, 1968, № 1, с. 93 и сл.; Дамянов, С. Димитър Панов Гинин (Към историята на руско-българската бойна дружба през третата четвърт на XIX в.). — В: В памет на акад. Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, с. 608 и сл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Международното значение на Нишкото въстание през 1841 г. се определя преди всичко от факта, че то за първи път привлякло трайно и за дълго вниманието на европейските управляващи кръгове към България. В един момент, когато великите сили били изцяло заети с избухналия през 1839 г. втори пореден конфликт между султана и неговия египетски васал Мехмед Али, внезапното активизиране на освободителното движение в Европейска Турция показало, че пред Високата порта и нейните европейски покровители възниквал още един, не по-малко важен въпрос за разрешаване — българският национален въпрос. Вдигайки се на въоръжена борба, народът недвусмислено показал, че нямал намерение да превива повече гръб пред поробителите и че бил готов с цената на всичко да се бори за своите права.

Нишкото въстание привлякло вниманието на европейските правителства както с поставянето на въпроса за съдбата на поробените християни в Европейска Турция, така и с неговото зверско потушаване от редовната армия и от арнаутските орди, предвождани от нишкия управител Сабри Мустафа паша. Изгарянето и опустошаването на 250 села, избиването на хиляди българи, голяма част от които били невинни жени, деца и старци, емигрирането на повече от 10 хиляди души в Сърбия — всичко това накарало Николай I, Гизо, Метерих и Палмерстон да заговорят сериозно за българите. Законодателите на европейската политика разбирали по-ясно от всеки друг път, че ако съществуването на Османската империя все още се дължало предимно на тяхната поддръжка, нейното по-нататъшно запазване ставало вече проблематично. Доказателство било почти всеобщото надигане на поробеното население в Европейска Турция.

Както самото въстание, така и събитията след него задържали вниманието на великите сили върху българския въпрос в продължение на няколко години. Най-много за това допринесли дипломатическите постъпки на самите българи пред европейските правителства. В това отношение безспорни са заслугите на Александър Екзарх, който направил най-сериозен опит да заинтересува Франция в българските работи. Симеон Михайлов пък имал заслугата, че с писмата си до руския консул в Белград Данилевски и до император Николай I дал повод на Русия да предприема сериозни стъпки пред Портата в защита на българите.

От всички велики сили най-пряко ангажирани в разплитането на сложния възел от проблеми, възникнали след Нишкото въстание, се оказали Русия, Франция и Австрия. Това се обяснява преди всичко с факта, че именно тук, на Балканския полуостров, особено след приключването на египетската криза, се събирали като във фокус техните източни интереси.

В края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в. Русия изоставила временно следваната от нея след Одринския мир линия на поддържане целостта на Турция. Пред лицето на все по-ясно очертаващия се англо-френски съюз на антируска основа, за Николай I и за правителството в Петербург станало ясно, че единственият верен съюзник, който те биха могли да имат срещу Османската империя и нейните западни крепители, били балканските християни, и най-вече българите. Новият външнополитически курс на привидно поддържане на статуквото в Европейска Турция и на негласно подкрепяне на освободителните движения на поробените християни щял да ѝ донесе в бъдеще много по-големи изгоди. Именно поради тази причина Русия предприела толкова много стъпки за реално подобряване положението на българите след Нишкото въстание.

На Франция тепърва предстояло да подобрява отношенията си с Високата порта, тъй като в Цариград не можели лесно да забравят съвсем неотдавна демонстрираното от френското правителство желание да види египетския паша на султанския трон. Затова Гизо се ограничил само с формално напомняне пред Дивана, че обещанията, дадени в Гюлханския хатишериф, трябвало да се изпълняват. За да заздрави обаче позициите си на Балканите, Франция също се нуждаела от такъв важен съюзник, какъвто били балканските християни. Но за разлика от Русия тя искала да укрепи авторитета си сред тях не чрез подпомагане (макар и негласно) на освободителното им движение. За тази цел Гизо решил да използува могъщия апарат на католическата пропаганда и полските емигрантски централи в Париж и Цариград.

Хабсбургската монархия, най-здравата опора на легитимизма в тогавашна Европа, не можела дори да допусне мисълта, че една империя като Турция щяла да се разпадне — при това под напора на революционните освободителни движения на поробените от нея народи. Самата Австрия държала в подчинение милиони славянски поданици. Разпадането на Турция могло да доведе в недалечно бъдеще и до нейния собствен крах. Затова, колкото и зверско, нечовешко да било потушаването на Нишкото въстание, а и не само на него, Метерних го одобрил безрезервно. Пред опасността от революционна „зараза" той бил готов на всичко.

Привидната незаинтересованост на Англия към събитията в Нишко се дължала на обстоятелството, че по онова време имала най-голямо влияние и най-здрави позиции в Османската империя. Грижейки се единствено за собствените си интереси, тя подкрепила всички действия на Високата порта и дори ѝ оказала съдействие за потушаване на въстанието на остров Крит и за предотвратяването на революционни прояви в други области на империята. Освен това Англия все по-настойчиво насочвала погледа си към Египет и Сирия, а за да изпълни плановете си по отношение на тях, трябвало да бъде във възможно най-добри отношения с Турция. Именно тогава Палмерстон заявил открито: „Нашата политика трябва да бъде основана върху стремежа да запазим султана и да поддържаме целостта на Турската империя. . . Аз бих се усъмнил, че съществува процес на разлагане на Турската империя."[1]

Що се отнася до Прусия, тя по онова време все още била второстепенна политическа сила в Европа и имала достатъчно проблеми около вътрешното си укрепване, за да проявява какъвто и да било по-непосредствен интерес към Балканския полуостров. Нейното отношение към събитията в Европейска Турция се определяло в повечето случаи от политиката на Австрия и преди всичко на Русия.

С изпращането на своите специални мисии след Нишкото въстание Русия, Франция и Австрия нагледно демонстрирали политиката си по българския въпрос. Мисията на руския генерал Димитрий Кодинец съвсем определено имала за цел да упражни натиск върху Високата порта за подобряване положението на поробените българи. Тя обаче завършила с неуспех. Главната причина било нежеланието на турската власт да се вслуша в съветите на руския самодържец, нейната закостенялост и невъзприемчивост към идеите за действително равенство на мюсюлмани и християни.

Мисията на френския учен Бланки, въпреки че пред нея не възникнали трудностите, пред които бил изправен руският пратеник, също се оказала неуспешна. Впрочем в този случай причината не била в турското правителство, а в Гизо. За него тя била само един акт, имащ за цел да даде някакво, макар и формално, удовлетворение на френската общественост, която под влияние на пропагандата на Източния комитет и на опозиционните политически групировки заплашвала да го свали от власт.

Мисията на австрийския генерал Хауер имала за цел да осигури преди всичко спокойствието на самата Австрийска империя и да предпази славянските ѝ поданици от революционната „опасност", която могла да се прехвърли от разбунтувалите се балкански провинции на Турция в пределите на Хабсбургите.

Новосъздадените държави на Балканския полуостров — Сърбия, Гърция и Дунавските княжества (Влашко и Молдова) — също проявили интерес и изразили своето отношение към въстанието на българите в Нишкия санджак. И тук главна роля играели интересите на управляващите кръгове.

Проруската политика на сръбските князе Милош и Михаил Обренович косвено поощрявала освободителните стремежи на българите от западните краища на Османската империя. Но Обреновичите, както и поставеният от уставобранителите на сръбския престол Александър Карагеоргиевич, имали за главна цел да поддържат постоянно напрежение в граничещите със Сърбия области на Турция, за да извлекат максимална изгода за себе си. Двуличието в политиката на сръбското правителство спрямо освободителното движение в Европейска Турция се смята от повечето съвременни автори като една от основните причини за неуспеха на Нишкото въстание. Такава е позицията и на югославския историк Димитрие Джорджевич.[2]

Тази основна линия в поведението на сръбските управници към българското националноосвободително движение е схванал още през миналия век нашият бележит революционер Христо Ботев. В статията си „Сърбия и нашето освободително движение", публикувана във в. „Знаме" през 1875 г., той пише: „Нейните всевъзможни князе, от Милоша и до Милана, освен че не са желали никога да ни помогнат, за да смъкнеме от шиите си варварския турски ярем, но сякога почти са се старали да се възползуват от нашето доверие, от нашите сили и от нашата кръв. . . Това същото ние видиме и в Нишкото въстание, (към) което в онова време се присъединили въстаниците из Видинския пашалък, из Шаркьой (Пирот) и из Враня. . . И сичкото е произлязло из благодарност към святата кръв на нашите „бекяри“, която тие така юнашки проляха за свободата на Сърбия!“[3]

Оценките на Ботев намират пълно потвърждение и в някои известни документи на официалната канцелария на сръбското правителство. Още през 1840 г., когато в Нишко и Видинско започнали вълнения, предвещаващи последвалите ги големи събития, известният уставобранител Аврам Петрониевич, министър на външните работи на Сръбското княжество, лично наредил войводата Никола Срънддак, преминал на сръбска територия с 15 свои другари, да бъде „затворен и окован“ в Алексинац. На бунтовника Пуйо от с. Бойница, Видинско, било заявено, че ако не изостави „това гнусно дело“ (т. е. борбата за освобождение), Сърбия, освен че нямало да му помогне, но ако той и другарите му побегнат през границата, ще бъдат „затворени и наказани“. За да бъдат предотвратени всички опити на българските бунтовници да преминават границата, Петрониевич издал специална заповед до началниците на граничните пунктове в Зайчар, Неготин, Гургусовац и Алексинац „да не пропускат никой от гологлавите и скитащите лица за Видин и Нишко“. За всичко това Петрониевич уведомявал видинския и нишкия паша.[4]

Влашко и Молдова също не съдействували активно на българското националноосвободително движение през 1841 г. Но за разлика от Сърбия те нямали за цел да подклаждат бунтове в Турция, за да извлекат някаква полза от тях. Руската протекция ги предпазвала в много случаи от пряката намеса на Високата порта във вътрешните им работи, но те не винаги можели да разчитат на него. Затова влашките и молдовските князе преди всичко не желаели да допуснат организирането и преминаването на български въстанически чети от тяхна територия. Въпреки това обаче центърът на нашата революционна емиграция вече се премествал от Сърбия в Дунавските княжества.

В стремежа си час по-скоро да осъществят присъединяването на Епир и Тесалия гръцките управляващи среди, както и сръбските, имали интерес от поддържането на постоянно напрежение в Европейска Турция. Активното участие на гърци в почти всички заговори, имащи за цел освобождението на България, се използувало от заинтересованите кръгове, за да представят българското националноосвободително движение едва ли не като гръцко. В случая обаче участието на гръцки дейци в събитията, свързани с Нишкото въстание, и по-специално в Браилските бунтове, било израз не на великогръцката идея, а на демократичното разбиране за необходимостта от балканска акция против общия враг.

От цялото проучване на темата за Нишкото въстание се налага безспорният извод, че отношението на великите сили, а и на балканските държави към българския въпрос, се определяло от собствените им интереси, които намирали конкретен израз в поведението им към Османската империя. Всички западноевропейски правителства се обявили категорично за запазването на целостта на Турция. Англо-френската позиция се диктувала преди всичко от интересите на едрата търговска буржоазия, която вече се била ориентирала към експлоатиране на богатите български земи чрез въвличането им в западната сфера на влияние. Евентуалното създаване на независима българска държава се свързало с перспективата за засилване на руското влияние в нея, а това неизбежно щяло да нанесе фатален удар на материалните, политическите и културните интереси на западните държави на Балканите.

Макар да подписала лондонските конвенции от 15 юли 1840 и 13 юни 1841 г. и по този начин да се присъединила към колективните граници за запазване целостта на Турция, Русия разбирала, че българският народ няма да се примири с робското си положение и рано или късно ще извоюва свободата си — особено след като Сърбия и Гърция вече били получили независимостта си. Тя схващала, че ако по един или друг начин го подпомогне в борбата му, независимо от дадените на Портата гаранции, щяла да запази и още повече да укрепи авторитета си като покровителка на поробените християни.

Тази политическа линия на петербургските управляващи кръгове претърпяла сложна и продължителна еволюция. Изминали повече от 35 години, докато руското правителство стигне до твърдото убеждение, че трябва да подпомогне дори със силата на оръжието освобождението на българския народ. Но и тогава българите трябвало, както станало по време на Априлската епопея от 1876 г., да доказват с потоци от кръв и с цената на хиляди жертви, че са напълно узрели за независимо съществуване.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ЗАКЛЮЧЕНИЕТО

[1] Цит по Bourne, K. The Foreign Policy of Victorian England, 1830—1902. Oxford, 1970, p. 233—234. Срв. Тодорова, М. Подбрани извори за историята на балканските народи XV—XIX век. С., 1977, с. 159.

---

[2] Djordjevič, D. Révolutions nationales despeuples balkaniques (1804—1914). Beograd, 1965, p. 66; Вж. също Ценов, Г. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. С., 1915, с. 39 и сл.

[3] Ботев, Хр. Сърбия и нашето освободително движение. Събрани съчинения. Т. 2, С., 1976, с. 98 и сл.

[4] Документи за българската история, т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564—1908 г.)., ч. 1 (1564—1872 г.). С., 1940, с. 257. Срв. Тодорова, М. Подбрани извори за историята на балканските народи, с. 340—341.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ИЗВОРИ

а. Архиви

Архив внешней политики России (АВПР)
    — ф. Канцелярия, д. 44, 45, 46, 191, 194.
    — ф. Главный архив, V-A_2, с. 164, 222, 225, 226.
Български исторически архив — Народна библиотека „Кирил и Методий“ в София (БИА—НБКМ)
    — ф. 1, Б
    — ф. 66 (Александър Екзарх)
Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAE)
    — Angleterre, Correspondance politique, Londres, t. 657, 658.
    — Autriche, Correspondance Politique, Vienne, t. 429, 430.
    — Grèce, Correspondance politique, Athènes, t. 33.
    — Russie, Correspondance politique, St Petersbourg, t. 197.
    — Turquie, Correspondance politique, Constantinople, t. 282, 283, 295.
    — Turquie, Correspondance politique et consulaire:
        Belgrade, t. 1, 2;
        Bucarest, t. 1;
        Janina, t. 1;
        Jassi, t. 1;
        Salonique, t. 1;
        Smirne, t. 1.
    — Série Mémoires et documents, t. 39—60 (Provinces slaves).
    Public Record Office — Foreign Office (PRO—FO)
    — Embassy and Consular Archives, Turkey, Salonica, 195/176.
    — Turkey, 78/364, 78/400, 78/445, 78/696, 78/697.

б. Публикувани документи и мемоари

Документи за българската история, т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564—1908 г.), ч. 1 (1564—1872 г.), С., 1940.

Муравьев, Н. Турция и Египет в 1832—1833 годах. Из записок Н. Н. Муравьева, т 4. Русские на Босфоре. М., 1889.

Romански, С. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г. — СбНУ, кн. XXVI. С., 1912.

Романски, С. Българите във Влашко и Молдова. Документи, С., 1930.

Тодоров, Н. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953 г.

Тодорова, М. Подбрани извори за историята на балканските народи XV—XIX век. С., 1977.

Цветкова, Б. Френски дипломатически документи за въстаническите движения в Поморавието през 1841 г. — В: Известия на държавните архиви. Т. 13. С., 1967, с. 270—285.

Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — В: Известия на държавните архиви. Т. 14. С., 1968, с. 220—239.

Bourne, K. The Foreign Policy of Victorian England, 1830—1902 Oxford, 1970.

Hurmuzachi, E. Documente privatoare la istoria Românilor, vol. XVII. Bucureşti, 1913.

в. Вестници и други периодични издания

Знаме, Народни права, Земеделско знаме, Сербске народне новине, Српске новине, Видов дан, Световид, Восток, Српски Дневник, Новине читалишта Београда, Albina Româneasca (Jassi), Gazeta Transilvaniei (Brachov), Le Moniteur ottoman, Le Temps.

II. ИЗСЛЕДВАНИЯ

Анчев, А. Руската общественост и Българското национално възраждане през 30-те и 40-те години на XIX в. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи (поредица „Балкани", № 5). С., 1981, с. 163—184.

Арнаудов, М. Селимински. Живот, дела, идеи. С., 1938.

Арнаудов, М. Творци на Българското възраждане. Първи възрожденци. Т. 1. С., 1969.

Бериндей, Д. Данни за България в румънските периодични издания до 1858 г. — В: Сб. в чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974.

Богоров, И. Избрани съчинения, С., 1940.

Боев, Р. Още за участието на българи в Кримската война (1853—1856 г.). — Исторически преглед, 1968, № 1.

Ботев, Хр. Сърбия и нашето освободително движение. — Знаме, № 13, 4 април 1875 (вж. и Събрани съчинения. Т. 2. С., 1976).

Бутковский, Я. Сто лет австрийской политики в Восточном вопросе. Т. 1—2. СПб, 1888.

Велики, К. Браилските бунтове. С., 1968.

Виноградов, В. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. М., 1985.

Вучковић, В. Српска криза у источном питању (1842—1843). Београд, 1957.

Гандев, Х Европейски изучавания на България през време на Възраждането. — В: Исторически преглед, 1946—1947, № 2.

Генова, Л. Националноосвободителни движения на балканските народи (Втората половина на XVIII в. — 1878 г.). Въоръжена борба. С., 1978.

Генчев, Н. Франция в Българското духовно възраждане. С., 1979.

Грек, И. Деятельность П. Ганчева по организации второго Браильского выступления (1841—1842). — Исследования по истории стран Юго-Восточной Европе в новое и новейшее время Кишинев, 1983.

Грек, И., И. Забунов. Новые документы о движении бессарабских болгар в поддержку второго Браильского бунта 1842 г. — Известия АН МССР, сер. Об. наук Кишинев, 1974, № 1, с. 65—72.

Дамянов, И. Към въпроса за дипломатическите постъпки на българите пред европейските правителства през 40-те години на XIX в — В: Държавностно-политически традиции по българските земи (Материали от Втората национална конференция на младите историци). В. Търново, 1980, с. 157—166.

Дамянов, И. Проекти за създаване на независима българска държава през 1828—1829 г. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи (Поредица „Балкани", № 5). С., 1981.

Дамянов, И. Австрийските военнополитически кръгове и Нишкото въстание през 1841 г. — Военноисторически сборник, 1982, № 2, с. 145—155.

Дамянов, И. Мястото на Нишкото въстание 1841 г. в историята на българското националнореволюционно движение. — Военноисторически сборник 1986, № 5, с. 21—32.

Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968.

Дамянов, С. Димитър Панов Гинин (Към историята на руско-българската бойна дружба през третата четвърт на XIX в.). — В: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974.

Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те години на XIX в. — Векове, 1975, № 1.

Дамянов, С. Френската политика на Балканите (1829—1853 г.). С., 1977.

Дамянов, С. Русия и Българският въпрос през Възраждането. — В: България и народите на Съветския съюз през вековете (Летопис на дружбата, т. 8). С., 1981, с. 453—488.

Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в. С., 1980.

Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографско отношение. Ч. 1, С., 1894 ; ч. 2, Пловдив, 1896.

Димитров, С. Чифлишкото стопанство през 50-те—70-те години на XIX в. — Исторически преглед, 1955, № 2.

Димитров, С. Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи. — Исторически преглед, 1956, № 6.

Димитров, С. Сърбия и въстаническите движения в Западна България през 30-те—40-те години на XIX в. — Studia Balcanica, т. 2, С., 1970 (Проучвания по случай II конгрес по балканистика).

Димитров, С. Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972.

Дихан, М., Й. Митев. Ценни документи в Одеския архив за Браилските бунтове 1841—1842 г. — Известия на Института за история при БАН, т. 14—15. С., 1964, с. 455—467.

Дойнов, С. Нишкото въстание от 1841 г. — Военноисторически сборник, 1970, № 5, с. 44—48.

Дойнов, С. Българите и първото сръбско въстание. — Исторически преглед, 1970, № 5.

Дойнов, С. Българското националноосвободително движение 1800—1812 г. С., 1979.

Доросиев, Л. Французки учени, писатели, публицисти и политици за българския народ. — В: Луи Леже. С., 1925, с. 120—127.

Жечев, Н. Българите в Руско-турската война от 1828—1829 г. — В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи (Поредица „Балкани", № 5). С., 1981.

Жигарев, С. Русская политика в Восточном вопросе (Ея история в XVI—XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), — Историко-юридические очерки. М., 1896.

Зайончковский, А. Восточная война 1853—1856 гг. Т. 1, СПб., 1908.

Занетов, Г. Българи на Морава, С., 1914.

История на България. Т. 1, С., 1961.

История на България. Т. 5. С., 1985.

Иширков, А. Западните краища на българската земя. Бележки и материали. С., 1915.

Иширков, А. Град Враня и Вранско. Културно-географски и исторически бележки. С., 1918.

Йонов, Д. Александър Екзарх. — Минало, II—II, 1909—1910.

Киняпина, Н. Внешняя политика России первой половины XIX в. М., 1963.

Киняпина, Н. Външната политика на Русия през XIX век. С., 1980.

Конобеев, В. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972,

Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1951.

Косев, Д. Полски емигранти в Османската империя за политическите настроения на българите през 1848—1849 г. — В: Сб. в чест на проф. д-р Христо Гандев. С., 1985, с. 161—182.

Косев, К. Документи в съветските държавни архиви за Браилския бунт от 1842 г. — В: Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот,. Т. 2. Документални материали. С., 1968, с. 165—199.

Краев, полковник. Въстанията на българите за освобождение от турско иго (1396—1877 г.). — Задружен труд, 1903, № 10—12.

Лавис, Э., А. Рамбо. История XIX века. М., 1938.

Липранди, И. Болгария. М., 1877.

Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България. — В: СбНУ, № 2, С., 1890.

Материалы для изучения Болгарии. Ч. 2. Бухарест, 1877.

Милићевић, М. Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд, 1884.

Минкова, Л. Переписка болгар с Нилом Александровичем Поповым. — B: Bulgarian Historical Review, 1977, № 1—3.

Михайлов, Й. Мисията на Бланки в България. Пловдив, 1906.

Начов, Н. Стефан Богориди. — В: СбБАН, № 24. Клон Историко-филологичен и философско-обществен. С., 1931.

Недков, Б. Браилските бунтове 1841—1842 (Турски документи). — В: Сб. в памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, с. 697—734.

Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1930.

Ниякий, В. Заговор болгар на Дунайских княжествах и на юге России в 1841—1842 годах. — Научные доклады высшей школы. Исторические науки. М., 1959, № 2, с. 121—140.

Ниякий, В. Миссия русского дипломата Кодинца в Болгарии после Нишского восстания 1841 года. — Научные доклады высшей школы. Исторические науки. М., 1961, № 1, с. 146—158.

Новичев, А. История Турции. Т. 2, ч. 1 (1792—1839 гг.). Л., 1968: Т. 3, ч. 2 (1839—1853 гг.). Л., 1973.

Пантев, А. Принципи и методи на английската външна политика. — Векове, 1972, № 3.

Пастухов, И. Педагогическите възгледи на Александър Екзарх. — Училищен преглед, 1922, № 5—6.

Петров, Б. Биография на Георги Стойков Раковски. С., 1910.

Планински, Н. Черти из живота на Александър Екзарх. Сливен, 1884.

Попов, Н. Россия и Сербия. Исторической очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 гг. М., ч. 2, 1869.

Попов, Н. Србија и Русија. Од Кочине краине до св. Андриjевске скупштине. Св. 1—4. Београд, 1870.

Радев, С. Българите преди един век според един френски дипломат. — Подслон, 1935, № 1.

Ровняков, А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Г. Раковского, 30-60-е г. XIX в. Л., 1980.

Розен, Г. История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году. Ч. 2. СПб, 1872.

Романски, С. Браилски историйки 1841—1843 г. Студии и документи. С., 1915. СбБАН, № 3.

Романски, С. Заговорът на Г. С. Раковски (Г. Македон) в Браила през 1842 г. СбБАН, № 14. С., 1920.

Романски, С. Въстанически заговор на Васил х. Вълков в Браила през 1843 г. С., 1922, ГСУ, ИФФ, № 18.

Сидельников, С. Селянскі повстания в 1941 і 1850 рр. в Болгарии. — Харківский державний педагогически институт. Наукові записки (Исторична серія). Т. 15, Київ—Харків, 1954.

Скворонек, Й. Михаил Чайковски и българското национално движение (1841—1845 г.). — В: Сб. в чест на академик Димитър Косев. С., 1974.

Смоховска-Петрова, В. Михаил Чайковски—Садък паша и българското възраждане. С., 1973.

Савич, А. Спомени на капитан Вълков Васил Петрович Чардаклиев). С., 1932.

Стоилов, А. Отзвуци от миналото. — Отец Паисий, 1928, № 5.

Стоjанчевић, В. Милош Обреновић и његова доба. Београд, 1918.

Страњаковић, Д. Влада уставобранитеља 1842—1856. Београд, 1932.

Тарле, Е. Крымская война. Т. 1. — В: Соч. Т. 8, М., 1958.

Тодоров-Хиндалов В. Въстания и народни движения в предосвободителна България според новооткрити официални турски документи. С., 1929.

Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1965.

Тодоров, Н., В. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. и българите. — Исторически преглед, 1971, № 2.

Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980.

Трайков, В. Документи за Г. С. Раковски в български, румънски, гръцки и италиански архиви. — Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 2 (Документални материали). С., 1968.

Трайков, В. Г. С. Раковски и балканските народи. С., 1971.

Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974.

Трайков, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 г. С., 1978.

Трайков, В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния — XIV век—1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986.

Трайков, Н. Спомените на Васил Вълков. — В: Известия на историческото дружество. Т. 10. С., 1931.

Христов, Х. Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976.

Ценов, Г. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. С., 1915.

Чилингиров, С. Поморавия по сръбски свидетелства. Историческо издирване с една карта. С., 1917.

Чилингиров, С. Документи за Скопската и Нишката епархия. — В: Македонски преглед, год. XII (1940—1941), № 2, с. 109—124.

Чихачев, П. Великие державы и Восточный вопрос. М., 1970.

Шабанов, Ф. Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку, 1967.

Шарова, К. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в.—В: Сб. България и европейските страни през XIX—XX в. С., 1975, с. 27—48.

Шарова, К. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в — В: Сб. в чест на академик Христо А. Христов (По случай 60-годишнината му). С., 1976, с. 68—88.

Шишманов, И. Александър Стоилович Боев—Екзарх. — Във: В. Свобода, I—II, 1891, бр. 143.

Ancel, J. Manuel historique de la Question d'Orient. Paris, 1926.

Anderson, M. The Eastern Question 1774—1923. London, 1966.

Antel, S. Tanzimat maarifi. — In: Tanzimat. Yüzüncü y Idönümü münaselbetile. Istanbul, 1940.

Blanqui, J. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1843.

Blanqui, J. Rapport sur l'état social des populations de la Turquie d' Europe. Paris, 1842.

Bolsover, G. Russia and the Eastern Question on 1832—1841. — Bulletin of the Institute of Historical Research, vol. XI, 1933, № 32.

Boué, A. Turquie d'Europe, t. III—IV. Paris, 1840.

Cataui, J.-Edm. Histoire des rapports de l'Egypte avec la Sublime Porte du XVIIIe siècle à 1841. Paris, 1919.

Cataui, R. et G. Mohamed Aly et l'Europe. Paris, 1950.

Cernovodeanu, P. Importanţa raportelor consulare englese pentru istoria Principatelor Române in perioada regulamentara (1835—1847). — Revista de istorie. Bucureşti, 1981, № 6.

Chapuisat, E. Lettres de J. G. Eynard relatives à la Grèce (1841—1843). Genève, 1917.

Charles-Roux, F. Thiere et Méhemet-Ali. Paris, 1951.

Cousinéry, E,-M. Voyage dans la Macédoine. T. 2. Paris, 1831.

Damianov, I. Les grandes puissances et la question bulgare après l'insurrection de Nich en 1841. — Actes du Premier colloque d'historiens bulgares et hollandais. Sofia, 1984 (sous presses).

Damianov, S. La France et la question bulgare au cours des années 40 du XIXe siècle. Bucarest, 1974 (IIIe congrès international des études balkaniques et sud-est européennes).

Djordjevič, D. Révolutions nationales des peuples balkaniques (1804—1914). Beograd, 1965.

Djordjevič, D., St. Fischer-Galati. The Balkan Revolutionary Tradition. Columbia Univ. Press, New York, 1981.

Driault, E. La Question d'Orient depuis ses origines jusqu 'à nos joure, 6e ed Paris, 1914.

Driault, E. L'Egipte et l'Europe. La crise de 1839—1841 (Correspondance des consuls de France et instructions du Gouvernement). T. 1—2. Le Caire, 1930—1933.

Driault, E., M. Lhéritier. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos joure. T. 2. Paris, 1925.

Engelhardt, E. La Turquie et la Tanzimat. T. 1—2. Paris. 1882—1884.

Georgescu, V. Conscience nationale et mouvement d'émancipation dans le contexte de la modernisation globale des sociétés sud-est européennes. — Revue des études sud-est européennes (Bucarest), 1979, n⁰ 4, p. 726—730.

Guichen, E. La crise d'Orient de 1839—1841 et l'Europe. Paris, 1912.

Handelsman, M. Czartoryski, Nicolas I et la Question du Proche Orient. Paris, 1934.

Heidborn, A. Manuel de droit publique et admoinistratif de l'Empire ottoman. T. 1. Vienne—Leipzig, 1908.

Lamartine, A. de. Voyage en Orient. T. 2. Paris, 1911.

Lewak, A. Dzieje emigracji polskej w Turcji. 1831—1878. Warszawa, 1935.

Lewis, B. The Emergense of Modern Turkey. London, 1961.

Pinson, M. Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period. The Revolte of Nish (1841) and Vidin (1850). — Middle Eastern Studies, 11, 1975, n⁰ 2.

Pouthas, C. Le mouvement des nationalités en Europe dans la première moitié du XIXe siècle. Cours multipliés, publiés par le „Centre de documentation universitaire". Paris, 1965.

Regnault, E. Histoire politique et sociale des principautés danubiennes, Paris, 1855.

Robert, C. Les Slaves de Turquie, T. 2. Paris, 1844.

Rodkey, F. The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia. 1831—1841. Part I University of Illinois. Studies in the Social Sciences, vol. XI (Sept.-Dec. 1923), № 3 and 4. Urbana, Illinois, 1942.

Šarova, K. Les Bulgars dans la politique balkanique de l'émigration polonaise (1842—1843). — Bulgarian Historical Review, II, 1974, № 3, p. 25—52.

Šarova, K. La question nationale bulgare devant l'Europe au coure de la crise d'Orient du début des années 40 du XIX siècle. — Etudes historiques. T. 8, Sofia, 1975, p. 203—236.

Skowronek, J. Polityka balkanska Hotelu Lambert (1833—1857). Warszawa, 1976.

Tafta, L. Mişcarea de eliberare nationala a popoarelor din Imperiul otoman in prima jumatate a secolului al XIX-lea. — Revista de istorie. Bucureşti, 1979, № 6.

Temperley, H., L. Pinson. Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902). London, 1970.

Temperley, H., L. Pinson. A Century of Diplomatic Blue Books 1814—1914. London, 1966.

Vacalopoulos, K. L'économiste francais Arthémond de Regny et son rôle dans l' histoire financière de la Grèce (1831—1841). Thessaloniki, 1977.

Vaillant, J. La Roumanie. T. 2. Paris, 1844.

Velichi, C. România şi Renaşterea bulgara. Bucureşti, 1980.

Βακαλόπουλος, Κ. 'Απ. Πῶς εἶδαν οἱ εὐρωπαιοι πρόξενοι τῆς Θεσσαλονίκης τῆε κατάσταση στή Θακεδονία τόν περασμένο αἰώνα. Θεσσαλονίκη, 1980. ('Ανάτυπον ἐκ τοῦ Κ'τόμου τῶν „Μακεδονικῶν").

Νυσταζοπουλου-Πελεκιδου, Μ. Αγνωστο πατριαρχικο γραμμα του 1841 προσ το μητροπολιτη κασσανδρειασ (μαρτυρίες γιά τήν ἐξέγερση τῆζ Νίσσας και τήν κατάσταση στήν Κασσάνδρα). — Δ'Πανελληνιο ιστορικο συνεδριο. Πρακτικά, Θεσσαλονικη, 1983.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5

Първа глава

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА НИШКОТО ВЪСТАНИЕ, ОРГАНИЗАЦИЯ И ВЪОРЪЖЕНИ ДЕЙСТВИЯ

Социално-икономически и политически предпоставки за въстанието . . 17
Организация, предварителна подготовка и обявяване на въстанието . . 27
Въоръжени действия по време на въстанието 32
Потушаване на въстанието 37

Втора глава

ОТНОШЕНИЕТО НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ КЪМ ВЪСТАНИЕТО И НЕГОВОТО ПОТУШАВАНЕ

Балканската политика на великите сили в светлината на първите вести за въстанието 48
Отзвукът в европейските столици от зверското потушаване на въстанието 58
Европейската дипломация и мерките на Високата порта за „омиротворяване“ на населението в Нишкия санджак 64
Браилските бунтове и изостряне на отношенията между Русия и Турция . . 71

Трета глава

ПОЛИТИЧЕСКИ ЦЕЛИ И РЕЗУЛТАТИ НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИТЕ МИСИИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД НИШКОТО ВЪСТАНИЕ

Мисията на руския таен съветник генерал Димитрий Кодинец 87
Мисията на френския учен Жером-Адолф Бланки 98
Мисията на австрийския генерал Хауер 111

Четвърта глава

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ПОСТЪПКИ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕД ЕВРОПА СЛЕД НИШКОТО ВЪСТАНИЕ

Постъпките на Александър Екзарх пред френското правителство 125
Българският въпрос пред руската дипломация (1841—1845 г.) 135
ЗАКЛЮЧЕНИЕ 148
БИБЛИОГРАФИЯ 155

Редактор Георги Коджабашев

Илюстрации Ангел Ангелов
Оформление Гичо Гичев
Технически редактор Цветанка Николова
Коректор Златинка Дукова

Формат 60×84/16. ЛГ I—9. Дадена за печат на 11. X. 1991 г. Подписана за печат на 17. XII. 1991 г. Печатни коли 10,25. Издателски коли 9,563
Издат. поръчка № 431. Техн. поръчка № 11167. Код 20564

Печатница на Военното издателство